

maandblad *Tsaed 1903*
oud-utrecht

Vijftigste jaargang 1977

Uitgave van de Vereniging

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

REGISTER MAANDBLAD 50/1977

Lijst van schrijvers

Baaren, G. van. Stichting het Utrechts geveltekenfonds (eindelijk) opgericht	92	sium van Utrecht, 1587-1969	73-77
Belonje, J. Het afscheidsconcert van de Mozarts te Utrecht	130-131	Dulm, F. J. L. van. Boekenschouw	83-84
— Een Utrechtse „Hofstede“ aan de Kromme Nieuwegracht	64-65	Gerards, E. De commanderij der Johanniters te Montfoort	97-101, 109-112
Beusekom, W. van. De dichter Vondel, de schilder Ovens en Godart van Reede van Amerongen	124-125	Graafhuis, A. Nog eens Mozart	154
Brinkman, J. Stinseplanten op kasteel Zuylen	25-27	— Toren en kerk van Sint Jacob	21-22
Dekker, W. H. J. De „weduwe met de baard“	107	— en H. W. Versteeg. (Zie onder: Versteeg)	78-80
Driel, W. W. van. De Scholarchen of curatoren van de Sint Hieronymusschool, later het Stedelijk Gymnasium van Utrecht, 1587-1969		— Boekenschouw	10-11, 23
		Greven, P. De monumentenwacht, een organisatie waar groei in zit	34
		Haakma Wagenaar, Th. Monicakerk	56
		Hart, P. D. 't. Schuldeisers dringen aan	2-7
		— Klantenwerving per advertentie omstreeks 1800	114-116
		Hendriks, A. P. J. Kromme Nieuwegracht 70; met rectificatie	89-91, 108
		Hoekstra, T. J. Schaakstuk Vredenburg	33

— Vredenburgse Varia (1-5)	64, 80, 94, 104, 112
— Archeologische kroniek van de provincie Utrecht,	
— Stad Utrecht	134-150
Hoogezand, A. H. R. Huishoudelijk reglement	46
— Bestuursmutaties	2, 60
— Endelhoven, 2 jaar na monumentenjaar	85
Jong, E. de. Architect van Ravesteyn in Utrecht (tent.)	126-128
Jordens, A. L. Oude schoolfoto's in Houten (tent.)	48
— Historische dag in Slot Zeist	62
— Stadspark en buitenplaats (tent.)	94
Kater, T. De Utrechtse afdeling van de Kon.Ned.Natuurhistorische Ver. bestaat 75 jaar 133-134,	154
Ketner, F. Boekenschouw	120
Kipp, A. F. E. Gereedgekomen restauraties	28-29
— Oudegracht 133, een huis in de bocht	37-41
Kits Nieuwenkamp, H. W. M. J. Een en ander over armenzorg en de vroegere pot- of armmeesters van Wijk bij Duurstede	63
— Bedelaars en vagebonden uit Wijk geweerd	77-78
Kits Nieuwenkamp, J. F. K. Kasteel Amerongen voor de veilinghamer gered	13-16
Landzaat, G. H. Twee gedateerde dakpannen uit 1875 en 1884	103-104
Lucassen, J. Boekenschouw	82-83
Meijere, J. A. L. de. Een reactie op de boekenschouw	68-70
— Nogmaals het Jodenrijtje	129-130
Mulder, B. „Een parochie onderweg“	60
Penders, J. Lange Jansstraat-Nobelstraat, tijd voor nieuw beleid	45-46
— Beschermd stadsgezicht	57-58
— Doe meer met minder geweld	61-62
— Leidsche Veer, toch nog een kans	113-114
Perks, W. A. G. Het eerste jaar van de Bell Telephone Compagnie te Utrecht	128-129
Röhner, G. J. Nationale monumentenstudiedag 1977	48
— Wijk C en de Jacobikerkerk (boekenschouw)	24
— Boekenschouw	72, 131
Rosier, M. Het lot van de Monicakerk	53-55
Schimmelpenninck van der Oye, C.F.M.J. Boekenschouw	70
Schoonheim, F. De kerk van Oud-Zuilen	102
Schuttevaër, J. De provincie Utrecht in de grondniveel der bestuurlijke reorganisatie	49-51
Sterk, J. Jan van Scorel en het Centraal museum (tent.)	42-45
Staal, C. Bericht over de Martinuskerk	52-53
— Boekenschouw 11, 23, 35-36, 72, 81-82, 154-155	
Tent, W. J. van. Archeologische kroniek van de prov. Utrecht, (Vleuten-de Meern, Woudenberg, Wijk bij Duurstede, IJsselstein, Zeist)	150-153
Thoomes, W. De restauratie van Oudegracht	279
	121-124
Tongerloo, L. van. Boekenschouw 7-9, 9-10, 12, 23-25, 29-30, 35-36, 70-72, 82, 155-156	

— De tuin van Kasteel Sijpesteijn(tent.)	57-58
Trienekens, G. Door de tuin geleid (boekenschouw)	67-68
Uittenbogaard, W. Financiëel jaarverslag over 1976	31-32
Versteeg, H. W. en A. Graafhuis Het Utrechtse Jodenrijtje, een middeleeuws Jodenhofje	78-80
Werkhoven, P. J. K. van. Doodslag in de zeventiende eeuw	93
Wilmer, C. C. S. „Een parochie onderweg“ (boekenschouw)	95-96

Lijst van artikelen

Algemeen

Doodslag in de zeventiende eeuw - P. J. K. van Werkhoven	93
Floris V, eerste bouwer aan Europese ruimte (tent.)	81
Levende stenen (cursus) - L. v. Tongerloo	23-24, 108
De Monumentenwacht, een organisatie waar groei in zit - P. Greven	34
Nationale monumentenstudiedag 1977 - G. J. Röhner	48
Archeologisch reisboek voor Nederland (R. H. J. Klok) - L. v. Tongerloo	72
Petite histoire	156
Romeinse grensversterkingen in Nederland - A. V. M. Hubrecht	86-89
Stadspark en buitenplaats (tent.) - A. L. Jordens	94
Een Zeeuwse messensnijder Pieter Brouwer (tent. in Rhenen)	108

Utrecht-stad

Een parochie onderweg: St. Anthoniuskerk - B. Mulder	60
— C. C. S. Wilmer	95-96
Archeologische kroniek stad Utrecht - T. J. Hoekstra	134-150
Beschermd stadsgezicht, Keizerstraat - J. Penders	57-58
Doe meer met minder geweld, (Hema-bouw aan de Steenweg) - J. Penders	61-62
Nieuw Utrechts bijnamenlexikon - C. Staal met reactie W. J. Dekker	82, 107
Het eerste jaar van de Bell Telephone Compagnie te Utrecht - W. A. G. Perks	128-129
Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de Dom te Utrecht, uitgeg. door W. J. Alberts, Dl. 2, 3e stuk - F. Ketner	120
Archief van de ver. Gods- en gasthuizen, 1817-1925, inventaris J. N. v. d. Meulen - G. J. Röhner	132
Een Utrechtse „Hofstede“ aan de Kromme Nieuwe-gracht - J. Belonje	64-65
De scholarchen of curatoren van de Sint Hieronymusschool, later het Stedelijk gymnasium van Utrecht, 1587-1969 - W. W. v. Driel	73-77
Hema en Hofje Keizerstraat	10
De Faïence- en tegelfabriek „Holland“ te Utrecht (W.	

Schippers) - L. v. Tongerloo	35	Een rareiteit, het provinciaal tijdschrift - L. v. Tongerloo	9-10
Gidsje Jacobikerk - G. J. Röhner	72	De provincie Utrecht in de grondnevel der bestuurlijke reorganisatie - J. Schuttevaër	49-51
Wijk C en de Jacobikerk (A. Graafhuis en A. Kool) - G. J. Röhner	24	Klantenwerving per advertentie omstreeks 1800 - P. D. 't Hart	114-116
Toren en kerk van Sint Jacob - A. Graafhuis	21-22	Het Utrechtse geveltekenfonds (eindelijk) opgericht - G. v. Baaren	92
Het Utrechtse Jodenrijtje, een middeleeuws Jodenhofje - A. Graafhuis en H. W. Versteeg	78-80	Utrechtse en Overijsselse plooierijen - F. J. L. v. Dulm	83-84
Nogmaals het Jodenrijtje - J. A. L. de Meijere	129-131	Archeologische kroniek van de provincie Utrecht (V-Z) - W. J. v. Tent	150-153
Kromme Nieuwegracht 29 (J. W. C. van Schaik) - G. J. Röhner	131	Inventarissen Rijksarchief 1976 provincie Utrecht - L. v. Tongerloo	82
Kromme Nieuwegracht 70 - A. P. J. Hendriks	89-91	The Castles of the bishop of Utrecht and their function (H. L. Janssen) - L. v. Tongerloo	132
- rectificatie	108		
Lange Jansstraat-Nobelstraat, tijd voor nieuw beleid - J. Penders	45-46		
Leidsche Veer, toch nog een kans - J. Penders	113-114		
Bericht over de Martinuskerk - C. Staal	52-53	Amersfoort-FleHITE - L. v. Tongerloo	29-30
Leed in de provincie (A. Niermeijer) - C. Staal	82	De Amersfoorters als binnenlandse emigranten (J. Huisman) - L. v. Tongerloo	30
Monicakerk - Th. Haakma Wagenaar	56	Amerongen, Monumentenjaar bouwt een vereniging - L. v. Tongerloo	7-9
Het lot van de Monicakerk - M. Rosier	53-55	Kasteel Amerongen voor de veilinghamer geraad - J. F. K. Kits Nieuwenkamp	13-16
De Utrechtse Kanunnik Philippus Morus, neolatijs dichter (P. M. M. Geurts) - L. v. Tongerloo	154-156	Petite histoire: Cothen	66
Het afscheidconcert van de Mozarts te Utrecht - J. Belonje	130-131	Dopen in de r.k. parochie Hamersveld (J. H. M. Putman) - L. v. Tongerloo	132
- reactie A. Graafhuis	154	Haastrecht (A. J. Köhler) - L. v. Tongerloo	36
De Utrechtse afdeling van de Kon.Ned.Natuurhistorische Ver. 75 jaar - T. Kater	133-134, 154	Oude schoolfoto's in Houten (tent.) - A. L. Jordens	48
Architect Van Ravesteyn in Utrecht - E. de Jong	126-128	Endelhoven (Maarssen) 2 jaar na Monumentenjaar - A. H. R. Hoogezand	85
Gereedgekomen restauraties - A. F. E. Kipp	28-29	De commanderie der Johanniters te Montfoort - E. Gerards	97-101, 109-112
Restauratie Oudegracht 133 - A. F. E. Kipp	37-41	Verslag provinciaal comité Utrechts Monumentenjaar 1975 - L. v. Tongerloo	12
Restauratie van Oudegracht 279 - W. Thoomes	121-124	De kerk van Oud-Zuilen - F. Schoonheim	102
Schuldeisers dringen aan - P. D. 't Hart	2-7	Rhena Streekmuseum (tent.). Een Zeeuwse messensnijder Pieter Brouwer	108
De N.V. Kunstaardewerf fabriek St. Lucas te Utrecht (W. Schippers) - L. v. Tongerloo	12	De tuin van Kasteel Sypsteyn - L. v. Tongerloo (tent.)	58-59
Door de tuin geleid - G. Trienekens	67-68	Rapport werkgroep Vechtlandschap - C. Staal	11, 23
Het Utrechts Geveltekenfonds (eindelijk) opgericht - G. v. Baaren	92	Het begon met Vechten (C. Dekker) - L. v. Tongerloo	70
Schaakstuk Vredenburg - T. J. Hoekstra	33	Regulierenklooster Vredendaal, (invent. Rijksarchief prov. Utrecht, E. T. Suir)	82
Bij de nieuwe voorplaat (Vredenburg) - G. J. Röhner	1	Hervormde kerk Vleuten (invent. Rijksarchief, prov. Utrecht, J. H. M. Putman)	82
Vredenburgse varia - T. J. Hoekstra	64, 80, 94, 104, 112	Waterschappen Rijn en Dijk, Vechter- en Oudwulverbroek, Lee- en Rietsloot (invent. Rijksarchief prov. Utrecht)	82
Rapport Flora en vegetatie van het Vaaltgasfabriekterrein (Bert Maes en Harry Weijs) - C. Staal	36	Bibliografie van het land van Woerden, door N. Plomp - L. v. Tongerloo	35, 48
Stichting en status van het Wittevrouwenklooster te Utrecht (J. C. W. van Campen) - L. v. Tongerloo	82	Een en ander over armenzorg in Wijk bij Duurstede - H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp	63
Wandelgids van Utrecht (J. E. A. L. Struick) - C. Staal	154-155	Bedelaars en vagebonden uit Wijk gewoord - H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp	77-78
Utrecht bij gaslicht (A. v. Hulzen) - A. Graafhuis	10-11	Waterschappen en polders onder Wijk bij Duurstede (inventaris Rijksarchief prov. Utrecht, E. T. Suir)	82

Utrecht-provincie

Algemeen

Gemeenten Bunnik, Odijk, Werkhoven, Rijnauwen, invent. Rijksarchief prov. Utrecht (W. B. Heins)	82
De Utrechtse gemeenten in 1815 - L. v. Tongerloo	70
Tweede map met tekeningen van C. J. Th. Schut - L. v. Tongerloo	71, 81-82
Een historische dag in Slot Zeist - A. L. Jordens	62
Stinse planten op kasteel Zuylen - J. Brinkman	25-27

Kastelen-Huizen

Amerongen, Monumentenjaar bouwt een vereniging - L. v. Tongerloo	7-9
Kasteel Amerongen voor de veilinghamer gered, J. F. K. Kits Nieuwenkamp	13-16
De dichter Vondel, de schilder Ovens en Godart van Reede van Amerongen - W. v. Beusekom	124-126
Endelhoven, 2 jaar na het Monumentenjaar 1975 - A. H. R. Hoogezand	85
Huis Oudegein, (inventaris Rijksarchief prov. Utrecht, C. Dekker) - L. v. Tongerloo	82
De tuin van Kasteel Sypsteyn, (tent.) - L. v. Tongerloo	58-59
Regulierenklooster Vredendaal (inventaris Rijksarchief prov. Utrecht, E. T. Suir) - L. v. Tongerloo	82
Schaakstuk kasteel Vredenburg - T. J. Hoekstra	33
Vredenburgse varia - T. J. Hoekstra	64, 80, 94, 104, 112
Kasteel Vredenburg, beleg en afbraak, (tent.)	105
Stinseplanten op kasteel Zuylen - J. Brinkman	25-27

Personen

Gerard Honthorst, J. A. L. de Meyere	17
Godart van Reede van Amerongen, W. v. Beusekom	124-125
Families van Lijnden van Sandenberg, Van Persijn, invent. Rijksarchief prov. Utrecht (H. A. J. van Schie), L. v. T.	82
De Utrechtse kanunnik Philippus Morus, neolatijns dichter (P. M. M. Geurts), L. v. Tongerloo	154-156
Het afscheidsconcert van de Mozarts te Utrecht, J. Belonje	130-131
-reactie A. Graafrhuis	154
Architect Van Ravesteyn in Utrecht, E. de Jong	126-128
Jan van Scorel in Utrecht (tent.)	18-20
Jan van Scorel en het Centraal museum, J. Sterk	42-45

Oud-Utrecht

algemene ledenvergadering	30, 118
bestuursmutaties	2, 60
contributie	2, 24, 101
excursies	16, 27, 48, 60, 95, 118
financiën	31-32, 119
geveltekenfonds	92
huishoudelijk reglement	12, 46-47
jaarboek	20, 106-107
maandblad; bij de voorplaat	1
propagandacommissie	117, 131

Boekenschouw

Dulm, F. J. L. van - W. F. Wertheim en A. H. Wertheim-Gijse Weenink, Burgers in verzet tegen regentenheerschappij	83-84
Graafrhuis - A. A. v. Hulzen, Utrecht bij gaslicht	10-11, 23
Ketner, F. - Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de Dom, uitgeg. door W. J. Alberts. Dl. 2, 3e stuk	120
Lucassen, J. - H. K. Roessingh, Inlandse tabak	82-83

Röhner - G. J. - A. Graafrhuis en A. Kool, Wijk C en de Jacobikerk	24
- Gidsje Jacobikerk	72
- J. W. C. van Schaik, Kromme Nieuwegracht	29
- J. N. v. d. Meulen, Inventaris van het archief der ver. gods- en gasthuizen 1817-1925	131
Staal, C. - Rapport werkgroep Vechtlandschap 11-12, 23	132
- Bert Maes en Harry Weys, Flora en vegetatie van het Vaaltgasfabriekterrein	35-36
Verslag nationale monumentenstudiedag 1976	72
- Nieuw Utrechts bijnamenlexikon	82
- A. Niermeijer, Leed in de provincie	82
- J. E. A. L. Struick, Wandelgids van Utrecht	154-155
Tongerloo, L. van - Verslag prov. comité Utrechts monumentenjaar 1975	12
- W. Schippers, De N.V. Kunstaardewerf fabriek St. Lucas te Utrecht	12
- N. Plomp, Bibliographie voor het land van Woerden	35, 48
- W. Schippers, De Faiënce- en tegelfabriek „Holland" te Utrecht	35
- Flehite	29-30, 35
- A. J. Kölker, Haastrecht	36
- J. Huisman, De Amerfoorters als binnenlandse emigranten	30
- De Utrechtse gemeenten in 1815	70
- C. Dekker, Het begon met Vechten	70
- C. J. Th. Schut, Tweede map met tekeningen	71, 81
- G. T. Haneveld, Oude medische gebouwen van Nederland	72
- R. H. J. Klok, Archelologisch reisboek door Nederland	72
- J. W. C. van Campen, Stichting en Status van het Wittevrouwenklooster te Utrecht	82
- Inventarissen Rijksarchief, prov. Utrecht 1976	82
C. Dekker, Huis Oudegein	82
E. T. Suir, Het Regulierenklooster Vredendaal	82
E. T. Suir, Waterschappen en polders onder Wijk bij Duurstede	82
W. B. Heins, Gemeenten Bunnik, Odijk, Werkhoven, Rijnauwen	82
H. A. J. van Schie, Families Van Lijnden van Sandenberg, Van Persijn	82
N. S. L. Meiners, J. A. van Vuuren, en E. T. Suir, Waterschappen Rijn en Dijk, Vechter- en Oudwulverbroek, Lee- en Rietsloot	82
- Putman, J. H. M. Hervormde gemeente Vleuten	82
- Levede stenen (cursus)	23-24, 108
- J. H. M. Putman, Dopen r. k. parochie Hamersveld 1695-1811	132
- H. L. Janssen, The castles of the bishop of Utrecht and their function	132
- P. M. M. Geurts, De Utrechtse kanunnik Philippus Morus, neolatijns dichter	155-156
C. C. S. Wilmer - B. Mulder, Een parochie onderweg	95-96

BIJ DE NIEUWE VOORPLAAT

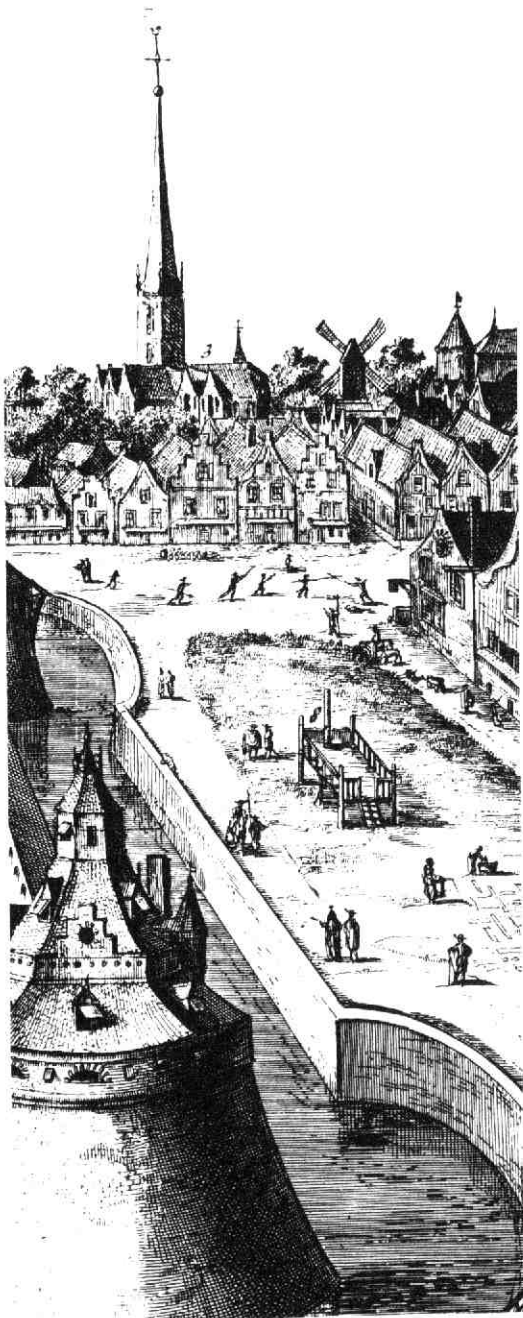
Dit jaar wordt de omslag van het Maandblad gesierd door een detail van een kopergravure door C. Decker uit 1656. Deze kopergravure, „Het slot Vredenburg tot Uytrecht”, is een vogelvlicht-weergave van de situatie rondom het Vredenburg in c. 1540.

Dat de keuze van een nieuwe voorplaat ditmaal op het Vredenburg gevallen is, zal wellicht niemand verbazen. Immers, in het afgelopen jaar heeft dit plein in het middelpunt van de belangstelling gestaan en het is te verwachten dat het in 1977 niet veel anders zal zijn. Hiervoor zijn twee redenen aan te wijzen: de voortzetting van de bouw van het muziekcentrum én de herdenking van het feit dat 400 jaar geleden het kasteel Vredenburg werd afgebroken. Over beleg en afbraak van de dwangburcht zal de Gemeentelijke Archiefdienst in het najaar een tentoonstelling organiseren.

De redactie heeft het plan om in de loop van het jaar een aantal details uit deze kopergravure nader te (laten) belichten. Maar ter „oriëntatie” nu alvast dit: aan de linkerzijde zijn de zgn. „Vlaamse Toren” (in het noorden) en de „Hollandse Toren” te zien. Tussen de huizen en de slotgracht bevindt zich een bleekveld en, met nummer 8 aangegeven, een schavot.

Op de achtergrond verrijst de toren van de Jacobikerk. Voor deze kerk is 1977 ook een belangrijk jaar; op 5 maart wordt zij na een grondige restauratie officieel heropend.

G. J. R.

Gezicht op het kasteel Vredenburg uit het zuiden in vogelvlicht, c. 1540. Kopergravure van C. Decker, 1656. G.A.U. Top. Atlas De 15

Verkleinde foto van voorpagina.

Wisseling bestuursleden

Tijdens de najaarsledenvergadering op 17 november j.l. heeft mevrouw E. L. S. Offringa-Boom afscheid genomen als bestuurslid van Oud-Utrecht. Zij meende, na gedurende een periode van 7 jaar als zodanig werkzaam te zijn geweest, haar plaats aan iemand anders te kunnen afstaan om vervolgens haar vrijkomende tijd aan andere activiteiten te gaan besteden. Gelukkig blijft mevrouw Offringa aan als lid van de redactiecommissie van het Jaarboek.

Het bestuur is blij met deze laatste beslissing. Wij hebben haar in de betrekkelijk lange periode van haar bestuurslidmaatschap leren waarderen om haar enthousiasme, haar inzicht, haar kordaatheid en haar werkkraft; vier facetten van haar persoonlijkheid, waarvan onze vereniging in ruime mate heeft geprofiteerd. Of het nu ging om het waarnemen (gedurende een vol jaar) van het secretariaat, om het organiseren van de bezorging van het Jaarboek, om het begeleiden van de propagandacommissie of om welke bestuurstaak dan ook, nooit deden wij vergeefs een beroep op haar. En wat ze deed, deed ze goed.

Bescheiden als ze is, besteedt mevrouw Offringa nooit zo erg veel woorden aan haar vrijwillig op zich genomen taken. In deze geest zullen we ook dit afscheidwoord niet te lang maken; het bestuur hoopt alleen, dat er nog een lange reeks van Jaarboeken van Oud-Utrecht zal verschijnen, waarin haar naam voorkomt als lid van de redactiecommissie!

Als haar opvolger in het bestuur werd gekozen overeenkomstig de voordracht drs. C. Staal. Deze jeugdige

Neerlandicus, die velen al kennen als lid van de redactie van dit Maandblad en van de propagandacommissie, wensen we een goede en voldoende gevende tijd toe, zowel ten bate van Oud-Utrecht als van hemzelf.

Namens het bestuur
A. H. R. Hoogezand, voorzitter

Contributie 1977

De algemene najaarsledenvergadering heeft op 17 november 1976 ingestemd met het bestuursvoorstel om de contributie voor 1977 te brengen op f 35,—. De vergadering besloot voorts om - in afwijking van het bestuursvoorstel - de contributie voor leden boven de leeftijd van 65 jaar te stellen op f 30,— en om voor leden jonger dan 26 jaar de minimum-contributie te bepalen op f 20,—.

De leden, die hetzij in de groep 65+, hetzij in die van 26- vallen en die prijs stellen op een lidmaatschap tegen gereduceerde prijs dienen dat onder mededeling van hun leeftijd c.q. geboortedatum kenbaar te maken aan ondergetekende.

Ter betaling van de contributie 1977 zal u bij één van de eerstvolgende nummers van het Maandblad een accept-girokaart worden toegezonden. Voor onze administratie zou het prettig zijn wanneer u met betaling van uw contributie 1977 wacht tot u de accept-girokaart hebt ontvangen, maar als u voordien al wenst te betalen kan dat uiteraard met gebruikmaking van een „blauwe girokaart“ door overschrijving van het contributiebedrag op girorekening 575520 t.n.v. de Vereniging Oud-Utrecht, contributierekening, te Utrecht.

W. Uittenbogaard, penningmeester

Schuldeisers dringen aan

Onze voorvaders hebben wat afgeweend! Lees maar eens in hun geschriften en u zult begrijpen hoezeer we de uitvinder van de zakdoek dankbaar mogen zijn. Het is bijna niet te geloven dat zo rond 1800 de mensen zich echt zo tranerijk en breedspakig plachten uit te drukken als de romanfiguren van auteurs uit die tijd. Toch is het echt waar; wie zou trouwens die boeken hebben gelezen als de schrijvers hun personen geen rollen lieten spelen die op zijn minst een beetje levensecht waren? Men was toen nog niet zo gehard tegen vreugde en kommer als wij met onze radio- en t.v.-programma's.

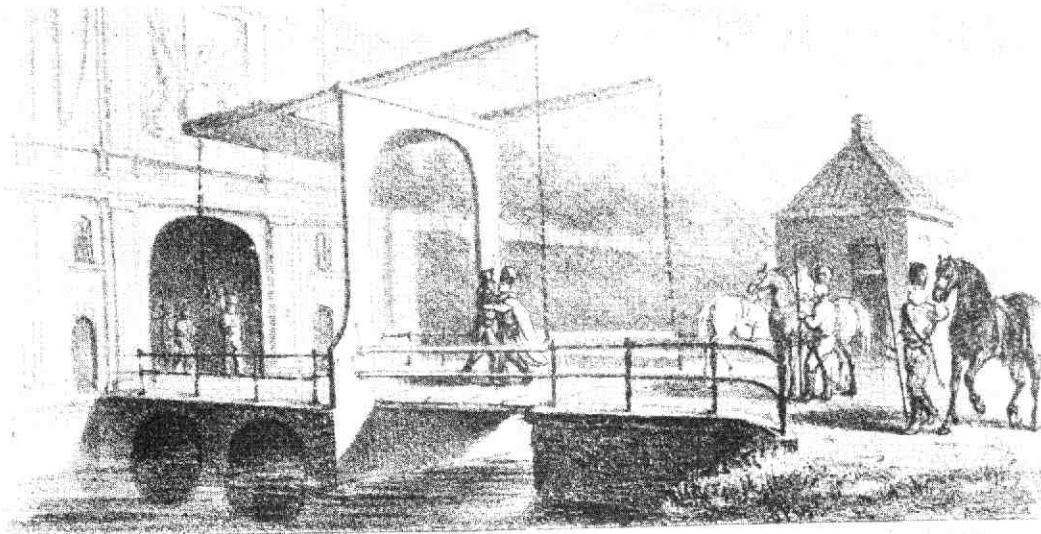
Hoe levensecht dat gejammer wel was bleek me weer eens toen ik een paar brieven in handen kreeg van mensen die geld van de gemeente Utrecht tegoed hadden. Die brieven werden in 1815 en '16 geschreven, toen dus de Bataafse en Franse jaren net voorbij waren. In die periode van laat ik het maar bezetting

noemen hadden allerlei middenstanders goederen en diensten geleverd waarvan de gemeente de onkosten zou betalen. Nu was het in die jaren van administratief onbenul niet ongewoon als leveranciers hun vaak wat slordige nota's pas zeer laat indienden. De gemeente controleerde dan de zaak en als alles in orde bleek en de ambtenaren niet al te laks of overwerkt waren volgde betaling. Maar de bezettingsjaren, 1795-1813, waren duur geweest. De prijzen waren gestegen, het onderhoud van de Fransen had veel gekost, de inkomsten waren over bijna de gehele linie teruggelopen. Daar bovenop kwam nog het steeds hogere bedrag dat het gemeentebestuur aan de zorg voor de armen moest besteden. Het behoeft dan ook niemand te verbazen, dat de gemeente niet in staat was geweest zijn rekeningen allemaal te betalen. Toch had men het wel wat erg bont gemaakt, want toen in 1815 werd uitgerekend hoe groot de achter-

stallige schuld wel was bleek, dat er nog rekeningen van 1795 lagen. Nu kan het best zijn dat de stad eerst even met betalen had gewacht om te proberen het geld van hogere autoriteiten vergoed te krijgen. Bijvoorbeeld voor goederen en diensten aan de Fransen bezwezen en geleverd. Maar intussen zaten veel kleine mannen zonder het hun toekomende geld; in totaal ruim 85.000 gulden.

Daarvan moest alleen al f 16.930 worden betaald aan vervoerders die allerlei transporten hadden verzorgd. Verder waren er veel ambachtslieden die werk

jaar van de hele periode. De *opwinder van het horologie* van de Jacobikerk had nog f 66,— tegoed, twee klokkeluiders nog f 125,— en zo waren er meer. En, zoals later weer bleek, voor een bedrag dat veel groter was dan de f 85.000 waarover zojuist is gesproken: er zijn nota's pas later ingediend. En er zijn direkt na het vertrek van de Fransen leveranties gedaan waarvoor de betaling op zich liet wachten. Maar laten we ons voorlopig even bezig houden met die 85.000 gulden. De achterstand was niet over alle jaren gelijkelijk verdeeld:

DE EERSTE KOZAKKEN TE UTRECHT.
28 November 1813.

Afbeelding van de aankomst der eerste kozakken voor de Witte vrouwenpoort.
Uit: Utrechtsche Volksalmanak 1865, p. 145. G.A.U. Hist. atlas T 13.1.

hadden verricht, leveranciers die in goed vertrouwen goederen op rekening hadden verstrekt en mensen die om de een of andere reden hun betaling van loon uit de stadskas niet hadden ontvangen. Ik kan het niet nalaten u een paar voorbeelden te noemen. De bedragen heb ik allemaal afgerond omdat ik me niet kan voorstellen dat er iemand gelukkig is met de wetenschap hoeveel stuivers en penningen iemand precies te vorderen had.

Er waren leveringen geweest van kaarsen, touw, stenen, stro en lakens voor de kazernerij en wijn voor de „Geertruidekerk”. De *illuminatiën* kostten in 1810 minstens f 3720,—, in 1811 f 370,—. „Minstens” want ik weet alleen maar dat **deze** rekeningen in 1815 nog niet waren betaald. Verder waren er talloze verbouwingen en reparaties uitgevoerd. En dan waren er nog een paar salarissen niet betaald over 1811 en 1812. Over 1813 wordt in het stuk waar ik deze informatie aan ontleen niet gesproken, maar ik heb geen aanleiding om te veronderstellen dat het in dat jaar beter zal zijn geweest: het was wel het slechtste

1795 t/m 1809	f 21.092,—
1810	f 37.531,—
1811	f 19.539,—
1812	f 4.378,—
1813	f 2.621,—

Voordat u nu denkt dat 1812 en 1813 duidelijk goedkope jaren zijn geweest voor de stad herinner ik u eraan dat het om onbetaalde rekeningen gaat. Het kan best zijn dat het stadsbestuur in die jaren erg zuinig is geweest, maar ook, dat de rekeningen toen vrij vlot zijn betaald of nog niet binnen waren! En voor 1810 en 1811 geldt, dat het best mogelijk is dat de stad toen extra veel heeft uitgegeven of extra weinig rekeningen kontant heeft betaald.

Opluchting

Er zal bij die schuldeisers wel een dubbele zucht van verlichting zijn opgegaan toen de Fransen vertrokken. Het leek dat vrijheid en betaling hen nu toelachten. De goede oude tijd zou immers terugkomen. En ik denk

niet dat ze daarbij dachten aan de toch wat grauwe sfeer van stilstand en verval van rond 1790, nee, ze zullen wel aan de goede gouden eeuw hebben gedacht.

Al gauw bleek dat ze veel te optimistisch waren geweest, want waar zou de stad het benodigde geld vandaan hebben moeten halen? Heel Nederland was in de afgelopen jaren immers sterk verarmd, handel en nijverheid hadden enorme klappen te inkasseren gekregen, het aantal bedelaars steeg beangstigend. Financieel had de stad het niet best en er zat voor de schuldeisers weinig anders op dan maar weer te wachten, tot een nieuw geluk hun ten deel zou vallen. Intussen zat het stadsbestuur wel dwars dat er een zo grote achterstand in betaling was en in 1815 werd een plan uitgewerkt om van de schuld af te komen. Het liefst zou men in één keer hebben betaald, maar daar waren de stedelijke bezittingen te gering voor. Verder uitstel kon echter ook niet worden goedgekeurd, want de *billijkheid en het belang der crediteuren echter vordert, dat een aanvang worde gemaakt, met dezelve betaling, naar mate van de voorhanden zijnde middelen*. Aan de hogere autoriteiten werd voorgesteld een betaling van f 20.000,— per jaar goed te vinden. Daartoe zouden wat stedelijke belastingen worden aangewend en wat huizen worden verkocht. Het eerst zouden de rekeningen uit de periode 1795-1809 worden betaald. De schuldeisers kregen geen rente uitgekeerd want dat werd door de minister van binnenlandse zaken niet goedgevonden toen de burgemeester het voorstelde. Maar dat vonden de schuldeisers blijkbaar niet eens erg: ze hadden nu tenminste een redelijke kans dat hun rekeningen binnen een paar jaar betaald zouden worden. Er waren er enkelen die echter niet van plan bleken zo kalmpjes met de armen over elkaar te gaan zitten afwachten. Zij behoorden niet eens tot de oudere schuldeisers. Van die sprekende minderheid wil ik er drie aan het woord laten. U zult dan vanzelf wel begrijpen waarom ik begonnen ben met te praten over tranen en breedsprakigheid.

Maanbrieven

De textielfabrikant Adriaan van Pesch schreef in mei 1815, mede namens een aantal andere leveranciers, een request aan het stadsbestuur. Geen herinnering aan de rekeningen die eerder waren gestuurd, nee, in die tijd verzocht men netjes, gaf men met verschuldigde eerbied te kennen dat men aanspraak op betaling maakte. In zijn request herinnerde Van Pesch het gemeentebestuur eraan dat hij, evenals zijn vrienden, op herhaald verzoek van het toenmalige stadsbestuur leveranties had gedaan aan de geallieerde troepen die in 1813 een poosje in en om Utrecht hadden gelegen. Ze hadden schoorvoetend aan het verzoek voldaan, vrezend blijkbaar dat het met de betaling niet goed zat. Maar het stadsbestuur had hen bij herhaling verzekerd dat ze binnen 14 dagen hun geld zouden ontvangen: f 11.130,—. Die veertien dagen waren nu, na meer dan een jaar, wel voorbij.

Intussen hadden ze niet bij het stadsbestuur om hun geld willen zeuren, inziend dat het moeilijke tijden

waren. Maar ook voor hen was het niet gemakkelijk het hoofd boven water te houden. Zij hadden zich aan het kontrakt gehouden. Nu was het zo, dat de *billijkheid en de goede trouw vorderen allezints dat eindelijk van stads wege daaraan voldaan worde*. Er staat echt „eindelijk”, terwijl anderen al sinds 1795 wachtten. De grote ondernemer van Pesch was blijkbaar ontevreden. Van kruiperigheid was geen sprake.

Ook de professoren staken hun onvrede niet onder stoelen en banken toen ze in 1816 bij de burgemeester en raad van de stad aanklopten. Om hun klacht te begrijpen moet u zich eerst weer herinneren dat Nederland in 1810 bij Frankrijk werd ingelijfd. Eén van de gevolgen was, dat de oude Utrechtse universiteit werd gedegradeerd tot een ordinaire „*école secondaire*”. Dat betekende een verlies van aanzien en salaris voor de profs.

Al in 1815 was er in het gemeentebestuur gesproken over de *vergelijkende staat van de hoegrootheid der jaarwedden aan Heeren Professoren der Utrechtsche Academie bij derzelve aanstelling of naderhand toegekend, met het montan der sommen, welke hun navolgende begroting-staten der stad Utrecht, in de jaren 1811, 1812 en 1813 tijdens de vernietiging der Hooge school, als Hoog-Leeraren van een Ecole Secondeaire zijn uitbetaald*. Elk van de heren bleek er in die drie jaren meer dan een jaarsalaris op te kort te zijn gekomen. In totaal ging het om f 28.965,—, een fors bedrag zelfs voor 16 heren met een jaarinkomen dat varieerde van f 700,— tot f 2500,—

Toen het gepraat van het gemeentebestuur geen resultaat opleverde stuurden de profs er in 1816 een brief overheen. Geen smekend request, daarvoor waren ze zelf te hoge heren in de Utrechtse gemeenschap. Daarom geen aanhef vol eerbied maar *De ondergeteekende Professoren aan de Akademie te Utrecht oordeelen het noodig, zich tot Uweled. achtb. te wenden, over ééne van hunne gewigtige aangelegenheden*. Zij hadden zich steeds (*'t zij zonder roem gezegd*) van hun taak gekweten, hetgeen hun dan ook *eene wederzijdsche aanspraak geeft, op de gave vervulling van de voorwaarden der bedongen besolding. Gedurende den tijd onzer onderdrukking door eenen vreemden overheerscher, is de stads regering belet geworden om, aan hare verplichting ten dezen aanzien, te voldoen; en heeft zij slechts, voor zekere, dan eens meerdere, dan eens mindere gedeelten, naar de willekeur der gebiedende oppermacht, de besolding der Hoogleeraren voldaan. Doch die ijzeren scepter is verbrijzeld. Orde en recht zijn hersteld, onder de billijke en weldadige regering van onzen geerbiedigden Koning*.

Het zou allemaal best wat korter gezegd kunnen worden, net als de rest: *Dat dit achterstallige van der Professoren besolding daarna* (= na de bespreking van bovengenoemde „vergelijkende staat”) *nog niet is betaald geworden, schrijven zij* (= de hooggeleerden,) *ook geenszins toe aan ongezindheid van de (...) Regering; maar aan de omstandigheden van tijden, die andere dringender uitgaven uit Stads kas vorderden*.

Daarom heeft eene zekere kiescheid Professoren terug gehouden, van op de betaling hunner achterstallige besoldiging, aantedringen. Nu brachten ze hunne regtmatige vorderingen onder het oog van U weled. achtb. omdat de financiële toestand voor de stad was verbeterd. En ze herinnerden eraan, dat zij nooit naar elders hadden gesolliciteerd en aantrekkelijke aanbiedingen hadden afgeslagen. Een beetje dreigend zou je zo zeggen: pas op, betaal nu eindelijk eens, anders gaan we!

dood op 6-12-1833 werd hij trouw in de patentbelasting aangeslagen als touwslager, matte- en zeilmaker en winkelier van zijn eigen produkten. Tot 1824 ging het hem goed: 16, zelfs 20 werklieden in dienst. Zouden het aan het grote wiel draaiende kinderen zijn geweest of zouden die niet zijn meegeteld? Na '24 worden er minder werklieden genoemd; zou Gersen de belasting hebben opgelicht? Er was enige aarzeling ten aanzien van zijn oprechtheid en geen wonder want in 1823 had hij nog 12 werklieden in dienst en

De Professoren voornoemd vertrouwen te meer, dat hunne billijke vordering geen bedenking van Stadswege ontmoeten zal, daar zy meenen met grond te mogen zeggen, dat de Stad zelve, onder Gods zegen, het behoud en de herstelling ~~hunner~~ ^{hunner} Akademie, grootendeels, te danken heeft aan de volharding, met welke de Hooggeleeraars, niettegenstaande de wanbetaling en andere ongunstige omstandigheden, op hunne posten zijn gebleven, zonder elders een beter beschaan te zoeken, of, zoo veel hun dit werd aangeboden, hetzelfde aanteneemen.

Utrecht, den 4 van Spookkelmāand, 1816.

J. Rau.

J. E. R. R. R.

Matth. Van Loon.

C. W. de Rhoer.

H. V. J. J.

H. H. H.

N. C. de Premeij.

A. H. H.

Ph. W. Van Heerde.

L. Huisman.

G. Van Oordt.

J. H. P. P.

G. Moll.

Slot van de brief met de handtekeningen van de „Heeren Professoren“. G.A.U., Stadsarchief V, nr. 103.1816.

De tranen

In 1810 verrichtte de mattemaker H. A. Gersen zeilmakerswerk voor de stad. Hij woonde op de Neude met zijn vrouw en dochtertje, in 1813 zonder inwonend huishoudelijk personeel. In 1806 en 1807 betaalde hij f 5,- in de patentbelasting ¹⁾ waaruit we mogen afleiden dat hij geen grootbedrijf leidde als touwslager, maar ook beslist niet tot de allerkleinsten gerekend mocht worden. Dat blijkt uit de informatie die we in latere jaren over hem hebben ook: tot zijn

in 1824 geen. De controleur van de belasting noteerde daarom in het register van 1825 *de knechts te verifiëren*, maar er werd niet genoteerd dat fraude was ontdekt. Ook in 1826 was er echter aanleiding om maar eens te controleren of zijn opgave dat hij alleen arbeidde wel juist was. Misschien omdat men zich zijn vroegere opgaven herinnerde, misschien ook omdat het voor een touwslager wel erg moeilijk is om zijn werk alleen te doen. Maar er werd niet genoteerd dat er een foute opgave was gedaan en dus moeten we

annemen dat het Gersen in die jaren niet al te besting. Of dat hij zijn schappies op het droge had. Maar raarom zou hij dan in de volgende jaren weer meer arbeiders in dienst hebben genomen: in 1828 15 verklieden, in 1830 nog 10? Laten we hem maar een visselend succesvol middelgroot ondernemer noemen, die ondanks de controles van de belastingdienst en goede naam had en in 1819 een medaille won voor de kwaliteit van zijn goederen. In 1815 meldden de burgemeesters van hem dat zij over hem *niet dan llezints gunstige getuigenissen* konden geven. Zij chreven dat naar aanleiding van Gersens request aan le koning waarin hij om het monopolie van levering an het een of ander vroeg. In diezelfde tijd zijn er neer bewijzen van zijn ondernemingsgeest. Hij was oen net 30 jaar oud en juichte in 1814 dat het hem uitstekend ging, en dus zijn arbeiders ook, omdat hij on uitbreiden dank zij de hulp van het gemeentebetuurt dat een geschikt gebouw voor hem beschikbaar ad gesteld. Dat gebouw zal wel een leegstaande karnerne zijn geweest. In 1819 was Gersen er tenminste zozeer aan gewend van die ruimten gratis gebruik te nogen maken, dat hij een boos request aan de koning stuurde toen het stadsbestuur besloot die ongebruikte gebouwen te verkopen, om met de opbrengst de achterstallige schulden te kunnen aflossen. Een beetje verbaasd reageerde de burgemeester *Wij hebben met veel verwondering uit genoemde rekweste gezien dat ten rekwestrant eene genotene gunst thans in een verplichtinge zoude willen overbrengen en dan daaraan te willen toeschrijven het geheel te gronden gaan van deszelfs fabriek alzoo in het in kwestie zijnde locaal slechts een klein getal kinderen met spinnen werkzaam waren en hij aan een ander gedeelte van deze stad zijne voornaamste werkplaats is hebbende en bovendien voor eene kleine huur een ander dergelyk lokaal alhier kan bekomen.* Met andere woorden, de goede Gersen kon weleens een beetje overdrijven, want de gemeente had hem minstens sinds 1814 flink gesteund door hem ruimte ter beschikking te stellen. En een paar maanden later in 1814 vroeg en verkreeg hij het recht gebruik te maken van een deel van de stadswal om zijn groeiende touwslagerij op te kunnen uitoefenen. Hoe kwam deze actieve zakenman er in 1815 nu toe om huilerig te smeken om betaling van de rekening uit 1810? Het ging om een bedrag van f 254,—; een kleinigheid zo te zien, als u tenminste vergeet dat er in die tijd velen waren die met zo'n bedrag als jaarsalaris moesten zien rond te komen. Als we het met alle geweld willen uitdrukken in onze inflatieguldens dan komen we dunkt me zo rond het wettelijk voorgeschreven minimuminkomen uit. Dat maakt het veel begrijpelijker dat Gersen zeurde om zijn geld. Temeer daar hij klaagde te zijn geruïneerd. Dat lijkt me overdreven, maar wie weet? Misschien schreef hij ook omdat hij voorrang wilde hebben van betaling. De gemeente zou immers eerst de rekeningen van vóór 1810 betalen. Hij behoefde zich echt geen zorgen te maken dat er aan de juistheid van zijn nota werd getwijfeld. Dat kwam nogal

eens voor. De leverancier had bijvoorbeeld geen ijzeren bewijs ter beschikking en moest dan maar hopen dat de ambtenaren en burgemeesters hem geloofden. Maar Gersens rekening deugde aan alle kanten. En toch kronkelde hij dit request

Aan de WelEdele Heeren Burgemeesteren en Regeerders der Stad Utrecht.

WelEdele Heeren!

Men vergunne mij, dat ik mij thans tot U Burgervaderen wende, tot U, dien het afdragen der bange tranen van leed en tegenspoed, zoo vaak den zoetsten wel lust gaf. UWelEdele achtbaare Heeren zal reeds bekend zijn, dat het weinige slechts, hetwelk ik door vlijt en spaarzaamheid had bijeen verzameld, en tot de onomgangelijkste noodwendigheid behoorde tot voortzetting mijner mattenfabriek, mij ten eenemaale is ontroofd, en daardoor buiten staat ben gesteld, om deze, voor de Maatschappij niet alleen belangrijke fabriek voort te zetten; maar, hoezeer moeten niet de huisgezinnen mijner arme werklieden en kinderen zelfs hiervan de gevolgen gevoelen en betreuen, en de Maatschappij ontstootken zijn, daarvan het gewenschte nut te trekken. Neen zeker WelEdele achtbaare Heeren Burgemeesteren ik mag, ja ik kan niet onbescheiden zijn: maar dewijl er niets meer voor mij overig is, wende ik mij tot U, o WelEdele achtbaare Heeren, om U WelEdelen allerootmoedigst te bidden, mij, mijne nog te goed hebbende gelden, voor reeds zoo lange aan den lande afgeleverde goederen in het jaar achttienhonderd en tien, bedragende de somma van twee honderd vier en vijftig guldens en elf stuivers waare het mogelijk te doen geworden.

De billijke aanspraak, de gewijde rechten der menscheid wachten niet alleen op uwer aller mededoogen, maar ook op eene dadelijke hulp en ondersteuning. Reeds meer malen, WelEdele achtbaare Heeren Burgemeesteren! hebben Uwe goedheid, mij zoo zeer getroffen, dat ik mij niet bedwingen kan U WelEdele achtbaare Heeren thans openlijk mijn reinsten dank voor deze zoo genoeglijke bliken van Uwe goedheid op het ernstigst te betuigen, terwijl ik tevens U WelEdele achtbaare Heeren! op het plechtigst durve verzekeren, mij Uwe bewezene gunst hoe langer hoe meer waardiger te maken.

En U WelEdele achtbaare Heeren! dien het lot van Uwen Natuurgenoot (zo noemde men toen een medemens!) nog soms een reine traan kan ontlokken, zal eene glanzende eeuwigheid, aam geene zijde van het statig graf verrukkend tegenstralen, die zich vaak boven dit toneel van wentelingen van leed en jammeren verheft, en daar met eenen vervoerden blik het loon van uwe grootsche en edele daden vinden.

*'t Welk doende
Hendrik Adrianus Gersen*

Wat een gevele en gesmeer. Terwijl hij niet om een genadegave vroeg maar om geld dat hem echt toekwam. Dit is geen schuldeiser maar een schuldsmecker. Toen kenden de mensen tenminste nog de verhoudingen, was er nog eerbied voor het gezag enzo. Ja ja, maar je zult zelf verplicht zijn om op die manier je te vernederen voor je broodje!

De Meern

P. D. 't Hart

1) Vrijwel iedereen die een beroep of bedrijf uitoefende moest sinds 1806 een patent kopen d.w.z. belasting betalen naar rato van zijn omzet en het aantal personeelsleden dat hij in dienst had. In patentregisters werd keurig (?) aantekening gehouden van de betaalde sommen, met vermelding van de naam en het beroep van de betrokkene, later ook van het adres en de omzet van het winkelbedrijf.

Het materiaal voor dit verhaal heb ik verzameld uit de notulen van het stadsbestuur en de bijbehorende stukken, de volkstelling van 1813 en de patentregisters, alles in het G.A. te Utrecht.

AMERONGEN

MONUMENTENJAAR BOUWT EEN VERENIGING

In februari van het vorig jaar eindigde ik de kennismaking met de Stichting Historische Kring IJsselstein door de hoop uit te spreken nog in dat jaar nieuwelingen in het Zuidoosten van Utrecht te kunnen voorstellen. Dat dit niet meer gelukt is, valt weliswaar ook aan de beperkingen van de redactie te wijten, maar bovendien heeft kasteel Amerongen natuurlijk veel energie opgeëist van de historisch geïnteresseerden in die hoek van de provincie, met recht en gelukkig ook met goed resultaat. Anderzijds kan men ook stellen dat deze affaire er juist toe heeft bijgedragen dat de plannen om in Amerongen een historische vereniging op te richten sneller vorm kregen.

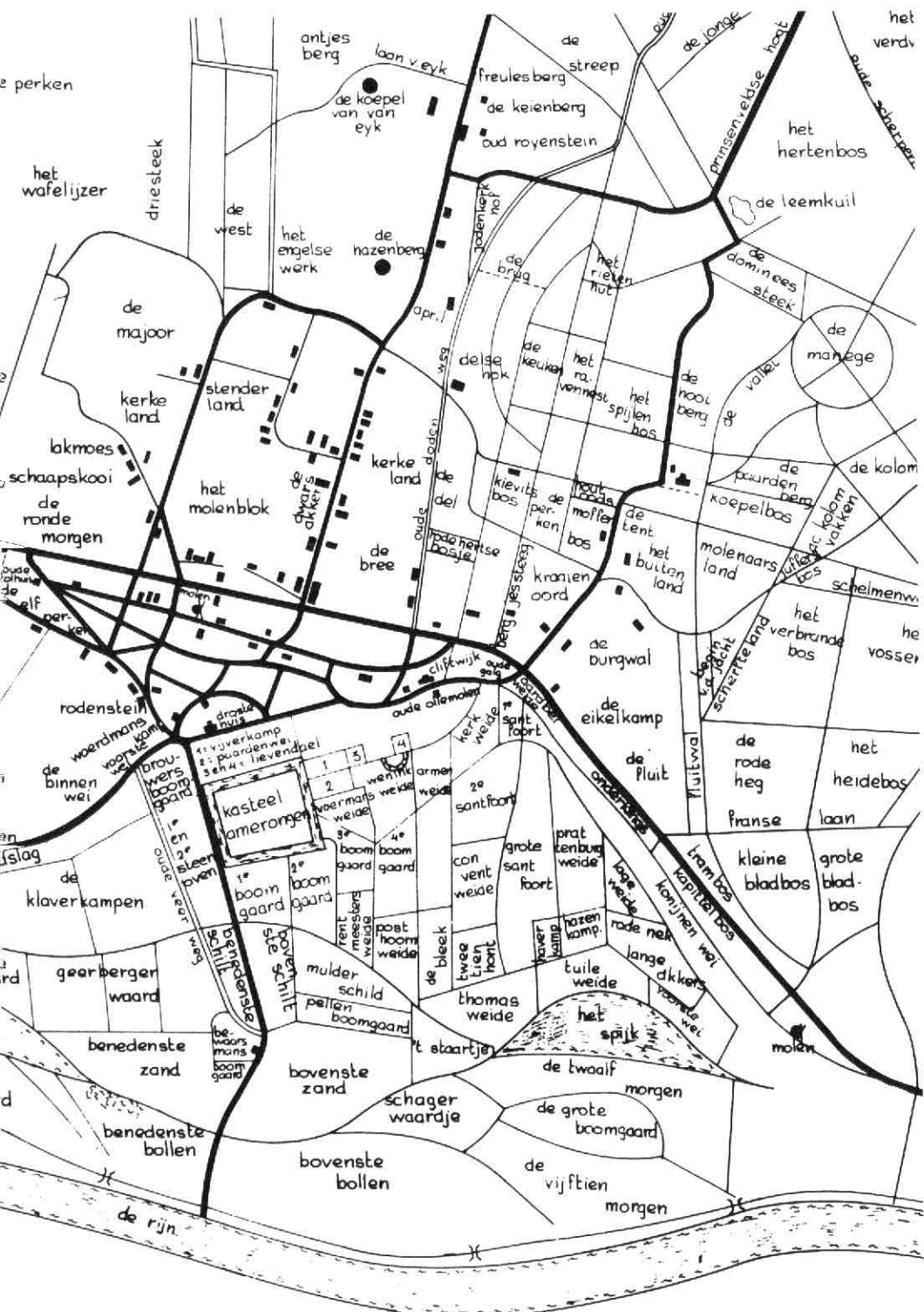
Die plannen waren ontstaan in 1975. Al twee winters had het Nut, in het kader van de cursusprojecten die de Culturele Raad in de provincie uitzet, o.a. een cursus georganiseerd over de historie van Amerongen. Die werd opgeluisterd door dia's van een geboren en getogen inwoner, al jarenlang wethouder, een man die een indrukwekkende verzameling prentbriefkaarten en andere afbeeldingen van oud-Amerongen heeft opgebouwd. Bij deze avonden kreeg hij medewerking van een welbekende ambtenaar van de Provinciale Planologische Dienst - in deze bijdragen heb ik me nu eenmaal aangewend geen namen te noemen; in het Jaarboek 1973 wees ik hem aan als iemand die zelfs van vijf verenigingen lid was. In 1975 trok een dergelijke dia-avond in het Nut veel publiek. Toen opperde de notaris het idee om een oudheidkamer in te richten. Het begin daarvoor lag om zo te zeggen te wachten in een timmerwerkplaats, waarvan de baas al in '49 was gestorven, maar die door diens vrouw precies in de oude staat gelaten was. Toen zij in '75 overleed bleken de erfgenamen gelukkig bereid de hele inrichting af te staan. Die werd voorlopig in de kelders van het gemeentehuis opgeborgen.

Dat oudheidkameridee had wel weerklank gevonden onder de Nutsbezoekers; alleen was 't zo jammer dat

zich onder hen veel meer nieuwbakken Amerongers dan echte oude bevonden. Die moesten toch ook warm te krijgen zijn voor behoud van het karakter van hun dorp? Dat lukte boven verwachting met de volgende actie. In het Monumentenjaar moest natuurlijk ook in Amerongen iets zichtbaars tot stand komen. Zo ontstond het idee om de pomp op het Marktplein te restaureren. Onder leiding van het VVV is daarvoor in augustus een klinkend feest gehouden in het dorp en in de kasteeltuin, waaraan het hele dorp in historische kledij heeft meegedaan en dat veel bekijks van buiten heeft getrokken. Van de opbrengst plus de bijdrage die de gemeente beschikbaar stelde is die pomp dan ook hersteld.

Na deze lange inleiding gaan we op de avond van 28 oktober 1976 in Amerongen kijken hoe zich de nieuwe vereniging aan een aantal genodigden presentteert. Sinds de 14e september is ze er namelijk echt, toen bovengenoemde notaris de akte van de Heemkundige Stichting „Amerongen“ verleed. Als we eerst wat rondlopen in de Raadszaal, zien we allerlei voorwerpen uitgesteld: timmermangereedschap, ansichten, oude schoolattributen en spullen die vroeger in het huishouden gebruikt werden. Van een stel oude veilingbiljetten weet iemand ons te vertellen dat de notaris z'n hele collectie, met biljetten vanaf 1801, aan de toekomstige oudheidkamer heeft geschonken. Geen wonder dat we de nieuwe museumconsulente voor onze provincie ook onder de gasten zien. Dan schikt het negenkoppige bestuur zich achter zijn tafel. De voorzitter (de al genoemde prentenverzamelaar) zet eerst de doelstellingen van de nieuwe stichting uiteen:

— verwerving, onderhoud, restauratie en registratie van roerende en onroerende objecten, die van belang zijn of kunnen worden voor de historie van Amerongen

Gedeelte van de Veldnamenkaart van Amerongen, waarop aangegeven de tabaksschuren en de namen der weilanden en bospercelen (uitgave van de Heemkundige Stichting Amerongen, 1976).

- expositie van de verworven voorwerpen
- informatieverwerving en -verstrekking over de geschiedenis van Amerongen en omgeving
- uitgave van publicaties die met dit alles verband houden
- en natuurlijk vorming van financiën om deze doeleinden te kunnen verwezenlijken.

Eén publicatie kunnen de aanwezigen al meteen verwerven: een kaart waarop alle veldnamen zijn ingetekend die twee bestuursleden - meergenoemde verzamelaar en een metselaar - al jaren lang hadden genoteerd zonder dat ze van elkaars hobby wisten. Hun gegevens zijn nu samengebracht, terwijl ter vergelijking een fragment van een 17e-eeuwse kaart in het geheel is opgenomen.¹⁾

Een dergelijke kaart van oude namen van straten en huizen is een van de vele plannen die vervolgens aan bod komen. Lezingen horen daar natuurlijk ook bij, en de opbouw van een fototheek, en het vastleggen van de verhalen van oude inwoners op de band. Maar dan worden zaken genoemd waarvan ik ophoor, want die lijken me origineel voor een historische club in deze provincie. Er zal een depôt van oude bouwmaterialen aangelegd worden. Eén bestuurslid gaat boerderijen en andere panden opmeten, een ander wil inwoners van advies dienen bij verbouwing, of proberen hen te overreden om door kleine wijzigingen hun huis een historisch verantwoord uiterlijk te geven!

Nu gaat me ook dagen, dat met zulk soort activiteiten wel eens de benaming Heemkundige Stichting zou kunnen samenhangen - ook al zoiets dat in deze provincie geen gangbare uitdrukking is. Bij navraag wordt dit bevestigd. Eerst was er wanhopig naar een onafgezagde naam gezocht, maar toen het begrip heemkunde voorgesteld werd had men er zich wel in kunnen vinden. Juist omdat men veel meer wil bereiken dan een oudheidkamer: instandhouding van zijn leef-

omgeving in Amerongen, waartoe het bestuur even attent wil zijn op oude voorwerpen als op goed onderhoud van bestaande panden.

Als ik na afloop ook nog vraag wat de verzorgers van de laatstgenoemde activiteiten van hun beroep zijn, blijken ze in het restauratievak te zitten, als uitvoerder respectievelijk metselaar. Om dit „sociale“ punt even af te maken: er zitten ook nog een employé van de spoorwegen en een expeditie in het bestuur, het enige vrouwelijke lid komt „van het kasteel“, terwijl de notaris penningmeester en een onderwijzer secretaris geworden is. Dan vraag ik ook maar door naar de reden waarom men de stichtingsvorm koos. Terwille van de continuïteit. Doordat de gemeente volgens de statuten drie van de maximaal elf bestuursleden moet benoemen, wordt voorkomen dat er „inteelt“ zou kunnen ontstaan. In het geval van liquidatie is trouwens ook vastgelegd dat het gemeentebestuur een instelling met een gelijkaardig doel moet aanwijzen waaraan de bezittingen zullen overgaan.

Maar dat wenst natuurlijk niemand de jonge heemkundige stichting toe, integendeel, dat zij spoedig het op gang komen van haar plannen moge beleven. De snelle groei van het aantal donateurs - nu ik dit op 20 december schrijf, zijn het er al 76, verdeeld in 19 geboren Amerongers en 57 van buiten gekomen - versterkt de kracht van die wens.

L. v. T.

¹⁾ U kunt in het bezit van deze duidelijke kaart komen voor f 7,50, of voor f 5,- als u donateur bent - en dat kunt u worden door u op te geven bij de secretaris, D. Pezarro, Utrechtsestraatweg 37, Amerongen, 03434 - 11 96; de donateursbijdrage is bepaald op f 10,-.

Een rariteit

het provinciaal tijdschrift

Een beknopt zinnetje in de notulen van de sectie Bescherming Kultuurbezit van de Stichtse Culturele Raad luidt: „provinciaal historisch tijdschrift - reacties naar aanleiding van de bijeenkomst in de Fundatie van Renswoude erg negatief; geen basis om op door te gaan“.

Maar zo begin ik met het slot van mijn verhaal, terwijl ik nog moet beschrijven hoe die bijeenkomst zelf verliep, die zoals ik in het juninummer schreef, op 23 juni 1976 gehouden is. Elf van de 19 uitgenodigde binnen- en rand-Utrechtse verenigingen hadden vertegenwoordigers gezonden, een enkeling met een

duidelijke afwijzing op zak, velen in de rol van verken- ners. Uit de meeste reacties op het Oud-Utrechtse plan klonk vrees, vrees ten aanzien van onkosten en ledenverlies; twijfel ook, of de leden wel belang zouden stellen in historische informatie van buiten de eigen woonplaats. Eén aanwezige waagde het om die ledenzorg van een stapel zoutkorrels te voorzien: men moest eigenlijk een enquête houden om te zien of de besturen wel zo goed de mening van hun leden vertolkten; de spreekster zelf - secretaresse van de Utrechtse afdeling van de Archeologische Werkge- meenschap Nederland - meende dat de kwestie dan

wel eens heel anders zou kunnen blijken te liggen. Dit stelde de voorzitter, de directeur van de Culturele Raad, in de gelegenheid een compromis voor te stellen. Wat vond men van een gezamenlijk proefnummer, waarin elke vereniging zou kunnen plaatsen wat zij zou willen? Een enquête onder de leden zou eraan verbonden kunnen worden. Hierop waren de positieve reacties wat groter in aantal, maar de meesten moesten eerst ruggespraak houden.

Dat intern overleg leverde in de herfst de in de aanhef al vermelde negatieve reacties op, ook van verenigingen die in juni niet hadden kunnen komen. De enige positieve uitzondering was natuurlijk de A.W.N.-afdeling Utrecht. Maar zelfs de vereniging die eerder bij de Raad naar hulp voor publicaties geïnformeerd had, was intussen veel te druk geworden met een eigen blad - al deed zij nu wel enkele positieve suggesties.

De hete zomer, zal ik maar zeggen, was niet bevorderlijk voor de groei van het tere plantje dat ik op 23 juni nog zag ontkiemen. Van de ene beeldspraak in de andere tuimelend: ik heb het bijgezet in mijn rariteitenkabinet. Na een periode van rust - dat heeft deeg toch soms nodig? - komt er vast een ander plan uit te voorschijn.

L. v. T.

P.S. Hoe staat het eigenlijk met de onderlinge tijdschriftenruil?

Hema en Hofje Keizerstraat

Namens Oud-Utrecht zijn 9 december jongstleden twee brieven naar de Raad van de Gemeente Utrecht verzonden. Samengevat luidt de inhoud ervan als volgt:

De vereniging heeft er bij de Raad met klem op aangedrongen dat een zorgvuldig onderzoek plaats vindt naar de motieven voor de sloping van een aantal panden ten behoeve van de uitbreiding van de Hema. De panden lagen binnen zone B van Beschermd Stadsgezicht. Voor het desbetreffende gebied was nog geen bouwplan goedgekeurd. Deze zeer af te wijzen gang van zaken doet sterk denken aan de tientallen overeenkomstige gevallen, waardoor in de afgelopen decennia zoveel binnenstadskernen kaal geslagen werden.

Drukkerij Storm aan de Keizerstraat wil uitbreiden, maar tast daardoor restanten aan van het hofje achter de panden Keizerstraat 5 en 21. In het kader van het bevorderen van het wonen in de binnenstad zou dit hofje beter voor bewoning dan voor bedrijfsvoering geschikt zijn te maken. Bedrijfsuitbreidingen in de nabijheid van een middeleeuws huis (Lange Jufferstraat 10) is ontoelaatbaar (zie verder Maandblad van Oud-Utrecht 1976, decembernummer blz. 116-117).

Boekenschouw

„Utrecht bij gaslicht“

De beoordeling van het boek van ons actieve medelid *dr. A. van Hulzen* hoort zeker thuis in een blad als het onze. Maar toch.... de publicaties, die tot op heden van zijn hand verschenen zijn ons zó bekend en ook buiten onze kring zó gewaardeerd, dat een „beoordeling“ er eigenlijk weinig toe doet.

Het lijkt er op, dat *Van Hulzen* vanaf het moment, dat hij leraar-af was, zich pas echt met het vak „*geschiedenis*“ is gaan bezighouden. U moet dat natuurlijk niet verkeerd uitleggen, maar ik ontkom gewoon niet aan de indruk, dat hij al heel lang van plan is geweest om zijn formidabele kennis van de stad dienstbaar te stellen aan veel *ruimere groep van belangstellenden*, dan toen hij de *aankomende onderwijzeressen en onderwijzers* onder zijn hoede had.

Ik zou het boek „*Utrecht bij gaslicht*“ - waarbij de lezing bij deze van harte wordt aanbevolen - willen typeren als een *kaleidoskoop*, die talloze trieste en mooie beelden laat zien. Die trieste en mooie beelden worden als het ware over elkaar geschoven, misschien wel met de bedoeling om op die manier een *aanvaardbaar gemiddelde* te bereiken, dat de belangstellende lezer wel móet bevredigen.

Van Hulzen begint zijn boek met de vreugdekreten van de apotheker *Hendrik Keetell* bij het vertrek van de *Fransen* in 1813 en eindigt met een beschrijving van het 25 jarig bestaan van de Utrechtse afdeling van de *S.D.A.P.*, in 1919 in de grote zaal van „*Tivoli*“ gevierd.

Natuurlijk was die periode van 1813-1919 niet helemaal de tijd van het gaslicht. Wél was het een eeuw van weinig fundamentele veranderingen. In het boek van Van Hulzen vindt men er de bewijzen van: kunt u zich voorstellen, dat in 1923 nog 9000 woningen in Utrecht nog geen *brievbus* hadden, dat het paard en de wagen in die tijd het *straatbeeld* bepaalden, dat de voetganger net een eeuw geleden in bescherming genomen werd door een aarzelende aanzet tot aanleg van *trottoirs* en dat je twee cent kwijt was wanneer je met een *ezel* de Willemsbrug wilde passeren. Pas in 1843 kwam de *spoorlijn* van Amsterdam naar Utrecht tot stand en in 1852 werd in Utrecht de eerste *postzegel* van ons land gedrukt.

Maar anderzijds hield de *cholera* enkele malen huis, werd er tot 1848 op het *schavot* nabij de comédie op het Vredenburg gevonnist (pas in 1870 werd de doodstraf afgeschaft), werd de *stadswal* - met de poorten erbij - gewoon geslecht, werden de *kinderen* in het *Gereformeerd Burgerweeshuis* verre van de *kermis* gehouden en verschenen er *almanakken* voor de *dienstboden* om deze fatsoenlijk en onderdanig te houden. Het *volksbadhuis* aan het *Koekoeksplein* was voor „de mindere man”, aan de *Catharijnekade* konden de goede burgers terecht.

Prachtig vond ik het verhaal van de man, die in 1912 op het terras van het *Haags Koffiehuis* op het Vredenburg is neergestreden en over het verleden mijmert, toen de kermis nog *kermis* was en er gelegenheid was om een week vrijuit te genieten van anders onbereikbare vermaken.

En dan de tekenen van de vooruitgang: „Toet”, ik schrik op, ’t is hier geen plaats voor soezen. „Toet, toet!” Auto’s dringen door de menigte, ik let op de nummers M. zoveel, een Geldersche auto, een oogenblik later snort een Amsterdamsche taxi voorbij. Men gaat er mee even een kopje koffie drinken in Zeist, weg afstanden!”

In 1928 was het nog erger. De *Palmpaardenmarkt* op het Vredenburg mocht dan veel gezellig vertier in de binnenstad brengen:

„’t Bekende Hoogenbergsteegje (waar nu een gedeelte van het C. en A. gebouw op staat) naast het Haagsche Koffiehuis is meer dan levensgevaarlijk. Want het is geheel en al domein der viervoeters geworden. Zelfs de Korte Viestraat en de Willemstraat behooren tot de gedeelten, waar uitkijken en op je tellen passen de boodschap is”.

Het boek van Van Hulzen „Utrecht bij gaslicht” lijkt op de *Winkel van Sinkel*, waar alles te koop was. Op dit boek moet een vervolg komen. Het *gaslicht* werd *elektrisch licht* en als ik dit schrijf is er bij de straatverlichting in Utrecht juist de laatste *gloeilamp* vervangen. En deze gebeurtenissen moeten vastgelegd worden voor het te laat is. Eén opmerking tot slot: het is jammer dat het boek geen register heeft.

Schrijver, uitgever en burgerij: proficiat.

Dr. A. van Hulzen, Utrecht bij gaslicht.

Den Haag, Kruseman's Uitgevers Maatschappij b.v., 1976. 217 blz., m. ill. f 29,50.

De **Werkgroep Vechtlandschap**, een gecombineerde werkgroep van Staatsbosbeheer en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bijgestaan door een aantal deskundigen, heeft een omvangrijk **rapport** gepubliceerd over het **landschap in de Vechtstreek**. Het is een degelijk werkstuk, uitgebreid geïllustreerd en voorzien van vele duidelijke kaarten.

Een uitputtende bespreking van dit rapport geven we niet. Het in al zijn facetten te beoordelen, valt buiten het bestek van deze boekenschouw. Wél deze, wellicht te summier, aankondiging.

Ieder die zich op welke wijze ook bezig houdt met de

Petite Histoire

UTRECHT den 3. April 1855 - J. Morgan, te Jaarsveld, stelt ter bezigtiging bij B. Kobus, op het Vreeburg, te Utrecht een buitengewoon GROOTE OS, schilderachtig fraai, zwaar, fijn en vet. - Nationale eerzucht drijft deze Os zich te vertoonen, te meer daar reeds twee jaren lang een uitheemsche Os de kroon van 't Nederlandsche Vee heeft afgestoken; thans dult deze Os geen uitheemsche kroon meer!

UTRECHT den 16. Februari 1855 - STADGENOOTEN. In de Zwaansteeg alhier woont de weduwe Stuyvenberg met zes kinderen, waarvan de meesten niets verdienen kunnen. De vrouw is door ligchaamsgebreken buiten staat te werken. Zij ontvangt wel de hoogste bedeeeling van de Hervormde Diaconie en eenigen onderstand van hare betrekkingen, maar dit alles is ontoereikend. De huisbaas heeft nu gedurende dit barre weder het dak afgebroken, deuren en vensters weggenomen en de bedstede gesloopt, zodat haar toestand ellendig is. Velen hebben mij reeds in staat gesteld haar te helpen; doch er is meer nodig. Die het te huis beter heeft dan zij en de haren, verzoek ik vriendelijk mij voor dat huisgezin eene kleinigheid te doen toekomen. Ik zal er melding van maken in de Utrechtsche Courant.

Dr. H. J. Broers

Vechtstreek in heden, verleden en toekomst, mag dit rapport niet aan zijn aandacht laten ontsnappen. De combinatie van cultuurhistorie en natuurwetenschappelijke aspecten is op heden een zaak die niet genoeg aandacht kan krijgen; vooral omdat in het verleden deze beide aspecten veelal gescheiden behandeld werden, met alle gevolgen vandien. Daarom van harte ter kennisname aanbevolen.

Het Vechtlandschap. Rapport van de Werkgroep Vechtlandschap. 1976. 160 blz. geïll. Niet verkrijgbaar.

C. S.

Het **Provinciaal Comité Utrecht** voor het **Monumentenjaar 1975** heeft een **verslag** opgesteld van zijn activiteiten. Omdat ook de ervaringen met de verschillende projecten opgedaan hierin zijn vastgelegd, hoopt het comité dat dit verslag van nut zal kunnen zijn bij het opzetten van dergelijke zaken in de toekomst. Maar dan zou toch bijvoorbeeld eerst beter onderzocht moeten worden waarom het schoolproject getalsmatig wél, en het bejaardenproject niet een succes is geworden. En wat zullen zulke projecten op langere termijn uitwerken? Zal een nú 12-jarig persoon-tje dat dapper schrijft „ik vind ook dat we de monumenten moeten houden, niet afbreken“ er over tien jaar nog zo over denken? Het verbaasde me na de uitvoerige voorgeschiedenis van de restauratie van de kasteelhuisjes te Renswoude niets meer over de vorderingen van dat herstelproject na 21 januari 1975 te lezen; in het Monumentenjaar is immers het eerste gerestaureerde blokje weer in gebruik genomen? Met genoeg daarentegen zag dit redactielid, hoe een van de bijlagen, een stuk van F. A. Groen over historisch boerderijonderzoek, treffende gelijkenis vertoont met de kopij van zijn artikel over dat onderwerp in het Maandblad van april 1975.

Het rapport is verspreid onder bij monumenten geïnteresseerde personen en instanties; de onkosten zijn alleen in de Statenexemplaren opgenomen; *het is verder niet verkrijgbaar.*

Het korte maar glansvolle bestaan van „de N.V. Kunstaardewerkfabriek St. Lucas te Utrecht“ is door W. Schipper nauwkeurig onderzocht en beschreven in het tijdschrift Antiek (jg. 11 (1976/77), nr. 1, 39-51, m. ill.). Misschien realiseert u zich na de lezing van dit artikel dat u eigenlijk wat waardevols in de kast hebt staan! Van 1909 tot 1927 ontstonden aan de Stroosteeg de vazen met hun als metaal glanzend uiterlijk, die de fabriek haar faam in binnen- en buitenland bezorgden. Verplaatsing naar Maarssen bracht onvoldoende soelaas uit de inzinking die de exportverlamming van de Eerste Wereldoorlog aan de fabriek bezorgd had: na een vijftal jaren werd de produktie geheel gestaakt.

L. v. T.

Huishoudelijk Reglement aangenomen

Op 17 november j.l. werd ook het nieuwe Huishoudelijk Reglement van onze vereniging, zij het met enkele wijzigingen van het concept, door de ledenvergadering vastgesteld. Binnenkort zal het in het Maandblad integraal worden afgedrukt. Aan allen, die tijdens de vergadering hun bijdragen aan de discussie leverden zeg het bestuur hartelijk dank!

Namens het bestuur,

A. H. R. Hoogezand, voorzitter

MAANDBLAD

oud·utrecht

50e jaargang - nummer 1 - oktober 1976

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

W. Uittenbogaard, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

Mej. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 62 12 26.

Redactieadres:

Alex. Numankade 199, Utrecht.

Kasteel Amerongen voor de veilinghamer gered

Met een overzicht van de geschiedenis

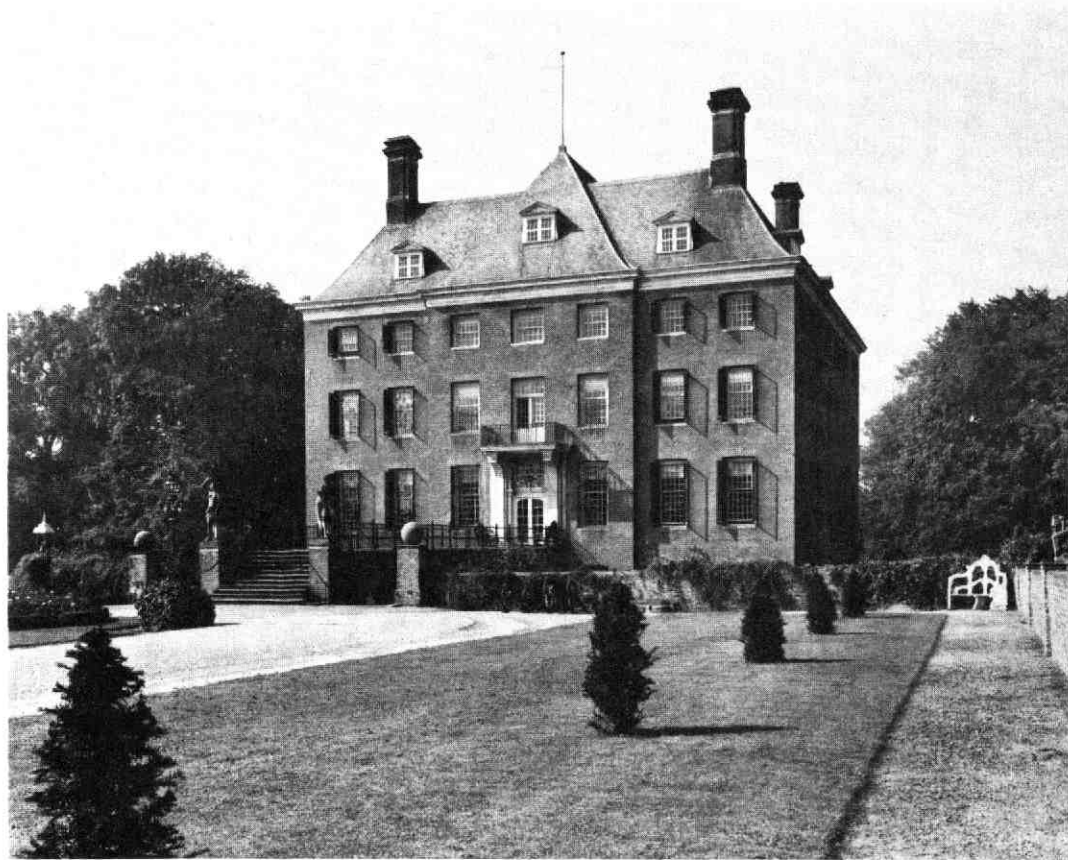

Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg

In het juli-nummer van 1976 van Oud-Utrecht werd de indringende vraag gesteld „Wat is de toekomst voor Kasteel Amerongen en wat doet de Stichting Utrechtse Kastelen”?

Welnu, de combinatie Kasteel Amerongen en Stichting Utrechtse Kastelen zal nog vaak gehoord worden, want op 3 januari j.l. werd de Stichting Utrechtse Kastelen eigenaresse van het kasteel. Hiermee is dus ook de vraag beantwoord wat de S.U.K. heeft gedaan: kopen om daarmee te voorkomen, dat kasteel, landgoed en inboedel via de veilingmeester geheel versnipperd zou worden verkocht aan de hoogst biedenden.

Wat was het geval? De erven van *Godard Johan George Carel graaf van Aldenburg Bentinck* en zijn echtgenote *Augustine Wilhelmine Louise Adrienne* gravin van Bylandt, waren het niet geheel eens over de wijze, waarop het historische goed zou moeten

worden beheerd. De gedachten gingen in eerste instantie uit naar verkoop aan het rijk, waardoor het unieke bezit als geheel voor Nederland behouden zou blijven. Met het rijk werd jaren onderhandeld, zelfs werd ten lange leste de prijs bepaald. Een prijs die in feite niet de werkelijke waarde van het goed vertegenwoordigde, maar waarin tot uitdrukking kwam de wens van de familie om - zoals dit sinds 1678 was geschied - het huis in zijn oorspronkelijke staat geheel te bewaren. Voor het rijk bleef het echter een vraag of de aankoop verantwoord was. De minister van C.R.M., mr. H. van Doorn vond - ondanks de druk van buitenaf - niet de vrijheid tot zaken te komen. Dit was voor de erfgenamen aanleiding wegen te zoeken om het bezit op andere wijze te gelde te maken, daar handhaving van de huidige situatie niet kon voortduren. De verkoop door één der grote veilinghuizen dreigde.

In de pers verschenen alarmerende berichten.

Voor de in 1969 opgerichte Stichting Utrechtse Kastelen was dit het sein om in te springen. Met name de voorzitter van deze Stichting, drs. J. W. Janssen, pakte deze zaak grondig en vastberaden aan.

Amerongen mocht niet uiteenvallen. Daarmee zou grote schade worden toegebracht aan niet alleen een stuk Utrechtse historie, maar ook Nederlandse en zelfs Europese en wereldgeschiedenis. Burgemeester H. J. L. Vonhoff van Utrecht vergeleek het dreigende verlies van Amerongen met het verdwijnen van het missaal uit de Kathedraal van Den Bosch, een gebeurtenis die voor jhr. mr. V. E. L. de Stuers aanleiding was voor zijn artikel „Holland op zijn smalst” in een nummer van „De Gids” van 1873, dat op zijn beurt weer aanleiding was voor de inmiddels gegroeide aandacht voor het monument.

Op zeer diplomatieke en zakelijke wijze slaagde het daartoe opgerichte actiecomité - waarin onder voorzitterschap van de heer prof. dr. F. H. M. Grapperhaus o.a. zitting hadden prof. dr. J. van Gelder, de voorzitter van de Stichting Utrechtse Kastelen de heer drs. J. W. Janssen, burgemeester H. J. L. Vonhoff van Utrecht en burgemeester jhr. mr. O. R. van den Bosch van Amerongen - erin het getij gunstig te keren.

Het gelukte het actiecomité namelijk ten behoeve van de S.U.K. een renteloze lening te verkrijgen. Met deze toezegging wist men van de minister van C.R.M. de toezegging te verkrijgen, dat het rijk met ruim twee miljoen over de brug zou komen. Overleg, geduld en loyale medewerking van de eigenaren leidden ertoe, dat in december 1976 overeenstemming werd bereikt!

Op 3 januari j.l. vond de officiële overdracht plaats ten overstaan van notaris J. E. Stolk te Amerongen.

Amerongen is hiermee dus behouden. Het woord is nu aan de S.U.K. om de renteloze leningen binnen 5 jaren terug te betalen. Daartoe zullen vele acties gevoerd moeten worden. Veel werk zal daarbij moeten worden verricht. Hulp en financiële bijstand van niet alleen Amerongers, niet alleen Utrechtse, maar van alle inwoners van Nederland is daarbij noodzakelijk.

Maar terug in de historie van het Huis Amerongen - dat in 1673 door de Fransen werd verwoest en toen ook met hulp - weer werd opgebouwd tot wat het nu is. Eerder werd Amerongen verwoest in 1420 door Jan van Abcoude, in 1427 door de Geldersen en in 1585 door de Spanjaarden.

Uit het boek „Het Kasteel Amerongen en zijn bewoners” door mej. A. W. J. Mulder (n.v. Leitner-Nypels Maastricht 1949) ontleen ik de volgende gegevens.

In 1232 komt Amerongen voor als „Emmeringen” en Hemur-Enge. In 1286 blijken de gebroeders Hendrik en Diederic Borre een huis te Amerongen te bouwen. Dit Huis werd leenroerig aan Holland in tegenstelling tot de onmiddellijke omgeving. Diverse geschillen leidden er echter toe, dat Amerongen toch een door en door Utrechts bezit (ridderhofstad in 1597) is geworden, waarvan de bewoners in het gewest Utrecht een belangrijke rol hebben gespeeld.

Het geslacht Borre van Amerongen heeft tot in het begin van de 15e eeuw huis en heerlijkheid bezeten.

In 1470 wordt Amerongen verkocht aan Willem van Swieten en in 1480 wordt het Huis verkocht aan Gijsbert van Hemert. Diens kleinzoon verkoopt Amerongen in 1557 aan Goert van Reede (1516-1585), ridder, heer van Saesfeldt, die in 1544 was gehuwd met Geertruid van Nijenrode, erfdochter van Zuylestein (1525-1605). Met deze echtelieden doet het geslacht van Reede zijn intrede op Amerongen. Drie eeuwen lang blijven zowel Huis als Heerlijkheid vast in handen van de leden van dit geslacht. Het kasteel was toentertijd een versterkt gebouw, gelegen binnen een slotgracht, door een ophaalbrug volkomen te isoleren. Oorspronkelijk had het kasteel twee torens, waarvan de ene tevens tot toegangspoort diende. Aan weerszijden van die ingang bevonden zich de vleugels van het woonhuis, gelegen om een binnenplaats. De andere toren bevond zich aan de achterzijde.

Amerongen was een Hoge Heerlijkheid en de bewoners van het Huis oefenden de hoge jurisdictie uit.

Het geslacht Van Reede is afkomstig uit het Munsterse (Bocholt).

Goert van Reede wordt in 1543 vermeld als comparant op de Landdagen van Zwolle en Deventer en in 1544 als Drost van Lage en Diepenheim.

Na de aankoop van Amerongen in 1557 wordt hij in hetzelfde jaar opgenomen in de Ridderschap van Utrecht. Van 1555 tot 1564 was hij hoofdschout van de stad Utrecht en Raad-ordinaris in den Hove van Utrecht.

Goert van Reede ging over tot de hervorming. Niet alleen zijn gezin, maar ook alle omwonenden en de pastoor, die de eerste dominee van Amerongen werd.

In 1585 gaat Amerongen over op zoon Frederik (1550-1611), die ten eerste huwde (1591) Cornelia van Oostrum (+ 1600) en ten tweede (1610) Catharina van Merveldt (+ 1625), die op zijn beurt in 1611 Amerongen nalaat aan Godard van Reede, heer van Amerongen, Ginkel en Elst (1593-1641), die in 1612 huwde met Anna van den Boetselaer (1584-1650). Hij werd in 1618 door de Staten-Generaal benoemd tot Raad der admiraliteit van Rotterdam en in 1621 van Middelburg en in 1639 volgde zijn aanstelling tot geëmmiteerde in de vergadering van de Staten-Generaal namens het gewest Utrecht.

Op 20-jarige leeftijd erfte in 1641 Godard Adriaan Baron van Reede (1621-1691) het kasteel Amerongen. Vijftig jaar lang was hij heer van Amerongen en in die tijd heeft Amerongen de grootste verandering in uiterlijk ondergaan: van middeleeuws huis tot een statig 17e eeuws bouwwerk, geheel onder zijn leiding en die van zijn echtgenote Margaretha Turnor (1613-1700) opgetrokken, een kasteel, dat weldra grote vermaardheid verwierf in binnen- en buitenland, en om het bijzonder fraaie bouwwerk, dat was ontstaan en om de roem van de bewoner, die op velerlei gebied uitnemende diensten aan de Staten en aan de Prins van Oranje had bewezen.

Godard Adriaan huwde in 1643 met Margaretha Turnor, de dochter van een Engels kapitein, die in Nederlandse dienst gesneuveld was en van Salomé van Meetkercken. Zij hadden één zoon, Godard, geboren in 1644, die de titel Heer van Ginkel voerde.

Vanaf het begin van het huwelijk van Godard Adriaan en Margaretha was het Margaretha er steeds om te doen Amerongen tot een sieraad en tevens tot een model te maken van een Stichts kasteel.

Plafond van de voorhal met de wapens Van Reede-Turnor en Heerlijkheid Amerongen

Godard Adriaan aanvaardde steeds belangrijker ambten en was zelf meer afwezig dan aanwezig op Amerongen, maar Margaretha beheerde het geheel in zijn geest en elk detail werd aan zijn oordeel onderworpen. Door zijn uithuizigheid werd veel met elkaar gecorrespondeerd. Deze correspondentie - die na 1673 de gehele herbouw van het Huis behelst - is nagenoeg geheel op het Huis bewaard gebleven. Een unieke verzameling!

Als Nederlands ambassadeur werden hem vele opdrachten naar het buitenland verstrekt.

Joost van den Vondel wijdt het volgende gedicht aan hem naar aanleiding van een door Jurriaan Ovens in 1660 geschilderd portret, dat samen met een portret van Margaretha nog op Amerongen aanwezig is:

*„De schilder mengelde, om Heer Godard af te malen,
oprechte rustigheid en ridderlijcken zwier.*

In d'oogen, daer men d'eer van Utrecht uit ziet stralen,

Madrid zal juichen op den glans van Amerongen.

*En 't bisschoppelijke Sticht, wanneer de Staatsgezant,
onthaelt op het groot paleis, door eene staet van tongen.*

Het bontgenootschap sterckt van 't Vrije Nederlant.“

In 1672 verliet de Heer van Amerongen weer het land om te trachten hulp te krijgen van de verschillende Duitse vorsten, want de Republiek werd van vele zijden bedreigd. Het rampjaar 1672 toonde al spoedig, dat het gevaar niet denkbeeldig was, toen de Engelsen en Fransen tesamen met Munster en Keulen de Republiek aanvielen. Prins Willem III werd aanvoerder, stadhouder van 5 provinciën en kapitein-generaal en admiraal.

Godard vernam deze verheffing als gezant in Berlijn, hetgeen hem verheugde, omdat hij sinds 1670 „Sijn

Hoogheit“ geheel op de hoogte hield van de stand van zaken.

In hetzelfde jaar werd de enige zoon van Godard, de Heer van Ginkel, kolonel van een regiment ruiters, dat onmiddellijk onder de Prins diende.

Over deze enige zoon kan men heel wat bijzonderheden lezen in de correspondentie van Margaretha Turnor aan haar echtgenoot van 1667 tot 1691, het sterfjaar van Godard Adriaan. Deze correspondentie is bewaard gebleven in enige portefeuilles, die zich in het huisarchief van Amerongen bevinden.

In februari 1673 verschijnt de officier La Fosse met 12 ruiters namens de Hertog van Luxemburg op het kasteel. Zij hadden bevel het gehele huis uit te branden. De Fransen lieten het huis ontruimen, droegen bossen hout en stro aan en brandden zo het hele huis uit. Ook de stallen en andere gebouwen werden vernietigd. Het gehele gebouwencomplex brandde uit, behalve de zuidwestelijke toren.

Margaretha Turnor neemt onmiddellijk maatregelen om te redden wat te redden valt. De schade wordt zeker op honderdduizend gulden geraamd.

Hoewel directe opbouw niet mogelijk was, werd toch al op 23 maart 1673 geschreven aan de bouwmeester van de Keurvorst, Matthijs Schmitts te Berlijn om met hem te overleggen of hij uit Berlijn voor hout kon zorgen. Deze Schmitts was Michael Matthias Schmitts in 1626 in Breda geboren en in Berlijn in 1692 overleden.

Het zal deze architect geweest moeten zijn die de plannen voor het nieuwe huis heeft opgezet.

Overigens blijkt dit nergens uit en in 1674 wordt de herbouw geheel in eigen beheer en onder leiding van Margaretha uitgevoerd: in de toen in de mode zijnde stijl, strak en fors, zonder veel uiterlijke ornamenten, doch juist door die uiterlijke eenvoud, vorstelijk en statig. Het Huis is gereed in 1680, latere restauraties en modernisering (o.a. door Cuypers) handhaafden het 17e eeuwse karakter. Ook wat betreft de meubilering. Alles is gebleven zoals het toen was.

De gehele geschiedenis van deze herbouw is in de archieven van Amerongen terug te vinden.

Godard Adriaan overlijdt op 9 oktober 1691 te Kopenhagen, waarop het Huis overgaat op Godard Baron van Reede, (1644-1703), Vrijheer van Amerongen, Heer van Ginkel, Lievendael en Elst, 1e graaf van Athlone, baron van Aghrim, die in 1666 huwde met Ursula Philipotte van Raesfeld (1643-1721), erfdochter van Middachten.

Dit echtpaar werd gezegend met 14 kinderen, waarvan er 12 in leven bleven.

De Heer van Ginkel boekte de nodige overwinningen in Ierland, hetgeen Jacobus II en zijn aanhangers bellette vaste voet in Ierland te behouden of te krijgen, terwijl de macht van Koning-Stadhouder Willem III in Ierland voorgoed gevestigd was. Als beloning ontving hij de titel van Graaf van Athlone en werd Generaal der Cavallerie der Verenigde Nederlanden. Een andere Nederlander, die zich in die tijd onderscheidde was

Toegang tot de grote zaal.

Hans Willem Bentinck (1649-1709) ook een vriend van Willen III, die de titel kreeg van Graaf van Portland, wiens nazaat Godard John Charles George Graaf van Aldenburg Bentinck (1857-1940) in 1879 het Huis Amerongen erfte.

Laatstgenoemde twee generaties Van Reede hebben het meeste aan Amerongen bijgedragen.

Na het overlijden van de Heer van Ginkel in 1703 gaat Amerongen over op zijn zoon Frederik Christiaan (1668-1719), 2e Graaf van Athlone, die in 1715 huwde met Henriëtte van Nassau Zuylenstein (1688-1757). In 1719 ging Amerongen over op hun zoon Godard Adriaan (1716-1736), 3e Graaf van Athlone en na diens overlijden op zijn broer Frederik Willem (1717-1747), 4e Graaf van Athlone, die huwde Louise Isabella Hermelijne van Wassenaar Duivenvoorde (1719-1756). Hun zoon Frederik Christiaan Reinhard (1743-1808), sinds 1790 Rijksgraaf van Reede, werd de 5e Graaf van Athlone en opvolgende Heer van Amerongen en Heer van Middachten. Hij huwde in 1765 Anna Alisabeth Christina van Tuyll van Serooskerken (1745-1819).

Hun kleindochter Elisabeth Mary is vanaf 1852 Vrouwe van Amerongen. Zij huwde in 1842 Frederic William Child Villiers (1815-1871) en transporteert op 31 juli 1879 Amerongen, Ginkel, Elst, Lievendael en Eck en Wiel aan haar neef Godard John George Carel Graaf van Aldenburg Bentinck (1857-1940) en zij legateert hem in 1897 Zuylestein, Leersum en Waijestein, als nakomeling van de 5e graaf van Athlone. Hij werd geboren op Middachten en werd op 22-jarige leeftijd Heer van Amerongen en zou dat meer dan 60 jaar blijven.

Graaf Bentinck vestigde zich in 1879 onmiddellijk op Amerongen en stelde orde op zaken. In 1884 huwde hij met Augustine Wilhelmine Louise Adrienne Gravin van Bylandt (1861-1916).

In 1918 vroeg de Nederlandse regering aan Graaf Bentinck of de gevluchte Duitse keizer met zijn gevolg voorlopig op Amerongen mocht verkeren. Hij stemde toe en dat betekende, dat de Keizer met 49 personen zijn intrek nam op het kasteel. Er was gastvrijheid gevraagd voor 6 dagen, het verblijf duurde echter 1½ jaar.

Op Amerongen heeft de Keizer de acte van afstand van al zijn waardigheden getekend. Dit gebeurde in één der bovenkamers van het Kasteel. Tafel en inktkoker die bij deze gebeurtenis werden gebruikt zijn nog op Amerongen te zien.

Van de nakomelingen van laatstgenoemde Graaf Bentinck heeft de Stichting Utrechtse Kastelen op 3 januari 1977 het Kasteel Amerongen gekocht met de opdracht dit unieke goed op verantwoorde wijze voor het nageslacht te bewaren.

Het is aan allen die de waarde van dit kasteel weten te schatten om de S.U.K. daartoe in staat te stellen.

Zoals reeds gesteld moet binnen 5 jaar een bedrag van ruim 2 miljoen gulden aan renteloze leningen worden terugbetaald. Door het voeren van acties zal dit bedrag op tafel moeten komen.

Het kasteel is ieders steun waard. Bijdragen worden gaarne verwacht op gironummer 2032139 van de Stichting Utrechtse Kastelen te Utrecht.

J. F. K. Kits Nieuwenkamp

Bestuurslid Stichting Utrechtse Kastelen

Foto's:

L. J. P. de Waal te Schelluinen

Bronnen:

Het Kasteel Amerongen en zijn bewoners door A. W. J. Mulder (1949)

Afbraak of restauratie door dr. C. A. van Swigchem (1966)

Kastelenboek provincie Utrecht door ir. J. D. M. Bardet (1966)

Middeleeuwse Kastelen in Nederland door P. E. van Reijen (1976)

Excursie-programma

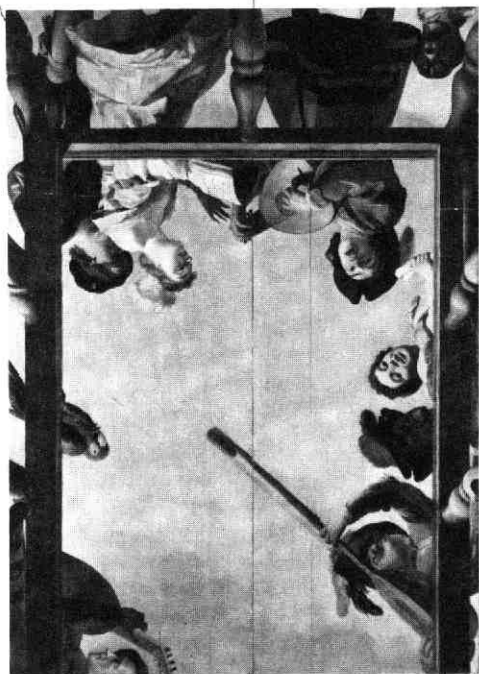
Voorjaarslezing drs. A. Hubrechts over de Romeinse grensversterkingen in Nederland.

datum: 3 maart 1977, plaats en uur: Kunsthistorisch Instituut, Drift 25 om 20.00 uur.

In april (2 en 16) bezichtiging van de Hamtoren te Vleuten.

In mei/juni onze jaarlijkse dag-excursie naar het land van Heusden en Altena en voorts een gezamenlijke excursie met de Utrechtse Klokkenspelvereniging. We hopen ook dit jaar de fietstocht naar het stoomgemaal bij Nijkerk te kunnen ondernemen (voldoende regenwater is wel een voorwaarde). Voor augustus staat weer een Dom-beklimming op het programma samenvallend met een carillonbespeeling. Voor het najaar denken we aan een bezoek aan oude tegelbakkerij.

N.B. Zie ook nog de in dit maandblad gevoegde bijlage.

RECTIFICATIE

Bij het ter perse gaan van het Jaarboek Oud-Utrecht 1976 is de reconstructieschets op blz. 24-25, behorende bij het artikel „Nieuwe gegevens over Gerard van Honthorst's beschilderd plafond uit 1622" van J. A. L. de Meyere, foutief afgedrukt.

De gecorrigeerde reconstructie treft u hierbij aan.

JAN VAN SCOREL IN UTRECHT

Altaarstukken en schilderijen omstreeks 1540

Documenten

Technisch Onderzoek

Tentoonstelling in het Centraal Museum

van 5 maart - 1 mei '77

Een „uomo universale“

Jan van Scorel is een van de belangrijkste kunstenaars, die in het Utrechtse verleden een rol hebben gespeeld. Hij was in zijn eigen tijd (1495 - 1562) al zo beroemd dat de 16de eeuwse Italiaanse schrijver van kunstenaarsbiografieën Vasari hem in zijn boek opnam; ook in „Het Schilderboek“ van Carel van Man-

Portret van Jan van Scorel door Anthonie Mor; Society of Antiquaries, Londen

der (1604) is een uitvoerige levensbeschrijving van Scorel te vinden. Hieruit en uit overgebleven documenten is vrij veel over deze veelzijdige schilder bekend. Zo weet men bijvoorbeeld dat hij in 1519 op weg was naar Italië, waar hij tot 1524 bleef. Hij werd in Rome conservator van de pauselijke verzamelingen, als opvolger van Rafaël. Hier maakte hij zich bepaalde Italiaanse schilderstechnieken eigen, waardoor hij zich van zijn Nederlandse collega's zou gaan onderscheiden. In 1524 kwam hij naar Utrecht, waar hij kunnik van de Mariakerk werd.

Jan van Scorel was niet alleen schilder. Hij was een typerend voorbeeld van een kunstenaar uit de Renaissance, de periode waarin kunst en wetenschap hand in hand gingen. Hij ontplooidde activiteiten van diverse

aard, die met schilderen soms weinig te maken hadden: hij organiseerde feestelijke intochten voor Karel V (1549) en ontwierp er decoraties voor, hij had belangstelling voor archeologie, hij restaureerde het Lam Gods van Van Eyck (in Gent), hij musiceerde en dichtte maar ondernam ook waterbouwkundige projecten. Door zijn contacten met allerlei geleerden en deelname aan diplomatieke missies voor het Utrechtse kapittel was hij meer een man van de wereld dan de gemiddelde kunstenaar-handwerksman uit zijn tijd. Een „uomo universale“ (universele mens) was Jan van Scorel en de bijnaam „Leonardo van het Noorden“ zou hem uitstekend gepast hebben. Na een succesvol leven, dat absoluut niet beantwoordt aan het tegenwoordig nog overheersende beeld van het „miskende“ genie, dat door velen nog aan het kunstenaarschap gekoppeld wordt, stierf Jan van Scorel in 1562. Zó belangrijk werd hij toen al geacht, dat hij een eigen grafmonument in de Utrechtse Mariakerk kreeg, een eer die slechts de grootsten als Dürer, Titiaan en Michelangelo elders te beurt viel.

Problemen rond de atelierproductie

Hoewel er heel wat bekend is over Scorels levenswandel, zijn er toch altijd nog problemen blijven bestaan, die om opheldering vragen. Het was in Scorels tijd niet ongewoon dat een kunstenaar veel werken in zijn atelier met leerlingen samen maakte of voor het grootste deel door hen liet uitvoeren. Bij atelierproducten, veelal altaarstukken, is het dan ook heel moeilijk vast te stellen of men te maken heeft met de hand van de meester of de leerlingen. Van Scorels leerlingen en medewerkers weet men weinig af, maar het moeten er meerdere geweest zijn. In elk geval had hij omstreeks 1540, toen hij een aantal grote opdrachten kreeg, een atelier in Utrecht. Vroeger hebben kunsthistorici en kenners deze problemen meestal opgelost door het vergelijken van de stijl van verschillende schilders uit dezelfde tijd, van de werken onderling van één schilder of uit een schildersatelier en van de onderdelen binnen één schilderstuk. Op grond van de conclusies die uit dergelijke „stilistische“ vergelijkingen getrokken werden schreef men de stukken toe aan kunstenaars van wie men de namen kende, of men verzon „noodnamen“ als „Meester van...“. Zo kwam men wel verder, maar niet ver genoeg.

In 1955 werd in het Centraal Museum een tentoonstelling van werken van Jan van Scorel en enkele tijdgenoten gehouden, die volgens de hierboven beschreven „stilistische benaderingen” was samen gesteld. Naar aanleiding daarvan kwam nieuw en ook natuurwetenschappelijk onderzoek naar Scorels werk op gang. Vooral het onderzoek met moderne technische middelen naar de materiële opbouw van schilderijen bleek verrassende gegevens op te leveren.

Altaarstukken

Altaarstukken, bestaande uit meerdere panelen (luiken) nemen binnen het werk van veel Noordnederlandse schilders uit de 15de en 16de eeuw een belangrijke plaats in. Het zijn vaak zeer grote, soms ingewikkeld samengestelde altaren, die in opdracht van kerkbesturen gemaakt werden. Er zijn minstens 15 altaarstukken met name bekend, waarvan mag worden aangenomen dat ze door Scorel zelf of in zijn atelier gemaakt zijn. Een aantal ervan is verloren gegaan en alleen uit beschrijvingen bekend zoals bijvoorbeeld het altaarstuk voor de Mariakerk in Utrecht en de Nieuwe Kerk in Delft. Het zeer grote altaarstuk dat Scorel omstreeks 1540 voor de abdij van Marchiennes (Noord Frankrijk) maakte, door Carel van Mander beschreven als een van zijn belangrijkste werken, was ook als verdwenen beschouwd, maar werd op wonderlijke wijze teruggevonden door J. Guillouet, conservator van het Museum in Douai (Noord Frankrijk): in de vijftiger jaren ging hij per fiets in de omgeving van Douai op zoek naar kunstwerken die tijdens de Franse Revolutie verspreid geraakt waren en trof daarbij eerst twee zijpanelen van Scorels altaarstuk aan, die in een kerkje als vensterluik dienden en bij zijn tweede bezoek tot kastplanken verzaagd bleken te zijn; korte tijd later vond hij twee panelen in een ander kerkje en in 1973 ontdekte deze ondernemende conservator het belangrijkste deel van het altaar weer in een ander kerkje, zodat het grote veelluik nu op één paneel na compleet is. Dit Stefanus- en Jacobusaltaar uit het Museum van Douai vormt een hoogtepunt op de tentoonstelling in Utrecht.

De tentoonstelling - een drieluik

De tentoonstelling „Jan van Scorel in Utrecht” verschilt in opzet volkomen van de tentoonstelling in 1955. Ze heeft tot doel inzicht te geven in

- de veelzijdigheid van Jan van Scorel,
- de problematiek rond zijn atelierproductie/altaarstukken omstreeks 1540 en
- de nieuwe methoden van technisch wetenschappelijk onderzoek.

Een „drieluik” dus, dat beschouwd kan worden als een „stand van zaken in het onderzoek naar het leven en werk van Jan van Scorel”.

De tentoonstelling laat dit als volgt zien:

- Documenten, schilderijen, prenten en tekeningen

Luik van het altaar van Marchiennes; Musée de la Chartreuse, Douai

geven een beeld van Scorel als „uomo universale“.

- b. Er is een aantal belangrijke altaarstukken van Scorel bijeengebracht, waardoor de unieke gelegenheid geschapen is tot directe onderlinge vergelijking; de aanwezigheid van het verloren gewaande Stefanus- en Jacobus-altaar is hierbij van groot belang.
- c. Aan de hand van fotomontages, beschrijvingen en een dia-klankbeeld worden nieuwe technische methoden van onderzoek, zoals de infrarood-reflectografie gedemonstreerd. Deze methode maakt het mogelijk om de ondertekening onder de verflaag te bestuderen, waardoor een nieuw inzicht verkregen wordt in de werkwijze van de kunstenaar. Op grond van datgene wat de infrarood-reflectografie aan het licht brengt kan men weer toeschrijvingen doen aan de meester zelf of aan bepaalde leerlingen. De infrarood-reflectografie is ontwikkeld door J. R. J. van Asperen de Boer; met behulp van zijn methode kwam de Amerikaanse kunsthistorica Molly Faries tot nieuwe resultaten in het onderzoek naar Scorels atelierproductie.

Middenpaneel van het altaar uit Douai: de Steniging van Stefanus

Reflectogram dat de ondertekening laat zien van de kop van de figuur links onder

De uitvoerige catalogus met bijdragen van o.a.

dr. J. R. J. van Asperen de Boer, dr. Molly Faries, prof. dr. J. G. van Gelder, drs. J. A. L. de Meijere en dr. D. P. Snoep zal de tentoonstelling verder toelichten. Hij kost f 15,-.

De globale opzet van de Scorel-expositie is eveneens verkrijgbaar. Deze wordt toegelicht in een „ringbandvel“, dat de abonnees van het ringbandsysteem van het museum zal worden toegezonden.

Dank aan bezorgers Jaarboeken

In december jl. heeft het overgrote deel van onze leden het Jaarboek thuisbezorgd gekregen door een in de buurt wonend medelid, dat zich heeft gevoegd bij het team van vrijwillige jaarboekbezorgers. Op de oproep in de herfst hebben zich 14 nieuwe mensen opgegeven, zodat nu 43 leden (waaronder natuurlijk alle bestuursleden) samen 1339 jaarboeken hebben rondgebracht, wat een besparing opleverde van ruim f 3000,- op de portokosten! Letterlijk dus zéér de moeite waard!

Langs deze weg willen wij dan ook graag allen die

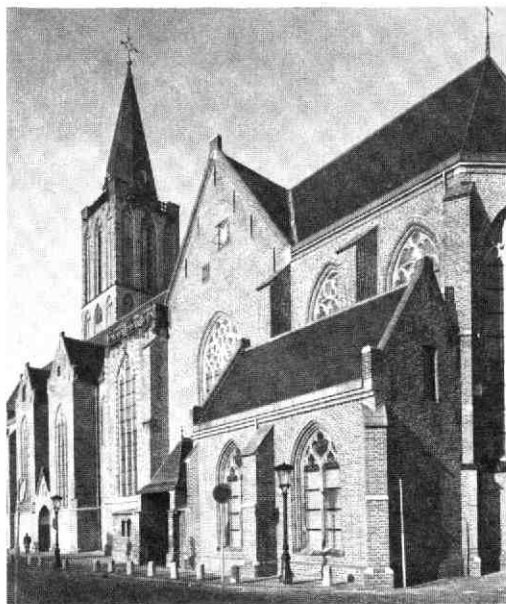
zich, in de mistige, regenachtige of koude en gladdere dagen van december, met één zware tas aan de arm van het ene naar het andere adres begaven, soms voor een tweede of derde keer, wanneer er niemand thuis was en de brievenbus te klein(! !), net zolang tot ook het allerlaatste moeilijk bestelbare boek was afgeleverd, heel hartelijk danken voor hun moeite. Behalve de financiële meevaller, waarvoor we beslist een betere bestemming kunnen vinden, doet het daadwerkelijk meeleven van zoveel leden ons bijzonder goed! Heel hartelijk dank dus. En . . . we hopen in het najaar, weer een beroep op u te mogen doen.

Het Bestuur

Toren en kerk van Sint Jacob

De toren van de parochiekerk van Sint Jacob valt eigenlijk het meeste op bij het bekijken van de maandblad-omslag van dit jaar. Er is in het verleden al heel wat over kerk en toren geschreven. Ik volsta maar met het standaardwerk van *zhr. mr. Th. H. F. van Riemsdijk* te noemen dat in 1882 bij de bekende Leidse uitgever *E. J. Brill* van de persen rolde.

Exterieur van de Jacobikerk gezien vanuit het zuid-oosten.

Men houdt het erop, dat de oudste vermelding van de Sint Jacob dateert uit 1173. Het verhaal deed toen de ronde, dat „het lichaam des Heeren” uit de kerk gestolen was. Abt Hildebrand van de Sint Paulus-abdij meende in het feit, dat direct na het bekend worden van de diefstal de Rijn buiten zijn oevers trad, de straf van God te moeten zien. Hij riep de burgerij op om boete te doen. En gelukkig had hij succes, want na de boete-processie duurde het nog slechts 3 dagen tot het water ging zakken en het gevaar geweken was.

U weet misschien, dat de Jacobikerk een kluisenares heeft gekend. Het was *Alyt Ponciaens*, die zich tegen het einde van de 15e eeuw in een kleine cel, gebouwd in de zuidwand van de kerk, liet insluiten. Vanuit haar cel - niet groter dan 1 bij 2 meter - had zij via een binnenvenster uitzicht op het koor in de kerk, waar de priester zijn sacrale handelingen verrichtte.

Een ander persoon, die de aandacht verdient is de bekende *Hubert Duifhuis*, wiens grafsteen onder het orgel nóg te zien is. Hij werd na zijn overlijden in 1581 bijgezet „in 't middelpant van de Jacobiekerk aan de

noordsijde van 't groot orgel, in een grafsteede, die de heeren kerckmeesters omtrent 64 jaeren daarna aan zijn zoonszoon, ter erkennisse van zijn grootvaders diensten, gunstelijk vereerden.” De verhuizing naar de tegenwoordige plaats schijnt geschied te zijn tussen 1820 en 1835.

De bekende lage torenspits - die u op 18e eeuwse plaatjes wel aantreft - dateert van vlak na de woeste orkaan van 1 augustus 1674. Wat er toen precies gebeurde werd exact getekend én opgetekend. U heeft er de catalogus van de tentoonstelling „De Dom in puin” - die in 1974 in het Centraal Museum gehouden werd - maar op na te slaan.

De toren met zijn 37 klokken tellende beiaard - merendeels van de gebroeders Pierre en François Hemony - viel toen gedeeltelijk op de kerk en gedeeltelijk op straat. Die beiaard was in een afzonderlijk torentje tegen de oostzijde van de spits opgesteld. In april 1757 waren de uurwijzers van de Jacobiekerk blijkbaar in een zo slechte staat, dat de vroedschap aan het adres van de kerkmeesters het verzoek doet om de kosten verbonden aan een grondige reparatie - „met kopere platen en verguld” - bekend te maken. De tijd was nauwelijks meer af te lezen. Enkele maanden later - op 8 augustus 1757 - komt vast te staan, dat een bedrag van f 1.400,- nodig zal zijn om de wijzers en wijzerborden te herstellen, te verven en te vergulden. Kennelijk hadden de edelachtbare heren daar niet op gerekend. Zij hielden echter de eer aan zich en gingen accoord met de uitvoering van de werkzaamheden, onder voorwaarde dat daarmee niet eerder begonnen zou worden dan „in het aanstaande voorjaar”. En het duurde tot 12 juni 1758 voor de uiteindelijke machtiging aan de kerkmeesters werd verleend.

De windvaan boven op de toren toont een schelp, het teken dat herinnert aan de bedevaarten die naar de Spaanse plaats *Santiago di Compostella* werden gehouden. De bedevaartgangers namen de schelp, die ze daar aan het strand vonden mee naar huis om te bewijzen, dat zij de zware tocht hadden volbracht. Volgens de legende was Jacobus naar Spanje gereisd om daar het evangelie te verkondigen, echter zonder veel succes. Aan de oevers van de Ebro verscheen hem de heilige Maria, die hem inspireerde tot het bouwen van een kerk rondom de pilaar, die zij in handen had.

De zeer interessante bijzonderheden staan vermeld in het prachtige boek, dat in 1974 in de Fibula-reeks werd uitgegeven ¹⁾. De schelp is ook nu nog in de kerk terug te vinden. Het teken staat op enkele banken en ook in het middelse koorhek onder de engelfiguurtjes. Dit laatste leidt als vanzelf naar de bediening van het doophekje. Daarover staat iets te lezen in de resoluties van de kerkmeesters van Sint Jacob en wel op 4 februari 1696 ²⁾. Dan wordt de bediening toegewezen aan de koster en voorzanger Cornelis van Essen - „volle preuve hebbende” - en wiens bekwaamheid

Gedeelte van het koorhek met engelfiguurtjes en schelp.

boven elke twijfel verheven was. Zijn werk bestond uit het zetten van de stoelen nodig bij doop en huwelijk tot en met het schoonhouden van het hekje toe. 's Winters was hij verplicht „de keerssen op de gestoelens in het hekje” te ontsteken. Opmerkelijk is, dat hem in hetzelfde besluit wordt opgedragen aan Gijsbertje Eylingh jaarlijks een bedrag van f 25,- te betalen en dat die uitkering in 1752 nog aan dezelfde Gijsbertje plaats vindt. Het gebeurde wel vaker, dat iemand in een bepaalde functie werd aangesteld onder een dergelijke voorwaarde.

Wat de kerk betreft: de restauratie die 7 jaar in beslag nam is net achter de rug. Op 5 maart 1977 vindt de officiële heropening van de kerk plaats. De wijkgemeente trok er op de 1e Kerstdag van het vorig jaar al in.

Wat is er na de restauratie zoal veranderd?

De vroeger in de kerk gebouwde kosterswoning is geheel verwijderd. Ter plaatse is op de begane grond een zaal voor wijkactiviteiten ingericht. Boven deze zaal is de ruimte weer bij het kerkinterieur betrokken. Dit gedeelte is teruggebracht in de toestand van na de beschieting uit het kasteel Vredenburg, d.w.z. de toen vernielde gewelven zijn niet herbouwd, maar de zoldering met keperbeschildering uit c. 1577 is weer in het zicht gekomen.

In de vroegere woningen langs de westzijde van de kerk zijn nu de vertrekken voor het wijkcentrum on-

dergebracht. De oorspronkelijke 14e eeuwse hoofdingang is nu weer geopend en geeft een verbinding van de kerk met dit wijkcentrum.

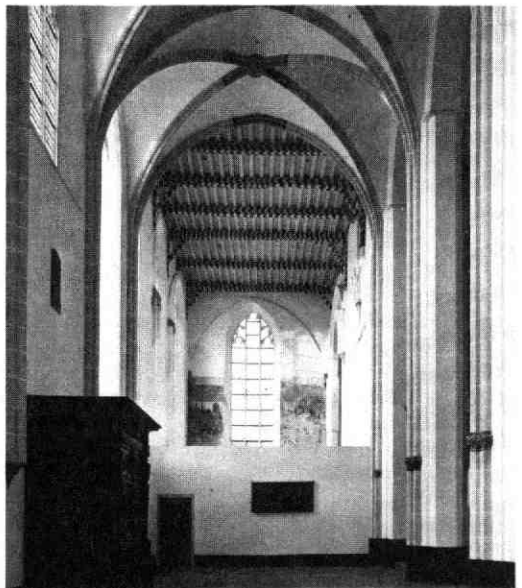
In de kerk valt op dat de preekstoel naar opzij is verplaatst en dat een groot doopvont, ontwerp Pieter d'Hont, in het liturgisch centrum staat opgesteld. De vuil-rose kleur van muren en gewelven heeft plaats gemaakt voor gewitte wanden en overwelling. Op de gewelfribben en sluitstenen is de oorspronkelijke beschildering in het zicht gebracht of aangevuld. Het in 1882 verwijderde stadssilhouet is naar de toen vastgelegde documentatie weer in contouren op de oorspronkelijke plaats aangebracht in de zuidelijke zijbeuk. Aan het westeinde van de kerk zijn de resten van een muurschildering, een kluizenaar en een Christoffel met Christuskind blootgelegd, evenals de resten van muurschilderingen onder de toren. Het orgel werd geheel opgeschilderd en moet inwendig nog worden gerestaureerd. De meeste traceringen zijn naar de vormen zoals Saenredam deze in 1636 vastgelegd heeft, herplaatst. De kerk heeft een verwarming gekregen.

A. Graafhuis

Noten:

- 1) Drs. J. van Herwaarden, *Pelgrimstochten, Bussum, 1974.*
- 2) G.A.U. Bew. Arch. II, nr. 373 - *Resolutieboek van de Jacobikerk, 1624-1796.*

Foto's: Gemeentelijke Fotodienst

Gezicht in de zuidelijke zijbeuk vanuit het oosten met de houten zolder met keperbeschildering.

Boekenschouw

Rectificaties

In de vorige Boekenschouw is een naam weggefallen: A. Graafhuis schreef over A. van Hulzens „Utrecht bij gaslicht“.

Het rapport Vechtlanschap is in herdruk; zal verkrijgbaar zijn door storting van f 35,— op giro 54430 van Staatsbosbeheer Utrecht onder vermelding van „rapport Vechtlanschap“.

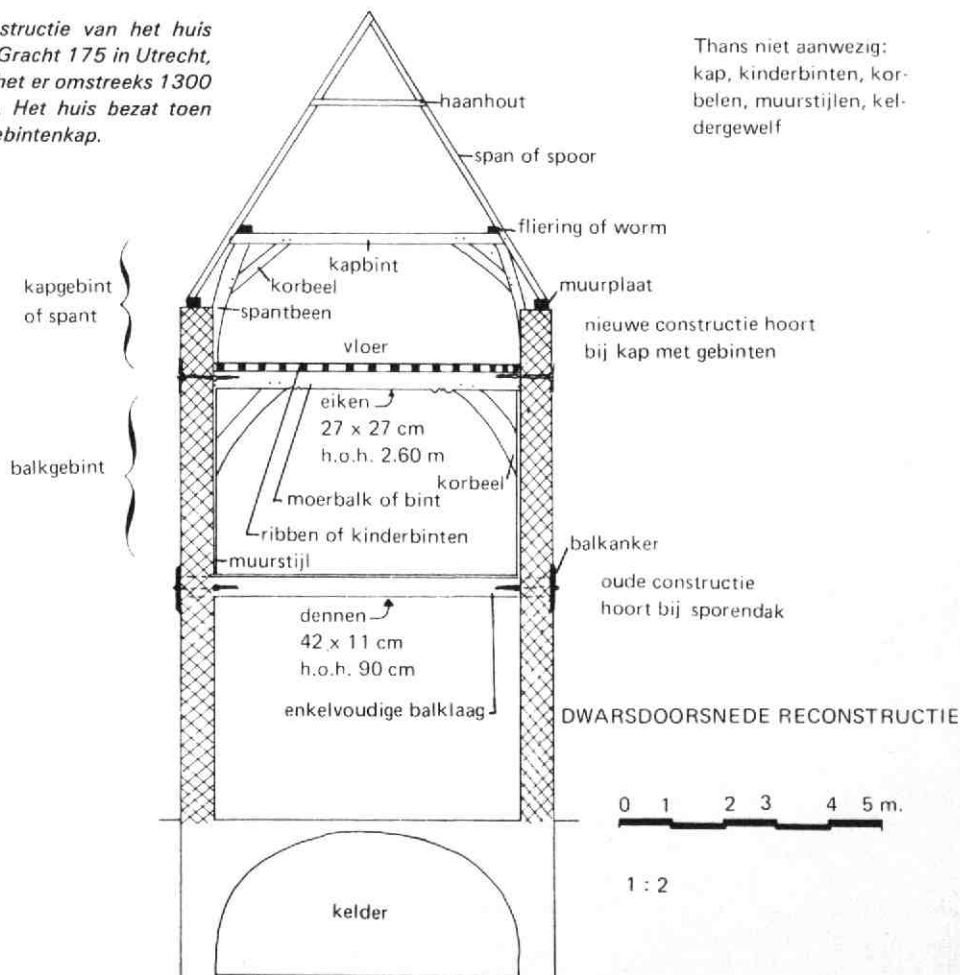
Levende stenen

Opzettelijk heb ik in het Monumentenjaar geen aandacht besteed aan de cursus die de Stichting ter bevordering van de kennis van de Nederlandse bouw-

kunst toen lanceerde; ik wilde dat pas na verloop van tijd doen, wanneer de eerste reclamegolf afgeëbd zou zijn. Want aandacht verdient die cursus maar al te zeer, omdat hij niet alleen kennis omtrent oude bouwwerken wil vergroten, maar ook verrijken door ze in het verband van hun „gewone“ omgeving te plaatsen, terwijl hij bovendien veel meer ingaat op simpele bouwsels en meer praktische informatie over het bouwvak verschaft dan doorgaans in boeken te vinden is.

Een kort overzicht van de 48 lessen kan dit verduidelijken. In de eerste helft worden uiteraard de verschillende bouwstijlen behandeld met hun regionale bijzonderheden, maar ook onderwerpen als het leren onderscheiden van de onderdelen van een gebouw, en de aspecten die het bouwen in vroeger tijd kenmerkten, zowel sociaal en financieel als technisch (bv. toe-

Reconstructie van het huis Oude Gracht 175 in Utrecht, zoals het er omstreeks 1300 uitzag. Het huis bezat toen een gebintkap.

Een voorbeeld van een van de verhelderende tekeningen in de cursus Levende Stenen.

gelicht aan de Dom). Uit de tweede cursushelft, waarin allerlei soorten bouwsels aan de orde komen, noemt ik speciaal de simpele: boerderijen, hofjes, woonhuisinterieurs, straatmeubilair, pakhuizen en molens. De serie is opgezet volgens het bekende systeem van schriftelijke cursussen. Maandelijks ontvangt men twee lessen. Bij twee uur studie per week vergt de hele cursus ongeveer twee jaar. Of men de stof echt verwerkt heeft blijkt uit de vragen die men moet beantwoorden en de correcties die men daarop ontvangt. Extra hulpmiddelen zijn natuurlijk foto's en tekeningen in de teksten, maar ook literatuuropgaven bij elk onderwerp, en verder enkele diabijeenkomsten en excursies. Het leren „zien“ door er zelf op uit te gaan en als 't enigszins lukt zelf dingen te tekenen wordt gestimuleerd doordat er bij zoveel mogelijk lessen één opdracht van die aard in het huiswerk is opgenomen.

Verder nog wat zakelijke gegevens: de (gesubsidiëerde) cursus kost f 130 als men meteen bij inschrijving het hele bedrag wil storten; anders kan het onder verhoging met een tientje in twee termijnen worden overgemaakt. Een inschrijvingsformulier is te bekomen door een lege ongefrankeerde envelop met uw afzendersadres te zenden aan Stichting Nederlandse Bouwkunst, antwoordnummer 34, Leiden, of telefoonnummer 071 - 89 32 34 te draaien. Als 't financieel geen bezwaar is en u er de tijd voor hebt, kan ik alleen maar aanraden om daartoe over te gaan! Méér dan de aandacht die ik er nu aan besteed heb, verdient deze cursus om door zeer velen gevolgd te worden.

L. v. T.

Wijk C en de Jacobikerk

Ter gelegenheid van de opening van de gerestaureerde Jacobikerk op 5 maart a.s. zal er een boekje verschijnen, dat getiteld is: „Wijk C en de Jacobikerk, terugblik en toekomstverwachting“. Deze uitgave van Publiciteitscommissie Restauratie Binnenstadkerken Utrecht, is samengesteld door ds. A. Kool en adjunct-archivaris A. Graafhuis. In kort bestek wordt de lezer de geschiedenis van de Jacobikerk voorgehouden en wordt de rol die de kerk in Wijk C gespeeld heeft (en nog speelt) verduidelijkt. Een belangrijk deel van het boekje wordt vooral gevormd door afbeeldingen van Wijk C en de Wijk C-ers. De illustraties zijn van korte toelichtingen voorzien en zijn voor een groot deel afkomstig uit de openbare verzamelingen van de stad, maar zij zijn ook door particulieren - vaak oude bewoners van de wijk - ter beschikking gesteld.

Zo wordt de lezer door middel van de dikwijls niet eerder gepubliceerde foto's een blik gegund in het leven van de oude Wijk C-ers. De Oranjestraat, de vereniging „Oranjepark“, de groentenmarkt, Oranje Ka, Piet het Joodje; alles en iedereen passeert de revue in een bonte stoet. De Olympische titel van Wijk C-er in hart en nieren Anton Geesink wordt hierbij ook niet vergeten. De schrijvers zeggen in hun inleiding: „laat dit boekje een aansporing zijn voor hen die zich met de

toekomst van Wijk C bezig houden“. En daar wil ik mij van ganser harte bij aansluiten!

Het boekje is te verkrijgen door overschrijving van f 6,25 op postgirorekening nr. 19 89 29 van de penningmeester van de Hervormde Wijkgemeente Jacobikerk te Utrecht. Vanaf 5 maart a.s. is het voor de prijs van f 4,95 af te halen bij de Jacobikerk, het Informatiecentrum van de gemeente Utrecht, het Centraal Museum en de Gemeentelijke Archiefdienst. Het zal niet in de boekhandel te koop zijn.

G. J. R.

Graafhuis, A. en ds. A. Kool, Wijk C en de Jacobikerk. Utrecht, Publiciteitscommissie Restauratie Binnenstadkerken Utrecht, 1977. 48 blz., m. ill. f 4,95.

Contributie 1977

In het januari-nummer van het Maandblad werd de contributie-regeling voor dit jaar reeds vermeld (blz. 2). Om herhalingen te voorkomen moge daar - voor zover nodig - naar verwezen worden.

Bij dit nummer is de accept-girokaart bijgesloten, waarmee u de contributie voor het lopende jaar kunt voldoen.

Teneinde een zo goed mogelijk financieel beleid te kunnen voeren doe ik gaarne een beroep op u allen om, bij voorkeur met gebruikmaking van deze accept-girokaart, uw contributie zo spoedig als dat u mogelijk is te voldoen.

W. Uittenbogaard, penningmeester

MAANDBLAD

oud-utrecht

50e jaargang - nummer 2 - februari 1977

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

W. Uittenbogaard, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhrer, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zullenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

Mej. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 62 12 26.

Redactieadres:

Alex. Numankade 199, Utrecht.

STINSEPLANTEN OP KASTEEL ZUYLEN

Wanneer u bij het bezoeken van oude kastelen en buitens gewend bent ook even een kijkje te nemen in de tuin die daar meestal bij hoort, is het u vast wel eens opgevallen dat daar opmerkelijke dingen te zien zijn. De aanleg dwingt bewondering af, er staan majestueuze bomen van een paar honderd jaar of u ziet plantjes, die heel opvallend bloeien en waarvan u de naam niet kent. Over die planten gaat dit verhaal.

De naam *stinseplant* is gereserveerd voor een kleine groep planten van verschillende herkomst en heeft te maken met het friese woord „*stinse*“ of „*state*“, een versterkte, adellijke hofstede, waar genoemde planten veel voorkomen. Andere vindplaatsen zijn de buitenplaatsen langs de Vecht en gebieden in een strook langs de binnenduintrand. Eigenlijk komen *stinseplanten* steeds voor op „historische“ grond; oude stadswallen, kasteelboerderijen, kerkhoven en pastorieën, terwijl we ze in minder parkachtige, „echte“ natuurgebieden vaak vergeefs zoeken.

Hierdoor en door het feit dat de meeste *stinseplanten* een opvallende voorjaarsbloei vertonen en dikwijls bijzonder mooi zijn, lijkt het erop dat ze in het verleden zijn aangeplant. Met name de talloze bol- en knolgewassen onder hen laten zich gemakkelijk verplanten en breiden zich door middel van broedknolletjes snel uit. Ik noem enkele voorbeelden. Een bekende, zeer algemeen voorkomende *stinseplant* is het *sneeuwklakje*. Hoewel het massaal kan optreden en helemaal past in de bestaande vegetatie, zet het in Nederland vrijwel nooit vrucht, zodat het zich alleen over grote afstanden kan verspreiden als de mens het daarbij een handje helpt. Dit geschiedt om niet onbegrijpelijke redenen al eeuwen, en de herkomst van het *sneeuwklakje* staat dan ook allerminst vast.

Een aantal soorten komt vrijwel zeker van ver buiten onze grenzen, zoals de *Italiaanse aronskelk* en de *blauwe anemoon*, die echt wild in Zuid-Europa voorkomen. De *winterakoniet* die uit dezelfde contreien stamt, kent u wellicht beter; deze soort wordt veel in moderne stadstuinjes gekweekt.

We moeten ons realiseren dat er in vroeger eeuwen, vooral bij rijke lieden een behoefte bestond tot het vergaren van zeldzame dingen en kennelijk is er een grote belangstelling voor en uitwisseling van bijzondere, gemakkelijk verzendbare bolgewasjes met het buitenland geweest. Men heeft in enkele gevallen bestellijsten van Nederlandse tuinlieden gevonden, waarop namen van planten, in de Alpen in het wild voorkomend, vermeld zijn.

Het is opmerkelijk dat heden ten dage, - in een tijd waarin velen zich laten inspireren door het verleden, waarin zelfs gebruiksvoorwerpen en gewoontes uit

vroeger tijden in ere worden hersteld, zij het met een eigen interpretatie, - ook dit aspect in een vergelijkbare vorm opduikt.

Bepaalde planten zijn „mode“.

Als ik eraan denk hoe ik als kind, met moeder wandelend in een park, ademloos naar een metershoge *reuzenbereklaauw* staarde, die daar, onbereikbaar op een klein eilandje, stond te bloeien en ik zie hoe twintig jaar later diezelfde *bereklaauw* bezig is zich te ontworstelen aan de te kleine voortuintjes van de huizen van nu, om zich te vestigen langs wegen en dijken, dan denk ik dat we er in de toekomst een nieuwe, door de mens aangeplante groep plantesoorten bij krijgen. Als item stel ik voor „*dreefplanten*“. Zoals de *stinseplanten* nu, zullen de *reuzebereklaauw* en de *springbalsemien* misschien een herinnering zijn aan de houding die mensen tegenover planten hebben, en een weerspiegeling van de hedendaagse, alternatieve smaak.

Terug nu naar de *stinseplanten*. Ik heb al gezegd dat de herkomst van vele *stinseplanten* buiten onze grenzen gezocht moet worden. Zijn er ook wilde planten onder, die tot de natuurlijke flora van ons land behoren?

Inderdaad.

Er komen in ons land wilde planten voor die zó mooi zijn dat ze lange tijd voor verwilderde sierplanten werden gehouden. De gedachte erachter was: „Zo iets moois in ons kouwe landje? Kan niet! Je hebt hier toch almaar onkruid“. Pas na uitgebreid onderzoek is komen vast te staan van een groot aantal van dit soort planten (velen behorend tot de *lilie-achtigen*) dat hun voorkomen in ons land een logische aanvulling vormt op de groeiplaatsen in onze buurlanden.

Begrijpelijk is dat men deze wilde „tuinplanten“ ijverig uitstak en ze op eigen grond plantte. Onderzoek heeft uitgewezen dat de meeste wilde gele *narcissen* die wild in de dalen van Drentse beken voorkwamen, verhuisd zijn naar de erven van boerderijen in de nabijheid. Hetzelfde lot deelde de *stengellose sleutelbloem*, bijna even opvallend als haar op het ogenblik in potjes verhandelde, veredelde nazaten.

Een reden om te veronderstellen dat sommige soorten *stinseplanten* zich spontaan gevestigd hebben, is de overeenkomst van het milieu in dergelijke parken en het natuurlijke, waar de soort in thuis hoort. Veel *stinseplanten* vinden we wild in voedselrijke loofbossen op vochtige grond, dikwijls op heuvelachtig terrein. Zulke bossen zijn te vinden in Zuid-Limburg en de Achterhoek of, iets verder van huis, in bossen vlak over de Duitse grens.

In stinsen is de grond ook voedselrijk door bemesting; het bos is er aangeplant en de sterke bodembewe-

ging, kenmerk van het natuurlijk milieu (ontstaat doordat het op hellend terrein ligt), wordt hier gecreëerd door de steeds terugkerende hark-, spit- en schoffelactiviteiten van de tuinman.

Enkele soorten die, naast de meer specifieke en zeldzame, vrijwel steeds op buitenplaatsen en dergelijke voorkomen, zijn het *speenkruid*, een stervormig bloeiend familielid van de boterbloemen, en de *bosanemoon*. Vooral van de *bosanemoon* komen afwijkende vormen voor, zoals lilablauwe (normaal zijn ze wit met iets rose) of gevuldbloemige.

Speenkruid is een voorbeeld van een plant die wel nooit zal zijn aangeplant om de eenvoudige reden dat ze uit zichzelf snel bezit neemt van geschikt terrein. De *bosanemoon* is in dat opzicht veel minder opdringerig; dit is een plant die zich nu eens spontaan zal hebben gevestigd, dan weer aangeplant is.

Wanneer u eens iets van de sfeer der stinseplanten wilt proeven, is een tochtje langs de Vecht beslist aan te bevelen. Doel is het kasteel Zuylen, waar we in de tuin een schitterend voorbeeld vinden van een *stinseflora*. De tuin en het kasteel zijn beide te bezichtigen. Eind april is de meest geschikte tijd om te gaan. Kies er een zonnige dag voor uit, want veel voorjaarsbloemen zijn bij bewolkte hemel „wegens omstandigheden gesloten”, waardoor het effect veel minder is.

In deze tijd zien de grasvelden om het slot zachtlila van de *voorjaarshelmbloem*, een plantje met leuke bloempjes die iets op een vogeltje lijken. Volksnamen zijn „vogeltje op de kruk” en „hennetjes en haantjes”. Ertussen staat een witte krokussoort. Op andere plaatsen onder de bomen ziet de grond eruit alsof er zo'n moderne spreijer met van die drukke bloemetjes over is uitgespreid. Het stikt van de *bosanemoontjes*, *scilla's* en *maartse viooltjes*. Ertussen het blad van *boshyacintjes*; die komen wat later. Een heel opvallend blad heeft de *Italiaanse aronskelk*. Het is vrijwel pijlvormig en glanzend donkergroen met lichte nerven. De bloem, of liever gezegd bloeiwijze, is een glazig groene puntmuts, gevormd door een schutblad dat de gele bloeikolf omgeeft, waardoor er slechts een stukje van te zien is.

Als u er een neus voor hebt vindt u op Zuylen ook de *gele anemoon*. Vanwege het plukgevaar (het betreft een zeer zeldzame soort) vermeld ik het plekje niet. Heel mooi en gelukkig onbereikbaar voor het publiek is een groep *knikkende vogelmelk* aan de voorzijde van de muur die de slottuin aan de Vechtzijde begrenst. Je kunt de grote trossen hangende bloemen, die een unieke, doorschijnende grijsgroene kleur hebben, van de weg af zien.

Ik hoop dat u nog tijd heeft voor de rondleiding op het slot.

J. Brinkman

Het Slot Zuylen en de kasteeltuyn zijn geopend van 15 maart tot 15 november.

De openingstijden zijn op weekdays van 9.00-12.30 uur en van 13.30-17.00 uur. Op zondagen van 13.30-17.00 uur.

Excursie-programma

Op 2 en 16 april een excursie naar de *Hamtoeren* in Vleuten. Aankomst bij de toren te 14.00 uur precies. De heer J. F. K. Kits Nieuwenkamp zal over de onlangs gereedgekomen restauratie van deze toren en haar vroegere geschiedenis iets vertellen en ons rondleiden. In de toren is sinds kort gehuisvest de Boedhistengroep in Nederland. De leider van de groep is bereid iets over zijn groep te vertellen.

Vervoer naar Vleuten op eigen gelegenheid (fiets, auto, bus). Er rijdt een bus, no. 47, richting Breukelen vanaf busstation Utrecht, uitstappen Vleuten - halte Hervormde kerk. Daar het plein oversteken en wandelen richting Harmelen. In tien minuten staat u voor de toren.

Opgave vanaf heden bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht, tel. 31 50 70. Bij De Discus en tijdens de excursie is te koop een boekje over de Hamtoeren, geschreven door de heer Kits Nieuwenkamp, à f 4,75.

Op zaterdag 7 mei, de nationale Molendag, des middags een tocht langs *Utrechtse molens* (een herhaling in kort bestek van de excursie gehouden in 1975) bij voldoende deelname.

Vertrek vanaf de Kruisstraat, Utrecht, te 13.00 uur, terug in Utrecht plm. 17.00 uur. Kosten f 7,50 (bus), bij eigen vervoer f 3,50. Opgave vanaf heden bij De Discus, of per girono. 575520 t.n.v. penningmeester Oud-Utrecht te Vleuten, met 60 cent extra voor de toezending der kaartjes.

4 juni gaat de Klokkenspelvereniging Utrecht naar *Tiel*, waar het *nationale beiaardconcours* wordt gehouden. Er is weer de mogelijkheid samen dit concours bij te wonen. Het beiaardconcours vindt 's middags plaats, vanaf 12.00 uur is er een rijdende beiaard met vocale muziek, het thema van het Holland Festival dit jaar. Tijdens het concours kan er rustig gezeten worden in het park bij de kerk, of kan er deelgenomen worden aan een stadswandeling. Meer informatie in het volgende nummer, er wordt een bustocht georganiseerd.

Onze jaarlijkse dagexcursie gaat ditmaal naar het stadje *Heusden* en het nabijgelegen Bokhoven. Noteert u alvast de datum: 11 juni. Meer informatie in het volgende nummer.

De „Monumenten per fiets“-tocht is een succes geworden. In de nazomer zal een dergelijke tocht te voet worden gemaakt.

N.B. „De Discus“ is 's maandags tot 13.30 uur gesloten.

knikkende vogelmelk

it. aronskelk

bosanemoon

speenkruid

Gereedgekomen restauraties

Velen onder u zullen zaterdag 5 maart van de geboden gelegenheid gebruik hebben gemaakt om een negental kortgeleden gereedgekomen gemeentelijke restauraties te bezichtigen, die voor het merendeel in het monumentenjaar M,75 zijn gestart. Mocht u deze gelegenheid hebben gemist, dan moet u toch op eigen gelegenheid deze panden nog eens langsgaan. In het Informatiecentrum van de gemeente Utrecht is er een foto-tentoonstelling over te bezichtigen.

De komende maanden zal aan verschillende objecten uitvoerig aandacht worden besteed; nu wordt volstaan met een kort overzicht.

0. *Wed 5-7*: Dit pand is het oudste van de reeks, maar valt er een beetje buiten aangezien de restauratie hier eerst ruim over een maand zal starten. Het is het middeendeel van een c. 1200 ontstaan claustraal huis van het kapittel van Oudmunster, waarvan het muurwerk grotendeels uit tufsteen bestond (*Wed 3-9*). Dit middeendeel werd c. 1350 verhoogd en aanzienlijk uitgebreid, waarna er in de 17e eeuw een tweetal nieuwe woningen in werd geformeerd achter een nieuwe gevel. Van alle drie de bouwfasen zijn duidelijke elementen bewaard gebleven.

1. *Oude Gracht 133*: Dit bescheiden pand aan de Bakkerbrug bleek veel interessanter dan was verwacht: het is het eerste en momenteel enige Utrechtse voorbeeld van een „houten huis“, vermoedelijk daterend uit de 14e eeuw. Daarom is bij de restauratie het houtskelet zowel in het interieur als aan de zijde van de Bakkerstraat weer in ere hersteld. (Meer hierover in het aprilnummer van het Maandblad).

2. *Oude Kamp 7*: Dit pand, dat in de middeleeuwen één geheel vormde met het eveneens gerestaureerde nummer 5, presenteert zich thans voornamelijk als een 18e eeuwse koetshuis met stal en hooizolder (zie Maandblad 1972, pag. 72-76).

3. *Minderbroederstraat 2*: Dit huis is tegen het eind van de 16e eeuw verzezen op de plaats van de direct na de hervorming gesloopte Minderbroederkerk, waarvan alleen de noordmuur (tegen de kloostergang) bewaard bleef. De oorspronkelijke trapgevel is in de 19e eeuw verbouwd tot lijstgevel. In de loop der tijd werd op de binnenplaats achter het huis een tweede huis gebouwd. Wegens bouwvalligheid werden beide panden in 1969 gesloopt. De daarbij i.v.m.

de belangrijke plaats in het stadsbeeld toegezegde herbouw is thans voltooid. Hierbij is er o.m. naar gestreefd de genoemde kerkmuur in het huis goed tot z'n recht te laten komen.

4. *Teelingstraat 1*: Tegelijkertijd met het voorgaande werd ook dit nabijgelegen pand herbouwd; jarenlang stonden hiervan alleen droeve resten overeind.

5. *Voor Clarenburg 7*: Van dit van oorsprong oudere, maar in 1643 grotendeels vernieuwde huis werd in de 19e eeuw de voorgevel aangepast. Overigens bleef het vrij goed bewaard en overleefde gelukkig de plannen voor verbreding van het Achter Clarenburg. Na het herstel is hierin een open bakkerij gevestigd, zodat men hier ook binnen een kijkje kan nemen (zie Maandblad 1971, pag. 33-35).

6/7. *Loefbergmakerstraat 36/Pauwstraat 15*: Na het recentelijk herstelde nummer 38 werd nu ook het andere hoekpand van de Pauwstraat gerestaureerd. Evenals 38 is dit van oorsprong een 17e eeuwse huis

*Het gerestaureerde huis Jagerskade 13-14
(Foto: Gemeentelijke Fotodienst)*

dat men zich met een trapgevel moet voorstellen zoals er aan het eind van de straat nog drie staan. Bij het herstel is van de in de 19e eeuw gegroeide toestand uitgegaan. Het vormt één geheel met het achterliggende Pauwstraat 15.

8. *Jagerskade 13-15*: Van de oude bebouwing langs de Vecht, die reeds in de Middeleeuwen een concentratie vertoonde bij de Rode Brug, resteren thans voornamelijk nog een aantal boerderijen (waaronder die aan de Loevenhoutse dijk), alsmede als oudste huis het pand dat nu eenzaam aan de Jagerskade staat, maar dat oorspronkelijk deel uitmaakte van een min of meer gesloten bebouwing.

9. *Loevenhoutsedijk 2*: Deze boerderij die van oorsprong achter de bovengenoemde gesloten bebouwing stond, is door de restauratie weer een zeer aantrekkelijk geheel geworden, waarin een afdelingspost van Plantsoenen en Bestratingen is gehuisvest. Van de vroegere deel wordt dankbaar gebruik gemaakt voor het wagenpark. Goede groenvoorzieningen zullen hier nog wonderen kunnen doen, maar daar valt nauwelijks aan te twifelen.

A. F. E. Kipf

In aansluiting hierop: van de Dienst van Openbare Werken, afdeling gebouwen en monumenten, ontvingen wij het volgende overzicht van de gemeentelijke restauratiewerkzaamheden in 1976.

A. Voltooide restauraties in 1976

Jagerskade 13-15
Janskerkhof 21
Jansveld 11 (1ste fase)
Kromme Nieuwegracht 68
Loeff Berchmakerstraat 36 - Pauwstraat 15
Loevenhoutsedijk 4-6
Minrebroederstraat 2
Nieuwegracht 161
Oudegracht 133

Oudegracht 267
Oudegracht 279/281
Oudegracht 32
Oude Kamp 5
Oude Kamp 7
Teelingstraat 1
Voor Clarenburg 7
Werfmuren

B. Voltooide rehabilitaties in 1976

Achter St.-Pieter 4 (achterhuis)
Drift 3 (kap)
Lange Nieuwstraat 18
Lijnmarkt 48

C. Restauraties waarmede in 1976 werd aangevangen

Janskerkhof 22
Janskerkhof 23
Oudegracht 198
Werfmuren

D. Rehabilitaties waarmede in 1976 werd aangevangen

Achter de Dom 28-30
Boothstraat 14-16
Lange Smeestraat 32
Springweg 106
Twijnstraat 32
Voorstraat 45

TER OVERNAME

Bijna alle maandbladen en jaarboekjes Oud-Utrecht 1945-1976, tegen onkostenvergoeding, evenals andere zaken Utrecht betreffende, zoals „Oude Huizen“ van mr. S. Muller Fzn en foto's uit dit boek.

P. v. Kesteren,
Mr. Sickeszlaan 7, Utrecht
tel. (030) 71 00 18

Boekenschouw

Nog zijn er exemplaren verkrijgbaar van de *weekagenda voor 1977* die *Flehite* weer ten bate van de restauratie van haar museum heeft doen verschijnen. Natuurlijk is iedereen al ruim voorzien van dit nuttige hulpmiddel om achter zichzelf aan te hollen. Maar het bedrag van f 15,- (excl. porto) zou een welbestede uitgave kunnen zijn om 78 reproducties te verwerven van tekeningen van en etsen naar Jan de Beijer, die museum *Flehite* dankzij de topografische collectie

Coenen van 's-Gravesloot bezit. Het zijn dus 18e-eeuwse „gezichten“ uit de hele provincie; bij een paar is zelfs vergelijking mogelijk tussen De Beijers tekening en de ets die daarnaar gemaakt en in de handel gebracht is. Besteladres: Stichting Museum *Flehite*, Breestraat 82, Amersfoort; tel. (033) 1 99 87.

We blijven nog even in de sfeer van *Flehite*. In het laatste nummer van de 8e jaargang van het tijdschrift

FleHITE, dat in december verscheen, staat een lezenswaard artikel over „De Amersfoorters als binnenlandse emigranten“. Professor J. Huisman geeft daarmee een voorbeeld, hoe de volkstelling uit 1947, gezeefd uitgegeven in het „Nederlands Repertorium van Familienamen“, o.a. kan helpen om opheldering te geven over de binnen-nederlandse migratie. Hij is dat nagegaan voor de namen Amersfoort, Van Amersfoort en enkele plaatsnamen onder de rook van die stad. De grootste concentraties hiervan komen voor in de naaste omgeving zowel van Gelderland als Utrecht

en, wat de grote steden betreft, veel meer in Amsterdam en Rotterdam dan in Den Haag. Tenslotte wijst de schrijver op de mogelijkheid om ook de omgekeerde beweging te onderzoeken: welke plaatsen van herkomst zijn te vinden onder de familienamen van de inwoners van Amersfoort?

Beide onderzoeken zouden natuurlijk evengoed voor

(Zie verder pag. 35)

LEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Voorjaarsledenvergadering op 26 april a.s. in het Centraal Museum, Agnietenstraat 1 te Utrecht om 20.00 uur.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Algemene Najaarsledenvergadering van 17/11/1976
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Rekening en verantwoording van de penningmeester over het jaar 1976 en verslag van de accountant
5. Voorstel voor schenking aan Stichting Utrechtse Kastelen ten behoeve van Kasteel Amerongen
6. Verslag van de secretaris over het jaar 1976
7. Bestuursmutaties:
  - a. Mevr. B. E. Buys-de Geus heeft de wens te kennen gegeven het bestuur van de Vereniging te willen verlaten.
Drs. Tj. Hoekstra, stadsarcheoloog van Utrecht, heeft zich bereid verklaard deze vacature te willen vervullen.
Het bestuur stelt voor de Hoekstra te benoemen.
  - b. Dhr. W. Uittenbogaard ziet zich om gezondheidsredenen genoodzaakt het penningmeesterschap neer te leggen. Hij zal evenwel lid blijven van de Redactie van het Jaarboek.
Het bestuur heeft de heer J. F. J. Hoeting, accountant te Bilthoven, bereid gevonden als nieuwe penningmeester te fungeren. Het bestuur stelt voor hem in deze functie te benoemen.

Volgens artikel 12, lid 8 der Statuten, kunnen tegencandidaten schriftelijk gesteld worden door tenminste 10 leden. De namen van de tegencandidaten dienen tenminste 3 dagen voor de aanvang der vergadering, waarin de vacatures zullen worden vervuld, schriftelijk aan het bestuur te zijn medegedeeld.

8. Mededelingen over excursies
9. Wat verder ter tafel komt
10. Rondvraag
11. Sluiting.

Na afloop van de vergadering zal er een rondleiding plaats vinden op de tentoonstelling „Jan van Scorel in Utrecht“.

FINANCIËEL JAARVERSLAG OVER 1976

Op de komende voorjaarsvergadering zal u de hierna afgedrukte jaarrekening over 1976 ter goedkeuring worden aangeboden. Op de in deze jaarrekening vervatte cijfers kunnen nog de navolgende toelichtingen worden verstrekt.

Balanspositie

Het verenigingskapitaal per 1 januari 1976 bedroeg volgens de voorgaande jaarrekening	f 15.646,25
Toegevoegd werd het voordelig saldo over 1976 ad	„ 15.062,—
zodat het verenigingskapitaal per ultimo 1976 bedroeg	f 30.708,25

Het liquiditeitsbeeld was

	per 31 dec. 1976	per 31 dec. 1975
Aanwezige geldmiddelen	f 62.800,—	f 51.400,—
Daarin begrepen aan vooruitontvangen contributies	„ 700,—	„ 1.000,—
	<u>f 62.100,—</u>	<u>f 50.300,—</u>
Schulden op korte termijn	„ 49.800,—	„ 49.700,—
Liquiditeitoverschot	f 12.300,—	f 600,—
Kortlopende vorderingen	„ 9.600,—	„ 3.200,—
Voorraden	„ 8.800,—	„ 11.800,—
Tesamen het verenigingskapitaal vormend van	f 30.700,—	f 15.600,—

Uit bovenstaande opstelling blijkt dat de liquiditeitspositie van de vereniging per ultimo 1976 t.o.v. 1975 aanzienlijk verbeterd is.

De geldmiddelen zijn voor wat het beschikbare deel betrof steeds bij onze bankier zodanig belegd geweest, dat deze optimaal rente droegen. Het voordelige saldo over 1976 ad f 15.062,— is ten gunste geboekt van het verenigingskapitaal.

De hierna afgedrukte resultatenrekening vertoont een positief saldo van f 15.062,—, hetgeen bevredigend is te noemen. Het positieve saldo is voornamelijk ontstaan door een gift ad f 20.000,—, welke op de resultatenrekening onder het hoofd „Donaties etc.” is verantwoord. Het spreekt vanzelf dat wij deze gever, die onbekend wenst te blijven, bijzonder erkentelijk zijn. De kosten van het Maandblad kwamen voor het jaar 1976 ruim f 7.000,— hoger uit dan was begroot. Deze begrotingsoverschrijding ontstond doordat meerdere nummers van het Maandblad in een grotere omvang verschenen. Daartoe werd overgegaan om een aantal aangeboden artikelen te kunnen plaatsen terwijl zij nog actueel waren.

De in 1976 voor het eerst geplaatste „archeologische kroniek van de provincie Utrecht” kon in het Maandblad opgenomen worden dank zij een door het provinciaal bestuur beschikbaar gestelde integrale vergoeding van de daaraan verbonden kosten.

Elimineren we de gift ad f 20.000,— dan blijkt dat er over 1976 een exploitatietekort is van ruim f 5.000,—, hetgeen zijn oorzaak vindt in de eerder aangehaalde méérkosten van het Maandblad.

W. Uittenbogaard
penningmeester

BALANSEN PER 31 DECEMBER 1976 EN 1975

	1976	1975		1976	1975
	x f 1.000			x f 1.000	
VOORRADEN			EIGEN VERMOGEN		
Prentbriefkaarten	f 8.500,-	11	Kapitaal	f 30.709,-	16
Litho's	" 300,-	1			
	<u>f 8.800,-</u>	<u>12</u>	SCHULDEN		
			OP KORTE TERMIJN		
VORDERINGEN			Te betalen en		
OP KORTE TERMIJN			vooruitontvangen posten . . .	f 41.678,-	} 50
Te vorderen en			Reservering voor		
vooruitbetaalde posten	f 9.615,-	3	propaganda	f 8.905,-	
LIQUIDE MIDDELEN					
Geldmiddelen	f 62.877,-	51			
	<u>f 81.292,-</u>	<u>66</u>		<u>f 81.292,-</u>	<u>66</u>

RESULTATENREKENING OVER 1976

Baten	Uitkomst 1975	Uitkomst 1976	Begroting 1976	Begroting 1977
Contributies	f 46.598,94	f 50.228,-	f 51.000,-	f 52.500,-
Advertenties Maandblad	" 5.145,-	" 4.865,-	" 5.000,-	" 5.000,-
Opbrengst verkopen	" 2.718,60	" 5.278,-	" 3.750,-	" 3.500,-
Donaties subsidies en giften	" 520,-	" 20.367,-	" 500,-	" 500,-
Rente baten	" 3.192,13	" 1.627,-	" 1.000,-	" 1.000,-
Overige baten	" 3.014,71	" 210,-	" -,,-	" -,,-
	<u>f 61.189,38</u>	<u>f 82.575,-</u>	<u>f 61.250,-</u>	<u>f 62.500,-</u>
Lasten				
Jaarboek	f 26.663,75	f 31.402,-	f 33.000,-	f 33.000,-
Maandblad	" 19.025,09	" 29.250,-	" 22.000,-	" 22.000,-
Beheerskosten	" 5.001,30	" 4.180,-	" 5.000,-	" 4.500,-
Overige activiteiten	" 782,55	" 1.271,-	" 750,-	" 1.000,-
Algemene kosten	" 2.905,54	" 1.410,-	" 500,-	" 3.000,-
	<u>f 54.378,23</u>	<u>f 67.513,-</u>	<u>f 61.250,-</u>	<u>f 63.500,-</u>
Saldo				
Resultaat	f 6.811,15	f 15.062,-	f -,,-	f -/1.000,-

ACCOUNTANTSVERKLARING

Wij hebben de jaarrekening van de Vereniging Oud-Utrecht gecontroleerd. Als gevolg van het ontbreken van voldoende interne controle inzake de ontvangstenverantwoording hebben wij ons geen oordeel kunnen vormen omtrent de jaarrekening als geheel.

Utrecht, 7 maart 1977
P. J. Schadé, registeraccountants
w.g. drs. H. Scheer

Schaakstuk

Veel is er op het Vredenburg gevonden. Naast de enorme muurresten en fundamenteën hebben ook de kleinigheden aandacht gekregen: zelfs spelden zijn tevoorschijn gekomen. Zij werden niet in hooibergen aangetroffen, maar in putten. Over het hele terrein verspreid lagen 27 van deze nuttige dingen, in gebruikstijd variërend van de late 12e eeuw tot de late 16e eeuw. Sommige (water)putten leverden helemaal geen vondsten op, de beerputten daarentegen waren meestal rijk aan weggegooid voorwerpen.

Bijzonder waren de 12e-/13e-eeuwse waterputten bestaande uit een grote, uitgeholde eikestam. In de afgebeelde put lag helemaal op de bodem een interessant voorwerp, nl. de toren van een schaakspel, zodat we - naast de enorme (verdwenen) torens van het kasteel Vredenburg - nu ook een miniatuur exemplaar

hebben. De hoogte van dit uit hoorn gemaakte stuk bedraagt slechts 2,9 cm. Opvallend zijn de simpele middelen waarmee men het karakter van een typische (kasteel)toren uit die tijd heeft aangegeven: een aantal horizontale en verticale ingevijlde lijnen suggereren een gevelverdeling met lisenen of steunberen, op de gevel aan de rechterkant zijn met drie heel kleine puntjes werpgaten aangeduid.

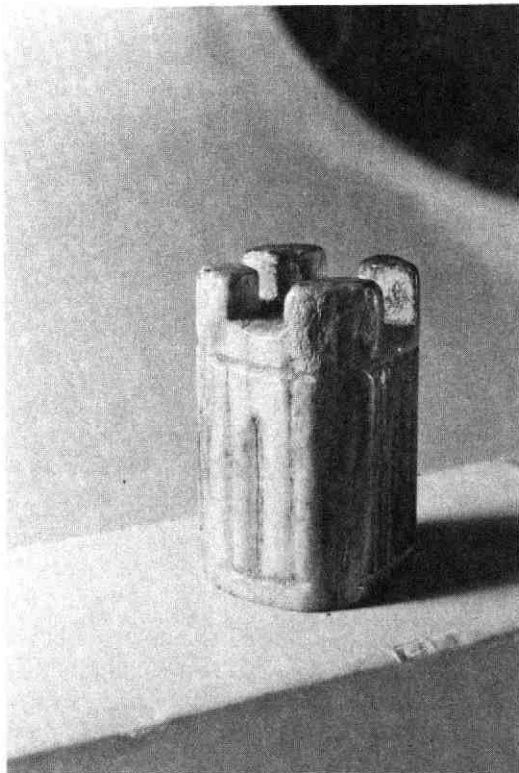
Bij het beschouwen van een dergelijk klein „kunstwerk” blijft de altijd intrigerende vraag: wie heeft er (op de rand van de put?) mee gespeeld?

T. J. Hoekstra

(met toestemming van auteur en redactie overgenomen uit De Timmerwerf, personeelsorgaan Dienst Openbare Werken Utrecht, jg. 30 (1976) nr. 5).

Put D op het Vredenburg, waarin in september 1976 de schaak-toren is gevonden (foto Gem. Fotodienst)

Het uit hoorn vervaardigde schaakstuk (foto Gem. Fotodienst)

DE MONUMENTENWACHT

een organisatie waar groei in zit

Hij lijkt wat op de wegenwacht, met dit verschil dat je die pas roept wanneer je auto het laat afweten, terwijl de monumentenwacht er juist is om narigheid te voorkómen.

Je hoeft hem ook niet te roepen, hij komt uit eigen beweging, ongeveer tweemaal per jaar (in elk geval driemaal in de twee jaar) en hij inspecteert het object, dat door de eigenaar daarvoor is aangemeld, van top tot teen.

Die „hij” is de Monumentenwacht Utrecht, die in onze provincie waakt over het behoud van een aantal monumenten.

In concreto gaat het om twee bekwame vakmensen, die met een bedrijfswagen, uitgerust met bouwmaterialen en gereedschappen, de provincie doorkruisen.

Inspekteren is hun hoofdtaak en dat gebeurt dan ook grondig. Vooral daken, goten en waterafvoeren krijgen bijzondere aandacht, omdat ons vochtige klimaat één van de grootste bedreigers vormt van het monumentenbestand. Maar er wordt op meer dingen gelet, want houtworm in de kap is minstens zo funest als een lekke goot en een loszittende schoorsteenplaat of een gammel haantje op de toren vormen al een direct gevaar bij windkracht 7.

Zo zijn er tientallen voorbeelden te geven en bijna allemaal zijn ze terug te voeren tot één oorzaak: achterstallig onderhoud.

Als de eigenaar of gebruiker van een pand door een lekkage of ander symptoom ontdekt dat er iets mis moet zijn, is de kwaal meestal al zover doorgewoerd, dat herstel veel meer tijd (en dus geld) vergt, dat nodig geweest zou zijn, wanneer in een vroeg stadium was ingegrepen.

Dit geldt óók voor objecten die kortgeleden zijn geres-taureerd, want hoe defaitistisch het ook moge klinken: de dag nadat een restauratie is voltooid treedt het verval opnieuw in.

De Monumentenwacht werkt dus preventief. Hij signaleert, rapporteert, èn repareert, want de kleine gebreken als het dichten van een gaatje in de goot, het rechtleggen of vervangen van een paar leien, het vastzetten van loden strips enz. enz. worden tijdens de inspectie verholpen.

Van elke inspectie wordt een rapport opgemaakt; daarin worden ook - en vooral - de grotere mankementen vermeld, wat voor de eigenaar een signaal moet zijn om spoedig een aannemer in te schakelen. Tijdens de duizenden inspecties die in de afgelopen vier jaren, dat de Stichting Monumentenwacht Nederland funktioneert, zijn verricht, werd slechts bij hoge uitzondering een object puntgaaf aangetroffen.

In Utrecht ging in januari 1974 een afdeling van start. Deze heeft thans het toezicht over ± 150 objecten van uiteenlopende aard: kerken, raadhuisen, kastelen, buitenplaatsen, boerderijen en woonhuizen.

Utrecht was de derde afdeling na Friesland en Groningen; inmiddels zijn daar Drenthe, Noord-Brabant en Zeeland bijgekomen. In Noord-Holland is een afdeling in oprichting en Zuid-Holland en Limburg staan al op de stoep. De ene afdeling helpt de andere oprichten, waardoor ervaring en deskundigheid direkt kunnen worden overgedragen.

Door de centrale ligging van de provincie Utrecht wordt veelvuldig een beroep gedaan op „onze” monumentenwacht om andere afdelingen van de grond te helpen. Hierdoor heeft de Utrechtse ploeg het behoorlijk druk, maar dat betekent niet dat het aantal objecten in deze provincie niet zou kunnen worden uitgebreid, zeker wanneer de afdelingen in de buurprovincies zelfstandig gaan draaien.

De Monumentenwacht kost natuurlijk geld, maar hij zal zichzelf op den duur een x-aantal malen terugverdienen. Dat is niet alleen voor het Rijk en de Provincies, die in de personeelskosten subsidiëren, een aantrekkelijk perspectief, maar ook voor de eigenaars van de objecten, voor wie het onderhoud vaak een zware last betekent.

Dankzij die subsidies kunnen de kosten, welke aan de abonnees worden doorberekend, laag blijven. Een abonnement kost f 75,- per jaar voor één object; voor het tweede object (van dezelfde eigenaar) bedraagt de prijs f 65,- en voor elk volgend object f 50,-. Het abonnementsgeld kan gezien worden als vergoeding van voorrijkosten en kosten van administratie (rapporten). Voor de inspectie zelf wordt een vergoeding in rekening gebracht van f 16,25 per manuur (tarief 1977). De gebruikte materialen gaan tegen kostprijs.

Het sekretariaat van de afdeling Utrecht is gevestigd op het bureau van de Stichtse Culturele Raad, Maria-plaats 51 te Utrecht (tel. 030 - 31 03 07). Opgaven kunnen desgewenst telefonisch worden gedaan, waarna een aanmeldingsformulier wordt toegezonden.

Kent u de slogan van het Monumentenjaar '75 nog: „Een toekomst voor ons verleden”?

Uw Monumentenwacht werkt er dagelijks aan!

P. Greven

Boekenschouw

andere Stichtse plaatsnamen, die voor de burgerlijke stand herkomstnaam zijn geworden, uit te voeren zijn!

Dat decembernummer was tevens het laatste van het zelfstandige tijdschrift *Flehite*. Met het begin van dit jaar is de band met gelijknamige vereniging en museum veel nauwer geworden. Onder doorgaande jaargangnummering wordt het voortaan uitgegeven door de Stichting Museum Flehite en is het tevens orgaan van de Oudheidkundige Vereniging Flehite. De redactie is met leden uit die groepen in omvang verdubbeld, terwijl het uiterlijk van het blad vergroot en verfraaid is. Dat het abonnementsgeld daarbij niet kon achterblijven laat zich denken; het bedraagt nu f 20,- (voor instellingen f 30,-), maar als lid van de vereniging krijgt men het 4 keer per jaar gratis.

L.v.T.

De Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen heeft een bundel uitgegeven die zijn nut voor het historisch onderzoek van een gedeelte van de provincie Utrecht ongetwijfeld zal bewijzen: een bibliografie voor het Land van Woerden, verzorgd door N. Plomp. De aanzet hiertoe ontstond in de door ZWO gesubsidiëerde Werkgroep Interdisciplinair Historisch Streekonderzoek Woerden, waarvan we in de toekomst meer goeds mogen verwachten.

Even een toelichting voor die lezers, die misschien niet vertrouwd zijn met het woord bibliografie. Die term zou je kunnen omschrijven als: overzicht van boeken - in wijdere zin alles wat geschreven is - over een bepaald onderwerp. Een bibliografie vormt dus op zichzelf geen lectuur om in één ruk uit te lezen, maar ze verwijst naar literatuur die je over een of ander thema kunt bekijken.

Deze bibliografie is ingedeeld in 10 rubrieken, d.w.z. eerst de literatuur over de hele regio en het Groot-Waterschap van Woerden, en dan over de 8 gemeenten binnen dit gebied. De ordening per rubriek is alfabetisch, wat alleen bij Woerden, met bijna 400 titels, tot wat tijdrovend zoeken kan leiden; de overige rubrieken zijn veel kleiner van omvang. Vage titels hebben een verduidelijkende toevoeging gekregen. Wat niet is opgenomen wordt door de samensteller in de inleiding verantwoord. Het geheel wordt afgesloten met een index op auteursnaam.

De samensteller ontvangt graag aanvullingen en verbeteringen. Men denkt namelijk aan het uitbrengen van supplementen - een bibliografie is nu eenmaal nooit volledig en af -, reden waarom deze uitgave losbladig is gepresenteerd.

Voordat het zover is stelt de Stichting zich echter voor ook over Montfoort een bibliografie te doen verschijnen, waarvan ik dan maar al te graag melding hoop te

kunnen maken. Kon ten aanzien van de hele provincie ook maar eens goed nieuws te brengen zijn over de verbetering en voortzetting van haar bibliografie!

L.v.T.

Weer bevat *Antiek* (jg. 11 (1976/77) nr. 7, 598-612) materiaal voor minnaars van kunstnijverheid en geïnteresseerden in de nijverheidsgeschiedenis van de stad Utrecht. W. Schipper, die eerder over het St. Lucas-aardewerk schreef (zie januari-nummer van het Maandblad) biedt een volgend resultaat van zijn onderzoeken: „*De Faïence- en Tegelfabriek „Holland” te Utrecht*”. De geschiedenis van dit bedrijf aan de Vaartse Rijn reikt terug tot diep in de 18e eeuw, maar tegen het eind van de 19e eeuw onderging het een grote verandering. Een nieuwe eigenaar trok twee ontwerpers aan van de Haagse plateelfabriek „Rozenburg”; vorm en versiering van de vazen en borden die de nieuwe fabriek produceerden hebben dan ook grote overeenkomst met produkten van de Haagse en andere Hollandse plateelbakkerijen. De andere afdeling van de Utrechtse fabriek „Holland” vervaardigde eerst tegels met oudhollandse motieven, maar ging dankzij een nieuwe medewerker enkele jaren later ook op moderne decors over. De grootste bloei lag in de jaren 1909 tot 1912; de Eerste Wereldoorlog kon de fabriek, zoals vele in deze bedrijfstak, niet overleven, in tegenstelling tot St. Lucas. De vergelijkingen die de schrijver in artistiek en economisch opzicht trekt tussen deze beide Utrechtse bedrijven, maken dit artikel tevens tot een complement op zijn vorige. Een volgend nummer van *Antiek* zal echter wel enkele storende drukfeilen moeten oplossen.

L.v.T.

Twee biologen van de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stads wijken, Bert Maes en Harry Weijts, hebben een rapport samengesteld over de *Flora en vegetatie van het Vaaltgasfabriekterrein te Utrecht*.

In 1882 begon de gemeente Utrecht, toen na een langdurig proces de concessies van de gasfabriek op het Vreeburg waren beëindigd vanwege de gevaarlijke situaties aldaar, aan de Blauwkapelseweg een eigen gasfabriek. Deze fabriek kwam te liggen naast de gemeentelijke „Aschvaalt” die daar op het terrein van „Koningslust” aan de Biltse Grift in 1840 in gebruik was genomen.

In de zestiger jaren van deze eeuw is de gasfabriek gesloten en zijn de gashouders gesloopt. Vuilstort vindt slechts op beperkte schaal nog plaats.

Zestien hectaren grond liggen er al enkele jaren braak en de natuur heeft er raad mee geweten. Bij de inventarisatie die in juni 1976 plaats vond, noteerden de onderzoekers maar liefst 258 verschillende soorten planten, struiken en bomen; 224 daarvan behoorden tot de wilde flora. Een bloemrijk geheel.

Na overleg kwamen de wijkbewoners en de gemeente overeen 14½ ha. van dit terrein te bestemmen voor wijkpark. Maar dit park zal van de Utrechtse parken mn. hierin verschillen, dat de thans aanwezige vegetatie zoveel mogelijk ingepast gaat worden. Plannen een deel van het terrein te beheren als heemtuin, liggen klaar. Ook zouden de kademuren van de havens extra zorg moeten krijgen. Door de restauraties van de werfmuren langs de grachten zijn al heel wat typisch Utrechtse vegetaties verloren gegaan. Op het vaaltgasfabriekterrein zijn ze te reconstrueren. Voor de bewoners van de 19e eeuwse groenarme wijken, de scholen in dit deel van de stad en voor de stad als leefmilieu van de Utrechter is het plan een lofwaardig initiatief. Het rapport moet bij de realisatie ervan een ruim gebruikt middel zijn. Wetenschappelijke gegevens, aanwijzingen, suggesties, wensen, beheers- en behoudsvoorstellen draagt het in zeer ruime mate aan.

C.S.

Bert Maes en Harry Weijts. Flora en vegetatie van het Vaaltgasfabriekterrein. Een onderzoek naar spontane begroeiingen in de stad Utrecht. Utrecht, 1976 (gestencild).

Haastrecht

De Historische Vereniging Holland zond ons al weer enige tijd geleden het zesde deel van haar Historische Studiën, dat de geschiedenis van een plaats behandelt die dicht tegen Utrechts gebied aanligt en in de middeleeuwen zelfs in het land lag waar de macht van de Utrechtse bisschop en de Hollandse graaf botsten: Haastrecht. Het is geschreven door iemand die tijdens inventarisering van het gemeentearchief ruimschoots gelegenheid gehad heeft met Haastrechts historie vertrouwd te raken. Als hoofdschotel biedt hij een verhandeling over inrichting en functionering van het plaatselijk bestuur tot 1811, waarin ook de mensen optreden die daarbij betrokken waren (inclusief de vroedvrouwen). Het voorgerecht bestaat uit een schets van de ontginningen, de heren van Haastrecht, de naam en de omvang van de plaats - geen licht verteerbaar kostje. Tenslotte komen economische aspecten, onderwijs, kerk en armen op tafel, waarvan de godsdienstige verhoudingen de gevuldste schotel vormen. Qua tijd komen de meeste gegevens uit de 16e tot en met de 18e eeuw.

Het geheel is sterk uit gedrukte en ongedrukte bronnen opgebouwd, waarvan de schrijver overvloedig verantwoording aflegt. Trouwens, ook de literatuurlijst heeft, voor een kleine plaats als Haastrecht, ook al noemde het zich vroeger stad, niet geringe afmetingen. De index op eigennamen maakt een zeer betrouwbare indruk.

Als bijdrage tot de bestudering van bewoningscentra

heeft dit boek zeker belang: systematisch biedt het een schat aan informatie. Zou men het echter alleen eens willen lezen om reilen en zeilen van zo'n „stadje“ te leren kennen, dan zal het wel tegenvallen, want vlot geschreven is het niet. Dan was het deel dat enkele jaren eerder over Woerden in dezelfde reeks verscheen, veel leesbaarder.

L. v. T.

A. J. Kölker, Haastrecht; hoofdstukken uit het ontstaan en de ontwikkeling van „die Steede ende Landen van Haastregt“ tot het begin van de 19e eeuw, (Hollandse Studiën, 6, Dordrecht, 1974). 244 blz., met enkele ill.; f 34,75.

MAANDBLAD

oud·utrecht

50e jaargang - nummer 3 - maart 1977

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

W. Uittenbogaard, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86, girorekening 575520.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

Mej. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 62 12 26.

Redactieadres:

Alex. Numankade 199, Utrecht.

OUDEGRACHT 133

EEN HUIS IN DE BOCHT

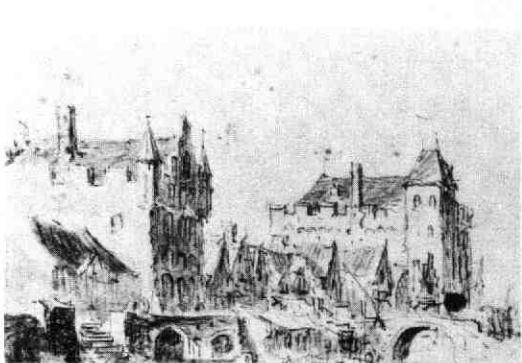
Het beeld dat men van middeleeuwse huizen in Utrecht heeft, wordt in het algemeen beheerst door de stenen huizen, en in het bijzonder door de grote zogenaamde stadskastelen langs de Oudegracht, als Oudaen (99), Drakenburg (114), Fresenburg (113), Blankenburg (121) etc. Hoewel de Oudegracht als geheel ook nu nog als één der belangrijke karakteristieke elementen van het middeleeuwse Utrecht mag worden beschouwd, dient men zich goed te realiseren dat het eigenlijke middeleeuwse stadsbeeld, dat tot ver in de 17e eeuw voortleefde, voor een belangrijk deel juist door „houten huizen“ van een veelal bescheidener aard werd bepaald. De beste indruk van dit stadsbeeld geeft een aan Jacob Ruysdael toegeschreven tekening uit ca. 1650 (zie afb. 1) die ons een blik gunt vanaf de Bakkerbrug op de westzijde van de Oudegracht waar Oudaen (rechts) en Fresenburg (links) met hun kantelen en hun veel forsere schaal tot een geheel andere wereld lijken te horen dan de gewone huizen die de eigenlijke grachtwand vormen.

In tegenstelling tot de genoemde stadskastelen is van de overvloed aan gewone huizen vrijwel niets bekend. Het is om deze reden dat het pand Oudegracht 133, waarvan de restauratie in januari jl. gereed kwam, van zo groot belang is. Maar alvorens hier verder op in te gaan, moet eerst nog iets gezegd worden over het begrip „houten huizen“. Bekijkt men tekeningen van de 17de- en 18de-eeuwse stadsgezichten, dan is men wellicht geneigd de daarop afgebeelde gevelwanden te verdelen in stenen en houten huizen. In werkelijkheid zijn stenen en houten huizen weliswaar twee heel verschillende families, maar het zijn ook twee uitersten waartussen allerlei tussenvormen bestaan. De houten huizen op deze tekeningen zijn vrijwel allemaal zgn. „ $\frac{3}{4}$ -huizen“, d.w.z. stenen huizen

Bij de foto (boven:) Gevelwand Oudegracht bij de Bakkerstraat; reconstructie van de begin 17de eeuwse toestand.

met een houten voorgevel uit de 15de en 16de eeuw. Van echte houten huizen, waarbij de constructie op een houtskelet berust met wandvullingen die uit vlechtwerk met leem, beplanking of steen kunnen bestaan, was waarschijnlijk toen reeds weinig meer over. Van oorsprong moet het overgrote deel van de bouwmassa in de middeleeuwse steden uit houten huizen hebben bestaan. De grote stadsbranden die zich daardoor vaak gemakkelijk en snel konden uitbreiden, zoals tal van berichten ons leren, waren aanleiding tot allerlei keuren en verordeningen die tot doel hadden het brandgevaar te verminderen en dergelijke rampen binnen de perken te houden.

Deze keuren hebben tot een langdurig „versteningsproces“ geleid waarvan de 17de- en 18de-eeuwse

afb. 1

tekeningen en prenten ons de laatste, en voor het stadsbeeld zeer belangrijke, fase laten zien.

De vroegste verordeningen hebben betrekking op de brandgevaarlijke rieten daken. Reeds sedert 1368 verleent Utrecht overheidssteun bij het vervangen van rieten daken door „harde dekking“ (daktegels, leien e.d.) en na 1390 wordt harde dekking verplicht. Daarna worden stenen zijmuren verplicht gesteld om te kunnen dienen als brandmuren en komen stookplaatsen met schoorstenen in zwang. Spoedig komen ook de stenen achtergevels aan de beurt. Als laatste blijven tenslotte de houten voorgevels over waaraan men zeer gehecht moet zijn geweest, wellicht in verband met hun flexibiliteit. De verstening hiervan heeft in de 17de en 18de eeuw een hardnekkige strijd gekost. Het eerste regelrechte verbod op het maken van houten gevels dateert in Utrecht van 1610. Later volgen strenge verboden op onderhoud ervan (1636, 1643) en op iedere herstelling (1663, 1687, 1718). Als reden wordt niet alleen brandgevaar aangevoerd, maar nu ook het feit dat zij tot „merckelijk discieraet deser Stad“ strekken; ze vallen uit de toon. Pas kort voor 1800 is de laatste houten gevel in Utrecht verdwenen.

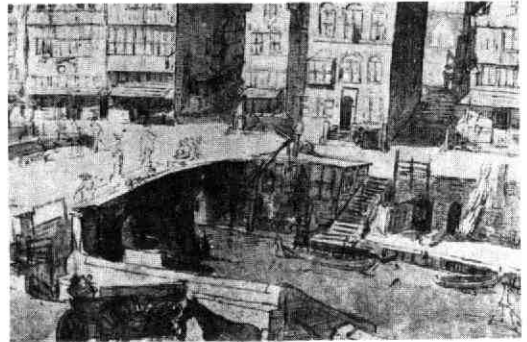
Aangezien bij de $\frac{3}{4}$ -huizen alleen de voorgevel door een stenen versie vervangen behoefde te worden, kan men thans bij ogenschijnlijk jongere huizen nog tal van verrassingen verwachten.

Tenslotte moet om misverstanden te voorkomen nog worden vermeld, dat naast het versteningsproces van de houten huizen óók invloed van de houtbouw op het oorspronkelijke stenen huis tot tussenvormen heeft geleid. Zo kan men middeleeuwse huizen met een gedeeltelijk (en soms zelfs geheel) houtskelet van muurstijlen en korbelen tegenkomen die vanouds een stenen voorgevel hebben gehad. Dan zijn echter de muurstijlen vrij plat en de balken eigenlijk in de muur opgelegd.

Het pand Oudegracht 133, gelegen bij de Bakkerbrug tussen de Bakkerstraat en de Hamsteeg, zag er vóór de restauratie als een bescheiden 18de-eeuws huis uit, van een voor zijn omgeving opvallend klein formaat. Het heeft echter tijdens de voorbereidende werkzaamheden steeds meer van zijn ware aard laten zien en bleek het eerste en voorlopig (?) enige Utrechtse voorbeeld van een „echt houten huis“ te zijn, en mogelijk nog uit de 14de eeuw te dateren (misschien zal de opgraving in de bouwput van de Hema nog verdere gegevens over houten huizen in Utrecht kunnen verschaffen). Bovendien is het een interessant document van het genoemde geleidelijke versteningsproces van de stad.

Beschrijving

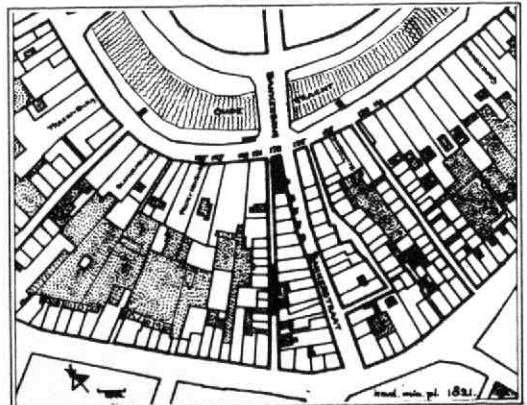
Het huis heeft thans bovengronds een oppervlak van ca. 4 x 6,5 m, is drie balkvakken diep en bestaat uit

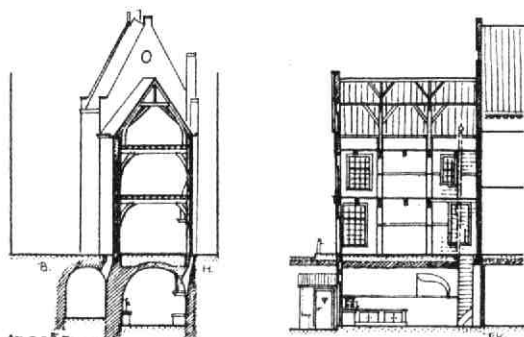
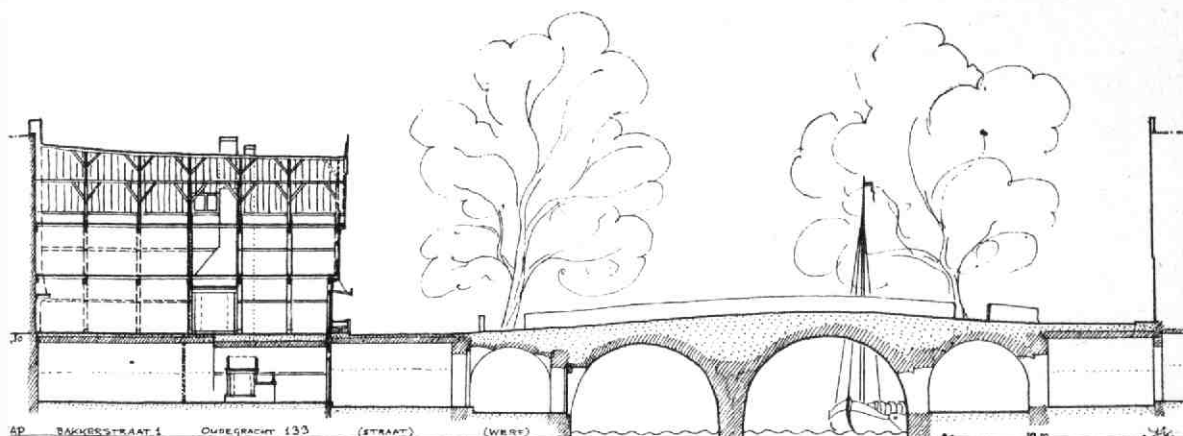
afb. 2 ± 1620

kelder, beganegrand, verdieping en zolder van resp. 2,70, 2,70 en 2,50 m hoog. Bij het onderzoek bleek dat belangrijke delen van het houtskelet nog aanwezig dan wel aantoonbaar waren. Dit bestond oorspronkelijk uit ankerbalkgebinten met doorlopende stijlen en eenvoudige korbelen; de moerbalken boven beganegrand en verdieping staken in de stijl en waren daarin behalve met houten pennen tevens met een hameranker verankerend. Tussen de stijlen zaten veldregels ter hoogte van de verdiepingsvloer, alsmede halverwege daarboven en daaronder; op de stijlen lag een wurmt als „muurplaat“, waar de stijlen met een pen doorheen staken. De vloeren rustten mogelijk beide, maar zeker van de verdieping, op kinderbalken. De kap bestond uit spanten met krommers. Het hele skelet was van eikhout, op één grenen moerbalk na, die blijkens het telmerk wel tot de oorspronkelijke opzet lijkt te behoren (zie afb. 4).

De vlakkvulling van de zijwanden bestond aan de zijde van de Bakkerstraat mogelijk vanouds uit halfsteens metselwerk in moppen van ca. 30 x 15 x 7½ cm, die in een regelmatig klezorenverband waren gemetseld tussen de veldregels (zie afb. 5). Aan de zijde van de Hamsteeg bestond de vulling van de voorste twee

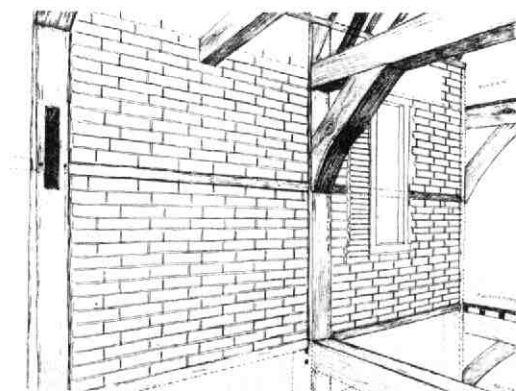
afb. 3 situatie ± 1821

afb. 4

Doorsnede naar noord, met de Bakkerbrug (ca. 1400), west (ca. 1600) en zuid (ca. 1800)

vakken oorspronkelijk vermoedelijk uit een beplanking; rond 1600 werd deze kennelijk door baksteen vervangen. Het achterste vak aan deze zijde bestond mogelijk vanouds uit moppen, omdat hiertegen op de begane grond een stookplaats was gelegen, vermoedelijk een schouw met bakstenen wangen. De achtermuur bestond uit rommelig jonger metselwerk waarin een derde gebint deels nog aanwezig en voor de rest aantoonbaar was. De trap heeft zich mogelijk vroeger in het tweede vak links bevonden.

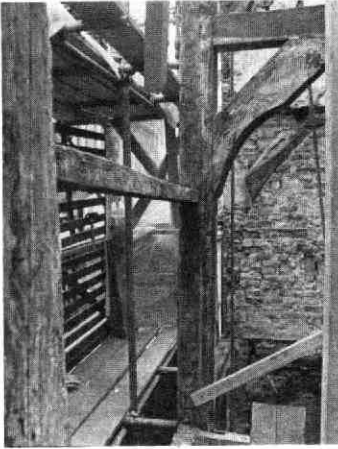

afb. 5

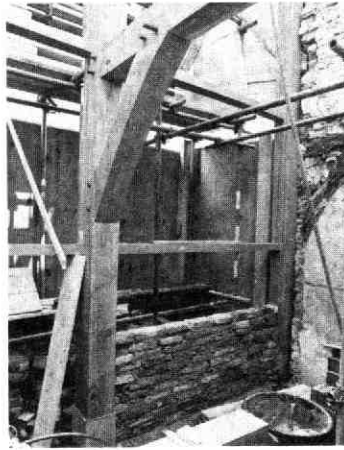
Een verhaal apart zijn de tongewelfde kelders, die met hun gezamenlijk oppervlak van ca. 6 x 18 m veel uitgebreider zijn dan het bescheiden huis dat erbovenop staat (zie afb. 4). In de geheel betegelde kelder onder het huis is aan de zijde van de Hamsteeg nog een stookplaats met een smuigervormige schouw en resten van een gemetseld fornuis aanwezig, die aansluit op een schoorsteen buiten langs het huis. Aan de zijde van de Bakkerstraat is nog duidelijk de plaats van de gootsteen, pomp en aanrecht te herkennen. Via een deur met geprofileerd kozijn komt men van hier in de kelder onder de straat, alwaar zich aan de rechterzijde een ingebouwd privaat onder een afdakje bevindt. Vervolgens komt men bij de dwarsgelegen kelder onder de Bakkerbrug die een uitgang heeft naar het water en die mogelijk vroeger een tweede had naar de werf aan de zuidzijde; hier is ech-

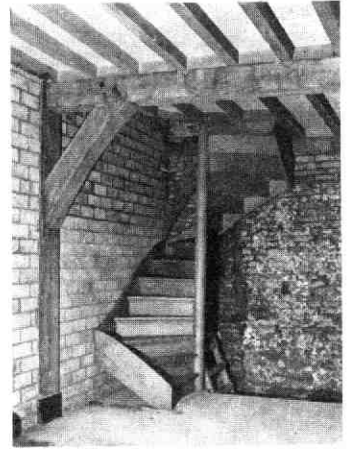
afb. 6 ± 1820

afb. 7 Het houtskelet vóór,

tijdens,

en na de restauratie

ter helaas een transformatorhuis ingebouwd. Vanuit deze brugkelder komt men tenslotte in een vierde, smallere kelder die naast het huis onder de Bakkerstraat gelegen is.

Historische achtergrond

Gelukkig komen archivalia ons te hulp met nadere informatie. Op dit moment dateren de oudste beschikbare gegevens van 1581, net nog op tijd om ons de oorspronkelijke opzet te verduidelijken. Op 25 april van dat jaar verkoopt Aert Aertsz., bakker en eigenaar van Oudegracht 133, de achterste helft van zijn huis (thans Bakkerstraat 1) aan Jan Lambertsz., die hoedenmaker is en kennelijk dit gedeelte reeds bewoont en gebruikt. Speciaal wordt hierbij vermeld: „mitsgaders die cluijse streckende totte stadtragte toe en aende gragt vuytgaende“. Bij akte van 5-1-1582 worden nog nadere afspraken vastgelegd: Jan Lambertsz. heeft bedongen dat als hij of zijn nakomelingen „tot enijger tijd begeerden mette voorschreven zijne hujsinge hoger te vaeren ofte timmeren, zullen tselve mogen doen opte oude fundamenten tot zijne gelieven ende meesten oorbaer“. Hetzelfde geldt ook voor Aert. (Inderdaad moet blijkens de achtermuur en afbeeldingen Bakkerstraat 1 korte tijd later grondig zijn verbouwd en verhoogd.) Voorts zal Jans privaat via de kelder van Aert mogen afvoeren, terwijl Aert een behoorlijke goot aan zijn huis zal maken om Jan geen wateroverlast te bezorgen.

Kort daarop verkoopt Aert ook de vóórste helft van zijn huis aan een hoedenmaker, Adriaen Cornelisz. (transport 25-10-1582), „met noch de kelder streckende onder die hujsinge van Jan Lambertsz. achter d'voorsch. hujsinge gelegen en daertoe noch een cluijse streckende onder dije backerbrugge“, terwijl bepaald wordt dat de achtermuur een gemene muur zal zijn.

Reeds van tevoren worden afspraken gemaakt over de zijkelder onder de Bakkerstraat, getuige een akte waarin sprake is van „twee hujsingen ofte woenin-

gen... onder een dack“ (29-8-1582). Om „goede correspondentie, vruntschap ende naebuirschap te onderhouden“ wordt overeengekomen dat enerzijds het keldervenster (in de straat) van Jan Lambertsz.'s kelder die „streckt bezijden all langes dije zijdellmujire van der hujsinge van Adriaen Cornelisz.“ te allen tijde daar ongehinderd zal mogen blijven, terwijl anderzijds Adriaen „in de zijdellmujire van zijne hoeckhujs ten eeuwigge daege sall mueghe maecken, breecken ende houden slachveijnsteren tzijnder neringhe bequaem ende notelijck zijnde“.

De conclusie uit dit alles is als volgt: Oudegracht 133 en Bakkerstraat 1 zijn vanouds twee helften van één middeleeuws huis onder één dak (zie afb. 4).

Zij zijn vermoedelijk in de tweede helft van de 16de eeuw gescheiden; Aert Aertsz. is nog eigenaar van beide, maar sinds 1582 leiden zij een zelfstandig leven. Aan de scheiding zelf is duidelijk te zien dat deze niet uit de bouwtijd stamt of bij de opzet hoort: een compleet en van oorsprong open houten gebint werd met rommelig metselwerk dichtgezet, dat op een plavuizen vloer rust in plaats van op het keldergewelf. De grens tussen de beide in hoogte wat verschillende keldergewelven ligt ongeveer een meter naar voren, terwijl de dunne scheidingmuur in de kelder juist grotendeels achter de muur erboven staat en een grote knik vertoont. Blijkens de transportakte van 25-10-1582 zou deze ook nog later zijn ontstaan.

De zijkelder onder de Bakkerstraat schijnt te zijn ontstaan als eigen toegang tot de gracht voor het achterste huis en is eerst later halverwege dichtgezet en bij Oudegracht 133 getrokken.

Vervolgen we de verdere geschiedenis van het huis, dan blijkt uit een anonieme tekening van ca. 1620 (zie afb. 2) dat de houten voorgevel inmiddels is vervangen door een trapgevel in baksteen. Vermoedelijk is tezelfdertijd de wand aan de zijde van de Hamsteeg door muurwerk vervangen. Adriaen Cornelisz. verkoopt het pand in deze vorm in 1615 aan de bakker Beert Stevensz., maar kennelijk was dit geen succes.

want nog geen twee maanden later verkoopt hij het opnieuw en wel aan Hendrick van Outhuysen. Via diens weduwe, Dirck Gerritss. van Groll (29-5-1622), Jan Jansz. van Arnhem (7-5-1632) en Johannes Fransburg komt het huis in 1714 in bezit van Willem Verkerk, wederom een bakker.

Wanneer in 1752 de meesterbakker Jan Keijzer en zijn vrouw Anna Verkerk overgaan tot verkoop aan de meester steenhouwer Jan Verkerk wordt het huis omschreven als „zekere Huijzinge . . . zijnde vanouds een backerije, met zijn kelders en kluijzen . . . alsmede het ovenbort met het Fournuijs . . .”. Ook bij de verkoop aan de meester timmerman Boudewijn Catz (1773) en aan Petronella Booij (1781) wordt het huis betiteld als „vanouds een Bakkerije”. Het is aantrekkelijk om te veronderstellen dat de bakkerij zich gedurende vele generaties in de betegelde kelder zal hebben bevonden. Tegen die tijd moet inmiddels de trapgevel door de huidige voorgevel zijn vervangen, zoals die afgebeeld is op een aquarel van ca. 1820 in het gemeentelijk archief (zie afb. 6). Daarbij werd het eerste vak om de hoek van de Bakkerstraat meevernieuwd. Afgezien van wijzigingen aan onderpui en vensters zal het huis hierop een ieder bekend voorkomen.

De restauratie

Zoals reeds vermeld bleken bij het onderzoek van het pand belangrijke onderdelen van het houtskelet nog aanwezig. Latere wijzigingen bestonden vooral hierin, dat de onderste helft van de stijlen en de meeste korbelen werden verwijderd, zodat de oorspronkelijke steunconstructie nu kwam te hangen aan wat in feite geen dragende muren waren. Verder werden op één vak na de kinderbinten door tussenliggers vervangen en werd een spant vernieuwd.

Bij de restauratie, die alleen het casco betreft, is besloten tot completering van het geamputeerde skelet, zowel om de basisconstructie weer gezond te maken, als om de historische waarde van dit unieke document goed tot zijn recht te laten komen. Op de begane grond werd de kinderbalklaag weer aangebracht; voor de rest is ernaar gestreefd de gegroeide situatie en bruikbare onderdelen zoveel mogelijk te handhaven. Geslaagde toevoegingen zijn de onderpui en de houten spiltrap.

Het is te hopen dat door een goede bestemming dit pand in het hart van Utrecht spoedig weer in het dagelijks leven zal worden opgenomen en dat daarbij ook de kelders zullen kunnen worden betrokken.

A. F. E Kipp.

na de restauratie

Met toestemming van auteur en redactie overgenomen uit De Timmerwerf, personeelsorgaan van de Dienst van Openbare Werken Utrecht, jg. 31 (1977) nr. 1.

JAN VAN SCOREL

EN HET CENTRAAL MUSEUM

Tot 1 mei 1977 kan men in het Centraal Museum te Utrecht de tentoonstelling „Jan van Scorel in Utrecht“ zien; daarna verhuist ze naar Douai.

Er waren twee belangrijke aanleidingen voor deze expositie over Jan van Scorel, een van de belangrijkste, meest producerende en best betaalde Noord-Nederlandse schilders uit de 16e eeuw, die door zijn kerkelijk ambt, dat van kanunnik, een bevoorrechte maatschappelijke positie had, en, afgezien van een korte onderbreking, van 1524 tot aan zijn dood, in 1562, te Utrecht woonde en werkte. In de eerste plaats was er de kunsthistorisch zeker sensationeel te noemen terugvinding door J. Guillouet van het bijna volledige grootste altaarstuk en een zijluik van een van de twee kleinere, die Scorel omstreeks 1540 leverde aan de abdij van Marchiennes in Noord-Frankrijk. En in de tweede plaats waren er de vorderingen in het onderzoek naar het leven en het werk van de schilder, die in hoofdzaak tot stand waren gebracht door Molly Faries. Zij voegde aan een bronnen-publicatie en een ongepubliceerd proefschrift over de schilder, een voornamelijk stijlkritisch onderzoek betreffende diens werk toe, waarbij zij, in samenwerking met J. R. J. van Asperen de Boer, van diverse geavanceerde technieken gebruik maakte. Met één hiervan, de infrarood-reflectografie, konden de ondertekeningen, d.w.z. de eerste opzet van de voorstelling op de panelen, die op Scorel's werken al voor een groot deel met het blote oog te zien zijn, geheel zichtbaar gemaakt en bestudeerd worden. Hierbij bleek dat ze in wezen niet erg verschillen van diens tekeningen op papier. Men kon tevens het aandeel van zijn medewerkers of leerlingen herkennen aan hun van dat van de meester zelf afwijkende „handschrift“.

Het was blijkens aankondigingen in de plaatselijke pers de bedoeling om van de expositie een manifestatie te maken die ook voor het grote publiek aantrekkelijk zou zijn.

Het resultaat is een tentoonstelling, waarin drie verschillende elementen behandeld worden: documenten en andere voorwerpen welke betrekking hebben op Scorel's levensloop, een aantal schilderijen en tekeningen van de meester en zijn assistenten uit ± 1540, en het stijlkritisch-technisch onderzoek. Daarbij heeft men een vrij uitgebreide catalogus samengesteld, die voor een, gezien de omvang, redelijke prijs verkrijgbaar is, en wordt er een instructieve licht-beeldenserie over de structuur van paneelschilderijen en de natuurkundige aspecten van de bestudering ervan vertoond. Op de tentoonstelling lopen de drie bovengenoemde elementen door elkaar: bij het eerste toont men ook schilderijen van Scorel en zijn leerlin-

gen, bij het tweede ook schilderijen en tekeningen waarvan men zich kan afvragen of ze ooit in zijn atelier, dat rond 1540 aan het eind van de Nieuwe Gracht was, gemaakt dan wel geweest zijn, en met het derde element heeft men bijna alle geëxposeerde schilderijen als met een dikke saus overgoten; en dit alles is in één zaal ondergebracht. Kortom, voldoende duidelijkheid door een zekere eenheid is er niet; met het grote publiek, waarvoor elk element op zichzelf al moeilijk te verteren aspecten heeft, zoals de afstand van het verleden, de „kennerschap“ en de techniek, wordt weinig mededogen getoond. 1) Daarbij komt nog dat er in de presentatie enige storende fouten zijn geslopen, die door nauwkeurig na-checken vóór de opening voorkomen hadden kunnen worden. Enkele voorbeelden: bij nr. 14, Vierlingh's tractaat, lag tot voor kort het rode lintje een alinea te hoog, en bij de nrs. 45 en 46 zoekt men vergeefs naar opname C. Ook mist men een uitleg over de mate van uitklappen van veelluiken op werk-, zon- en feestdagen.

Een voordeel van de opstelling is wel dat de Lochorst-triptiek uit ± 1526 geconfronteerd wordt met het magnifieke grote altaarstuk uit Marchiennes van ± 1540, waardoor de evolutie van Scorel's kunst in ca. 14 jaar in het oog springt. Doen de houdingen en proporties van de voorgestelde figuren op het eerste stuk nog onhandig aan, op het veelluik ziet men een levendig, dynamisch en virtuoos spel van ingewikkelde houdingen van goed geproportioneerde figuren, waarvan anatomische details zeer geprononceerd zijn weergegeven. Dit gaat gepaard met een stralend coloriet en veel vertoon van exotische oosterse typen en kledij, reminiscenties aan Scorel's pelgrimage naar Palestina, want de zo vaak door kunstenaars als bron voor orientalia gebruikte „reportage“ van Pieter Coecke van Aelst, *Moeurs et fachons de faire de Turcz*, verscheen pas in 1553. Aan de hand van het grote veelluik kan men zich tevens een idee vormen van de pracht van Scorel's altaarstukken die zich vóór de beeldenstorm te Utrecht in de Mariakerk en in andere kerken elders in de Noordelijke Nederlanden bevonden.

De catalogus begint met een lijstje bruikleengevers, een inhoudsopgave, een voorwoord van de museum-directrice, een Duitse kaart (waaruit? is er geen Nederlandse te vinden?), een rijtje jaartallen met voor Scorel's biografie belangrijke feiten, waarbij het in de catalogus van de vorige Scoreltentoonstelling vermelde vicariaat van de schilder bij de Janskerk 2) weggelaten is, evenals de door Van Mander genoemde contacten met Jan Gossaert 3), twee belangrijke zaken waarvan in de rest van de catalogus ook geen

gewag meer wordt gemaakt. Dan volgen zes artikelen van met de voorbereidingen van de expositie betrokkenen. Het eerste is van prof. J. G. van Gelder, die een bondige bibliografische geschiedenis van de Scorelliteratuur tot op heden geeft. Daarna is de man aan het woord, die dat, wat van de door Scorel aan de abdij van Marchiennes geleverde schilderstukken over was, terug vond, J. Guillouet. Hij vertelt van zijn speuracties in de Franse provincie naar resten van het verstrooide kunstbezit van de tijdens de Revolutie opgeheven geestelijke instellingen, om ze te registreren en te documenteren. Daarbij zag hij op zekere dag op het hout, waarmee een raam in een dorpskerkje was verduisterd, door een verschimmelde vernislaag heen, als een spook het silhouet van een engel verschijnen, en dat was het begin van zijn in etappe's verloopende grote ontdekking. Daarna volgt een beknopt en helder verslag van Molly Faries over de resultaten van haar onderzoek, waarbij zij van zeer uiteenlopende methoden gebruik heeft gemaakt. Het vierde artikel is een soort biografie van de schilder-kanunnik door D. P. Snoep. Deze beweert reeds op de eerste bladzijde van zijn betoog: „De kanunniken, verbonden aan het kapittel van St. Marie, hadden in tegenstelling tot dat

van St. Maarten ofwel het Domkapittel, geen bevoegdheid met het bisschoppelijk bestuur of de bisschopskeuze“, hetgeen pertinent onjuist is. Ook in de rest van zijn artikel schiet hij menige historische bok, waardoor hij blijk geeft weinig van de staatkundige en politieke geschiedenis van het Sticht af te weten. Daarom leek het raadzaam hier het een en ander wat betreft die geschiedenis recht te zetten.

De bisschop van Utrecht had niet alleen het geestelijk gezag over zijn dioceses dat zo'n beetje de gehele Noordelijke Nederlanden omvatte, maar was ± 1520 ook wettig wereldlijk landsheer, onder de keizer van het Roomse Rijk, van het Neder- en Oversticht en Drenthe. Hij werd onder normale omstandigheden, en dat was ondanks alles in 1524 ook bij Hendrik van Beieren het geval, gekozen door de 5 Utrechtse kapittels alsmede door de proosten van St. Walburgis te Arnhem, St. Lebuinus te Deventer, St. Maarten te Emmerik en St. Plechelmus te Oldenzaal 4). Sinds de uitvaardiging van de bekende Landbrief in 1375 werd het landsheerlijk bestuur van de bisschop in het Nedersticht mede bepaald door de inbreng van de Staten of Standen. De eerste, de geestelijke stand, werd gevormd door de 5 kapittels van Utrecht. Toen elect 5) Hendrik van Beieren in 1525 een zware belasting wilde invoeren om de dreiging van Karel van Gelre af te kunnen kopen, ontstond er onrust te Utrecht onder de burgers. Door manipulatie van de anti-Habsburgse en pro-Gelderse factie in de Staten, joegen zij hun stadsbestuur de poorten uit. In 1527 kwam het tot een regelrechte opstand van de stad Utrecht en de pro-Gelderse factie van de Staten tegen de elect, en werden troepen van Karel van Gelre de stad binnen gehaald. Inmiddels waren velen uit de stad geweken, zo ook Jan van Scorel, die naar Haarlem ging. Op 1 juli 1528 sloeg Hendrik van Beieren met behulp van troepen van Karel V de „conroedsen“-opstand op gewelddadige wijze neer. Hij deed echter ook afstand van zijn ambt; Karel V kreeg toen het wereldlijk gezag over het Nedersticht en het nominatierecht voor de Utrechtse bisschopszetel; van de politieke macht van de Staten liet hij niet veel over en de privileges en keuren van de stad Utrecht werden ingrijpend gewijzigd, ook die van de gilden, om infiltratie en manipulatie vanuit andere standen te voorkomen 6). De nieuwe bisschop, die slechts geestelijk gezag had, werd kardinaal Willem van Enckenvoirt, die een grote vriend was geweest van paus Adriaan VI, en bij de H. Stoel te Rome als curieprelaat de belangen van Karel V behartigde; hij heeft zich nimmer in zijn dioceses vertoond.

In het aldus gepacificeerde Utrecht, waar toen ook de Vredenburg verrees, kreeg Jan van Scorel bij het kapittel van St. Marie, waar hij tot dan toe slechts vicaris was, een kanunnikschap aangeboden. Deze prebende was in juli 1528 vrijgekomen doordat de onfortuinlijke kanunnik mr. Antonis Venrode tegelijk met een kanunnik van Oudmunster, mr. Godert Kuinretorff, als een van de voornaamste „conroedsen“ door elect Hendrik in een zak in de Lek bij Wijk bij Duurste-

De steniging van Stefanus. Paneel van het Stefanus- en Jacobus-altaarstuk, door Jan van Scorel gemaakt voor de Abdij van Marchiennes, omstreeks 1540. Douai, Musée de la Chartreuse.

(Foto Centraal Museum).

de verdronken was 7). Scorel moet deze prebende op voorspraak van Rome hebben gekregen, want voor in oneven maanden vrijkomende prebenden gold een pauselijk nominatierecht. Eerst was hij *non capitularis* en kreeg hij de helft van het kanunniksinkomen; als alles in orde was, zou hij na 6 jaar en 4 maanden als *capitularis* de volle som ontvangen 8).

In 1536 werd kardinaal-bisschop Van Enckenvoirt opgevolgd door een nieuwe bisschopskandidaat van de keizer, George van Egmond.

Op p. 31 wordt opgemerkt dat Karel V in 1515 als landsheer over de Noordelijke Nederlanden gehuldigd werd; graaf van Holland en Zeeland was juist geweest. En op p. 32 suggereert Snoep dat al onder Karel V en George van Egmond de nieuwe bisdommen-indeling plaats had; dit gebeurde echter pas in 1559, zoals in elk geschiedenisboekje staat, onder koning Philips II; aartsbisschop werd toen Egmond's opvolger, Frederik Schenck van Tautenburch. Bij het verhaal over de intochten wordt het belangrijkste aspect ervan, het feodaal-staatsrechtelijke, vergeten: de persoonlijke bekrachtiging door de nieuwe landsheer van de rechten van zijn onderdanen.

In het relaas over Scorel's dijkbouw-avontuur in 1552-1553 wordt de mogelijkheid geopperd dat hij metselmethoden van de volgens Snoep toen nog „splinternieuwe“ Vredenburg toepaste. Het is evenwel vrij duidelijk dat de schilder-kanunnik het recept voor waterbouwkundige werken van Vitruvius volgde, de architect en ingenieur van keizer Augustus. Daarbij werd, behalve van bekistingen van balken en kabels, gebruik gemaakt van tras 9). Voor de bereiding van dit bouw materiaal kon Scorel de tufsteen van de Brittenburg goed gebruiken 10).

Het vijfde artikel, van J. A. L. de Meyere, geeft een kort overzicht van literatuur over schildertechniek, en de bronnen over die van Scorel. De interpretatie van de passage uit Guicciardini is waarschijnlijk onjuist; er moet daar meer aan de voorstellingen dan aan de techniek van Scorel's schilderijen gedacht worden. Tevens legt De Meyere uit hoe een paneelschilderij in elkaar zit en bespreekt hij natuurwetenschappelijke methoden bij het onderzoek van schilderijen. In het laatste artikel doet J. R. J. van Asperen de Boer verslag van het laboratoriumonderzoek dat gedaan is naar Scorel's verfgebruik en werkwijze; daarbij bleek o.m. dat hij een bepaalde tint blauw volgens Italiaanse methode verkreeg.

Na de artikelen volgen de catalogusnummers, die rijkelijk voorzien zijn van illustraties alsmede van goede vertalingen van de diverse Latijnse teksten en inscripties. Alleen mist men ook hier een functiebeschrijving van een veelluik. En bij Van Buchell's tekening van Scorel's grafmonument (nr. 23) is het bijschrift „ex lapide caeruleo“ geïnterpreteerd als „Carrarisch marmer“, hoewel Van Buchell de tombe blauw kleurde; het was natuurlijk gewoon hardsteen.

Voor hij stierf en zelf een monument kreeg had Jan van Scorel op zijn eigen manier al een soort monu-

ment voor een overleden kunstbroeder in de Maria-kerk opgericht. In 1553 had hij door een timmerman luikjes laten maken voor het door Diederik van Ryswyck, van 1539-1562 11) kanunnik van St. Marie en tevens proost van St. Clemens te Wissel (bij Kleef), aan de kerk geschonken schilderij, dat in 1553 12) en 1562 13) in het koor hing. Na de beeldenstorm, waarbij verschillende voorwerpen uit de kerk verdwenen waren, hing het in 1578 in de „thesaurie offt sacristie“ 14). Waarschijnlijk omstreeks 1600 zag Aernout van Buchell het en noteerde: „In domo capitulari pictura est ex// templo delata satis scabra et caduca cum seq: elogio. ANDREAS MANTEGNA Mantuanus ob insignem pingendi artem// a Mantuano principe opimis firmatus stipendijs; & in equestrè// ordinem relatus, atque ab INNOcentio VIII pont. Max. honore// muneribusque ornatus pingebat. vixit annis LXVI. obiit// a° post Christum natum MDXVII . . . Munus Domini//Theodorici a Ryswyck ecclae coll. D. clementis in Wissel ppositi, et//huius templi Canonici a° LV a virgineo partu“ 15).

(Vertaling: *In het kapittelhuis is een uit de kerk overgebracht schilderij, dat nogal vuil en gammel is, met het volgende opschrift: Andrea Mantegna van Mantua, om zijn uitstekende schilderkunst door de vorst van Mantua met rijke beloningen aangemoedigd; en in de ridderstand opgenomen, en ook door paus Innocentius VIII van eer en geschenken voorzien, schilderde (dit). Hij heeft 66 jaar geleefd (en) is overleden in het jaar na Christus' geboorte 1517.*

Geschenk van Heer Diederik van Ryswyck, proost van de collegiale kerk van St. Clemens te Wissel, en kanunnik van deze kerk in het jaar (15)55 na de maagdelijke geboorte.) Het is helaas niet meer mogelijk vast te stellen of het inderdaad een schilderij was van de grote Italiaanse meester (± 1431-1506); geen van de jaartallen van de tekst klopt, de erin vermelde feiten wel en evenmin blijkt wat erop was voorgesteld. Duidelijk is echter wel dat Jan van Scorel de auteur van de tekst was, die hij kennelijk op de luikjes had geschilderd 16). Daarmee wilde hij wellicht ook aantonen dat andere schilders het evenals hij tot hoog aanzien hadden gebracht.

Al met al is het evident dat prof. Van Gelder's opmerking bij zijn artikel in de catalogus: „Een nieuwe kritische monografie dient stellig nog geschreven te worden“ (p. 15) zeer terecht is. Een dergelijk werk zou niet alleen licht doen schijnen op de schilder en zijn werk, doch ook op zijn omgeving en zijn tijd.

Jos Sterk

Noten

- 1) Over het potentieel gevaar voor overdosering van het publiek, zie ook G. D. van Wengen, *Educatief werk in musea*, Groningen, 1975, p. 56.
- 2) Cat. *Jan van Scorel*, Centraal Museum, Utrecht, 1955, p. 20.
- 3) Carel van Mander, *Het Leven der Doorluchtighe Nederlantsche en Hoogduytsche Schilders*, Haarlem, 1604, fol. 235.

4) Vgl. het notarieel verslag van de gang van zaken bij Hendrik van Beieren's verkiezing in J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, Utrecht, I, 1838, 2e stuk, pp. 1-14.

5) Elect = gekozen, niet geconfirmeerde bisschop.

6) Over de opstand zijn twee boeken geschreven, die nog in de eerste helft van de 16e eeuw verschenen: Henricus Bommelius, *Descriptio belli Ultrajectini inter Carolum Ducem Gelrium, & Henricum Bavarum, Episcopum Ultrajectinum, Marburg, 1542, en Lambertus Hortensius Montfortius, Secessionium Ultrajectinarum et bellorum ab anno 24. supra MCCCCC. usque ad translationem episcopatus ad Burgundos libri VII*, Bazel, 1546. Het laatste werk verscheen in een bewerking van Aernout van Buchell opnieuw in diens befaamde Beka en Heda editie, gedrukt in 1643. Vgl. ook J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht, 1968, pp. 126-129.

7) Hortensius, o.c., (ed. Buchelius), pp. 160, 169.

8) De statuten van het kapittel onvolledig bij Dodt, o.c., III, (1843), pp. 337-370. Vgl. ook (J. Wagenaar),

Tegenwoordige Staat... van Utrecht, Amsterdam, 1758, I, pp. 179, 184.

9) Vitruvius, *De architectura*, II, 6, 1-6, V, 12, 2-3.

10) In 1552 werden er een 40-tal blokken voor bouwdoeleinden weggehaald. H. Dijkstra en F. C. J. Ketelaar, *Brittenburg, raadsels rond een verdrongen ruïne*, Bussum, 1965, pp. 15-16.

11) Rijksarchief Utrecht, Archief kapittel St. Marie nr. 64, fol. 14.

12) Molly A. Faries, Jan van Scorel. Additional documents from the church records of Utrecht, *Oud-Holland*, 1970, p. 22.

13) Arch. St. Marie, nr. 258, inventaris dd. 24-11-1562, fol. 3 r°.

14) Arch. St. Marie, nr. 258, inventaris dd. 25-9-1578, fol. 1 r°.

15) Arnoldus Buchelius, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque agri inventa*, Gemeentelijk Archief Utrecht, hs. 1840, fol. 61 r°.

16) Uit de cesuur in de zojuist weergegeven tekst van Van Scorel blijkt welk gedeelte op welk luikje stond.

LANGE JANSSTRAAT-NOBELSTRAAT

TIJD VOOR EEN NIEUW BELEID

De vergeefse poging van Lodewijk Napoleon om de Lange Viesteege (-straat) te verbreden 1) is één van de vele in de lange geschiedenis van de steeds weer bepleite oost-west doorbraken door de oude stad. De talrijke plannen die er in deze eeuw al ontworpen zijn, zijn herhaaldelijk besproken en becristiseerd in Oud-Utrecht. 2)

In de eerste helft van deze eeuw zijn de Lange Viestraat en de Potterstraat verbreed, en in 1968 kan de Gemeente over de Lange Jansstraat melden 3): „Met de lang verwachte verbreding kon in 1968 eindelijk een begin worden gemaakt. (...) Nu is het zover, althans bijna. Want ook na de verbreding van de Lange Jansstraat zal er nog een flessehals in deze „rechte lijn“ zijn: de Nobelstraat.“ Ook aan de noordelijkere doorbraak Vesterstraat-Jacobijnenstraat-Breedstraat-Wittevrouwenstraat werd gewerkt: „We doelen op de doorbraak in de Oude Gracht bij het Jacobikerkhof (...) een eerste stap op weg naar verwezenlijking van

◀ 1970: hoekhuis Neude-Lange Jansstraat (Lorjé) enkele dagen voor de sloop.

(foto's Jean Penders)

een van de voornaamste oost-west verbindingen door de binnenstad." De sloop waarop hier gedoeld wordt kostte ons twee beschermde monumenten, om „verkeerstechnische redenen" voor een doorbraak die nu allang van de baan is.

We kunnen ons daarom gelukkig prijzen dat het de Gemeente niet gelukt is om voor de eerst genoemde verbinding via Lange Jansstraat-Nobelstraat de „verkeerstechnische noodzaak" aan te tonen van een doorbraak door het eveneens beschermde Janskerkhof 1 (waarover meer in het aprilnummer van vorig jaar, pg. 29, en van 1971, pg. 27 en 30). Toch is er nog alle reden tot ongerustheid: in de voordracht van B & W aan de gemeenteraad „reconstructie Lange Jansstraat", die momenteel aan de orde is, wordt voorgesteld de straat tot twee rijstroken te verbreden, met een slag om de arm voor verbreding met een derde rijstrook. We lezen dan: „Overigens zal na een dergelijke uitbreiding aan de zuidzijde van de Lange Jansstraat, ter plaatse van de aansluiting op het Janskerkhof geen ruimte meer beschikbaar zijn voor voetgangers, tenzij de Minister van CRM alsnog bereid zou zijn toestemming te verlenen tot het maken van een verbinding via de begane grond door het op de monumentenlijst geplaatste pand Janskerkhof 1." Overigens wordt de grondverbetering voor die derde rijbaan nu wel alvast aangebracht.

„Verkeerstechnische redenen" zijn ook de oorzaak van de dreigende sloop van drie panden in de Nobelstraat, nl. de nummers 7, 9, 11. Ze staan als „beeldondersteunend" op de waarderingskaart van Beschermd Stadsgezicht, en zijn beslist „beeldbepalend" voor deze hoek van het Janskerkhof (zie foto). Moderne hoogbouw is ervoor in de plaats gedacht. De verkeerstechnische „noodzaak" houdt in de verbreding van de Nobelstraat van twee tot drie rijbanen, en dat is merkwaardig, omdat er van Ambachtstraat tot Lucasbolwerk toch maar plaats is voor twee rijbanen. Dat zou dus een flessehals geven bij de Ambachtstraat, met alle gevaren van dien voor de fietsers. Trouwens, we zagen al dat de Lange Jansstraat ook „maar" twee rijbanen krijgt, en „na deze verbreding is dan kans dat onze leerlingen tussen de verkeersgolven door veilig over kunnen steken wel helemaal verkeken", klaagt men vanuit de school aan het Janskerkhof 4).

Dezelfde raadsvoordracht over de Lange Jansstraat leert ons: „Een en ander zou opnieuw kunnen worden bezien, wanneer in verband met de bouw van het muziekcentrum op het Vredenburg aldaar slechts één rijstrook voor het autoverkeer beschikbaar blijft en daarmee de intensiteit in west-oostrichting wordt verminderd." Zo blijkt dat er hier aan de hand van antieke plannen vooruitgelopen wordt op een beslissing over de verbinding door de oude stad. Voor de bereidheid op herbezinning zal „Het Pandje" een toetssteen worden, nu de kwestie door verschillende groeperingen bij de Gemeenteraad is aangekaart.

31 maart

Jean Penders

1977 Een hoekje van het Janskerkhof, met in het midden de bedreigde huizen in de Nobelstraat.

Noten:

- 1) N. van der Monde: Beschrijving van de pleinen, straten, stegen. . . . .deel 3, pag. 3.
- 2) Zie bijvoorbeeld Maandblad Oud-Utrecht 1959, pag. 1-10 en 59-65.
- 3) Jaarverslag 1968, uitgave Bureau Voorlichting van de Gemeente Utrecht, pag. 9, 13, 14.
- 4) „School wacht op het eerste slachtoffer", Stadsblad 30 maart 1977, pag. 1.

HUISHOUDELIJK REGLEMENT

Zoals bekend stelde de Najaarsledenvergadering in november j.l. het nieuwe huishoudelijk reglement van Oud-Utrecht vast. In dit nummer is de tekst daarvan afgedrukt.

Wij danken iedereen, die de moeite heeft gedaan aan het tot stand komen mee te werken; in het bijzonder geldt dit voor *Mevrouw Mr. B. Kortenhoff-Neppéus*, die het concept opstelde i.o.m. het bestuur en Notaris *Mr. A. J. Kronenberg*, die aan enkele speciale onderwerpen veel aandacht besteedde.

*Namens het bestuur,
A. H. R. Hoogezand
Voorzitter*

HUISHOUDELIJK REGLEMENT

Artikel 1

De in artikel 6 van de Statuten bedoelde contributie/bijdrage wordt jaarlijks in de Algemene Najaarsledenvergadering vastgesteld. Deze contributie/bijdrage kan, op voorstel van het Bestuur, met een bepaald bedrag worden verlaagd voor de leden waarvan de leeftijd meer dan 65, respectievelijk minder dan 26 jaar is bij het begin van het betrokken kalenderjaar.

Artikel 2

Het Bestuur bestaat uit ten minste 9 leden.

Artikel 3

De leden van het Dagelijks Bestuur treden om de drie jaar af en wel zo, dat ieder jaar één D.B.-lid aan de beurt van aftreden is.

Het volgend rooster is van kracht:

de voorzitter treedt af tijdens de Voorjaarsledenvergadering in 1979,

de secretaris treedt af tijdens de Voorjaarsledenvergadering in 1980,

de penningmeester treedt af tijdens de Voorjaarsledenvergadering in 1981,

de voorzitter treedt af tijdens de Voorjaarsledenvergadering in 1982, enzovoort.

Zijn er meer dan drie D.B.-leden, dan kunnen er in één jaar twee of meer leden aftreden, echter met dien verstande dat nooit voorzitter, secretaris en penningmeester tegelijk aftreden.

Artikel 4

Het Bestuur is belast met de (dagelijkse) leiding en de uitvoering van de besluiten van de Algemene Ledenvergadering.

Het Dagelijks Bestuur is bevoegd initiatieven en besluiten te nemen, welke tot de competentie van het Bestuur behoren, onder gehoudenheden van de genomen actie mededeling te doen aan de andere leden van het Bestuur.

Artikel 5

Taak voorzitter

De voorzitter leidt de vergaderingen.

Artikel 6

Vervanging voorzitter

Bij verhindering van beperkte duur - maximaal twee maanden - wordt de voorzitter vervangen door een lid van het Dagelijks Bestuur.

In andere gevallen doet het Bestuur voor de periode van de verhindering - maximaal één jaar - een voorstel aan de Algemene Ledenvergadering een waarnemend-voorzitter te benoemen.

Artikel 7

Taak secretaris

Tot de taak van de secretaris behoort:

- het voeren van de briefwisseling namens het Bestuur;
- het uitbrengen van het door het Bestuur goedgekeurde Jaarverslag op de Algemene Voorjaarsledenvergadering;
- het bijhouden van de notulen;
- het dragen van de verantwoordelijkheid voor het bijhouden en werken van de ledenlijst;
- het zorgdragen voor het archief.

Artikel 8

Taak penningmeester

Tot de taak van de penningmeester behoort:

- het beheren van de geldmiddelen van de Vereniging;
- het innen van de contributies en bijdragen;
- het beleggen van de gelden van de Vereniging;
- het uitbrengen op de Algemene Voorjaarsledenvergadering van een tevoren door het Bestuur goedgekeurd verslag over de ontvangsten en uitgaven in het afgelopen jaar en van de stand van de financiën per ultimo van dat jaar;
- het opstellen van een tevoren door het Bestuur goedgekeurde begroting voor het komende jaar en het aan de Algemene Najaarsledenvergadering overleggen daarvan.

Artikel 9

Bij het verrichten van de in de artikelen 7 en 8 omschreven deeltaken kan het Bestuur in overleg met de secretaris, respectievelijk met de penningmeester, worden bijgestaan door anderen.

Artikel 10

- Het Bestuur kent voor het verwezenlijken van de doelstellingen van de Vereniging vaste Commissies en Commissies ad hoc.
- In elke Commissie heeft ten minste één lid van het Bestuur zitting.
- Een Commissie treedt niet naar buiten op dan na goedkeuring door het Dagelijks Bestuur, tenzij bij haar instelling anders is bepaald.
- Tot de bevoegdheid van het Bestuur behoren instelling, taakomschrijving en opheffing van een Commissie.

Artikel 11

De leden van de in artikel 10 lid 1 bedoelde vaste Commissies worden telken jare tijdens de Algemene Najaarsledenvergadering door het Bestuur benoemd/herbenoemd.

Artikel 12

Het Bestuur kan voor het verwezenlijken van bepaalde doelstellingen Commissies ad hoc instellen.

Bij de instelling worden taak en bevoegdheden van deze Commissies nader omschreven.

Artikel 13

De leden van het Bestuur en van de Commissies ontvangen zo nodig een bijdrage in te maken reis- en verblijfkosten en in de telefoon- en portokosten.

Artikel 14

Het Bestuur heeft het recht niet-leden tot lezingen, excursies en/of andere evenementen toe te laten.

Artikel 15

Op voorstel van het Bestuur of van ten minste tien leden van de Vereniging kan door de Algemene Ledenvergadering worden besloten tot wijziging van het Huishoudelijk Reglement.

Artikel 16

Stemming over zaken geschiedt mondeling, tenzij schriftelijke stemming wordt verlangd.

Over personen wordt schriftelijk gestemd, tenzij de vergadering anders beslist.

Artikel 17

In alle gevallen, waarin noch de Statuten, noch dit Huishoudelijk Reglement voorziet, beslist het Bestuur.

Excursie-programma

4 mei: molentocht. Zie vorige nummer.

4 juni: De Utrechtse Klokkenspelvereniging organiseert samen met onze vereniging een bustocht naar het *nationale beiaardconcours*, dat dit jaar in *Tiel* zal plaatsvinden.

Vertrek uit Utrecht des ochtends te 9 uur vanaf de Kruisstraat. De prijs voor de bustocht bedraagt f 8,— p.p. Een programma is verkrijgbaar bij De Discus, waar vanaf heden ook de kaarten verkrijgbaar zijn. Zie voor bestelling per giro hieronder.

11 juni gaat de tocht naar *Heusden*, een oud vestingstadsje aan de Bergse Maas, en naar *Ammerzoden*.

Vertrek vanaf de Kruisstraat te Utrecht te 9 uur.

De prijs voor deze excursie bedraagt inclusief de lunch, entrees, koffie f 22,—. Wie liever op eigen gelegenheid wil lunchen, kan volstaan met de excursiekosten à f 12,—. Bij eigen vervoer bedragen de prijzen resp. f 17,— en f 7,50. Bij betaling uw keuze duidelijk aangeven. Kaarten met programma vanaf heden verkrijgbaar bij De Discus, Minrebroederstraat 25 te Utrecht.

N.B. De Discus is 's maandags tot 13 uur gesloten!

Bestelling van uw kaarten is ook mogelijk *per giro-nummer* 57 55 20 t.n.v. penn. Oud-Utrecht te Vleuten, met 60 cent extra voor de toezending der kaarten.

Duidelijk aangeven voor welke excursie u gireert!

Oude schoolfoto's in Houten

Van 22 tot en met 29 april 1977 wordt in het dorps-huis „de Grund“ in Houten een tentoonstelling gehouden van oude foto's van de openbare en katholieke scholen in Houten.

In een algemeen gedeelte worden voorbeelden gegeven van onderwijsvernieuwingen aan het begin van deze eeuw. Zo zijn er de oude uitgaven te zien van „Ot en Sien“ en „Blond en Bruin“ van Jan Ligthart en Jetses.

Natuurlijk zijn oude schoolbanken, een telraam en een schoolbord aanwezig. Naast dit algemene gedeelte is een groot aantal borden gewijd aan de oude klassefoto's, die vanaf c. 1910 jaarlijks gemaakt werden. Vele malen komen dezelfde onderwijzers en onderwijzeressen op de afbeeldingen voor. Het is vermakelijk om te zien hoe stijf en strak alle leerlingen naar het kastje van de fotograaf staan te kijken. Dan zijn de foto's van leerlingen tegenwoordig heel wat ongedwongener.

In ieder geval voor (oud-) inwoners van Houten aanbevelenswaardig.

A. L. Jordens

Nationale Monumentenstudiedag 1977

De Nationale Monumentenstudiedag wordt georganiseerd door de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming, in samenwerking met de Raad der Europese Gemeenten, sectie Nederland. Deze dag, met als thema „vernieuwde stad, vernielde stede?“, zal worden gehouden op 16 juni 1977 in het Jaarbeurs Congrescentrum te Utrecht.

De kosten voor deelname bedragen f 27,50 per persoon. Voor deelnemers bestaat gelegenheid aan te zitten aan een gemeenschappelijke lunch, waarvan de kosten f 13,50 per persoon bedragen.

U kunt zich opgeven voor deelname aan de Nationale Monumentenstudiedag en aan de lunch door storting van de betreffende bedragen op postrekening 2966786 t.n.v. de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming, p/a Wassenaarseweg 220, Den Haag, onder vermelding van „Nationale Monumentenstudiedag 1977“ (vóór 9 mei).

Nadere inlichtingen zijn te verkrijgen bij het secretariaat van de Stichting. Het adres is: Wassenaarseweg 220, Den Haag, tel. 070-264426. G. J. R.

Boekenschouwing

Bij de bespreking van de bibliografie over Woerden (in het Maandblad van maart) is het naschrift weggelaten. Voor de volledigheid volgt één en ander nu hier:

N. Plomp, Bijdrage tot een beknopte bibliografie betreffende het Land van Woerden (Woerden, 1976); enkelzijdig gestencilde losbladige uitgave; f 20,— excl. porto (f 15,— voor leden Stichts-Holl. Ver.); te bestellen bij mevr. E. de Leeuw-Mielard, Marius Bauerstraat 30, Woerden, 03480-1 44 60.

MAANDBLAD

oud-utrecht

50e jaargang - nummer 4 - april 1977

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 82.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

W. Uittenbogaard, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86, girorekening 575520.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

Mej. L. van Tongerlo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 62 12 26.

Redactieadres:

Alex. Numankade 199, Utrecht.

DE PROVINCIE UTRECHT IN DE GRONDNEVEL DER BESTUURLIJKE REORGANISATIE

De gemeente is de basis van onze Staatsinrigting. Zij is - zoals Boissevain het ergens uitdrukt - de bron, waaruit de Staat zijn krachten moet putten. De provincie daarentegen is een politisch ligchaam, dat zich niet teveel naar boven noch naar beneden moet uitbreiden. Niet naar boven, om niet eene voor de algemeene landszaak schadelijke en gevaarlijke magt in den Staat te worden. Niet teveel naar beneden, om het gemeenteleven niet te verdringen of te onderdrukken.

Mr. H. J. Smidt, in: Handelingen der Tweede Kamer 1872-1873, blz. 982.

Zo hebben wij de provincie kunnen volgen in haar ontwikkeling van een oorspronkelijk wat onaandoenlijk bestuursapparaat, zich niet met meer macht bekledende dan strikt nodig was, tot een dynamisch lichaam, op de bres staande voor behoud en ontplooiing van de eerste grondwaarden der samenleving. Legio rapporten heeft zij, vaak in samenwerking met anderen, het licht doen zien.

Mr. J. Schuttevåer, Op de vleugelen der Provinciewet, in: Van Standen tot Staten, 1975, blz. 245.

De hiervoor beschreven taken van de provincie in de toekomst vragen om bestuurlijke eenheden van de schaal van de huidige provincies. - Taken als ruimtelijke ordening, milieuhygiëne, waterstaat en sociaal-economische aangelegenheden vereisen die schaal, terwijl de andere taken even goed op het niveau van de bestaande provincies kunnen worden uitgeoefend. Bovendien maakt vergroting van het aantal echte decentralisatie van rijks-taken illusoir.

Mr. A. H. A. Lutters, Gedeputeerde staten, hun taken en bevoegdheden. Academisch proefschrift 1976.

Een nieuw Handboek en een nieuw Provinciekantoor

Op 3 februari j.l. voltrok zich op Paushuizen in alle stilte een belangrijk feit. Daar overhandigde mr. J. V. Rijperda Wierdsma, eens medewerker van mr. S. J. R. de Monchy, schrijver van het in 1947 verschenen Handboek voor het Nederlandse Provincierecht, het eerste exemplaar van de met verlangen tegemoetgezichte tweede druk van dit standaardwerk aan mr. P. J. Verdam, commissaris der Koningin in de provincie Utrecht. Dit geschiedde in tegenwoordigheid van de naaste familie van de schrijver, van de bewerker van de nieuwe druk, dr. A. H. Günther, oud-secretaris generaal van het Ministerie van Binnenlandse Zaken tezamen met de heer J. Mulder, directeur financiën Binnenlands Bestuur van dit Ministerie. Ook de directeur van de uitgeverij Tjeenk Willink te Zwolle en de griffiers van bijna alle provincies, elk vergezeld van een lid van gedeputeerde staten waren aanwezig.

Uit dit nieuwe Handboek blijkt de evolutie, door de decennia heen, van de provincie. Traag en aarzelend eerst na het ontstaan van de Provinciale Wet, in 1850, geesteskind van Thorbecke, sneller allengs, om eerst bewust en weloverwogen verder te gaan, toen in 1962, na de vervanging van de Provinciale Wet door de huidige Provinciewet, een aantal belemme-

Gedeputeerde Letscher drijft de eerste heipaal voor het toekomstig Provinciekantoor in de vette kleigrond van Rijnsweerd.
(Foto: David van Dijk)

ringen, welke de ontwikkeling der provincie in de weg hadden gestaan, waren weggenomen. En het moderniseringsproces is nog allerminst ten einde. De „huishouding der provincie“, een schier onbeperkt rekbaar begrip, vraagt steeds meer en, naarmate de provinciale geldmiddelen minder karig vloeien dan vroeger, is het mogelijk in vele stijgende behoeften te voorzien.

Daarnaast wordt de provincie in toenemende mate geroepen tot de uitvoering van allerlei nieuwe wetten, b.v. op het gebied van de milieuhygiëne, de ruimtelijke ordening, de welzijnsbehartiging.

Is het verwonderlijk, dat de huisvesting van het personeel der provincie alom ging tekortschieten? Nadat Zeeland en Gelderland, waar de oorlog zwaar had huisgehouden, aan de beurt waren geweest, volgden Zuid-Holland, Noord-Brabant, Drenthe en Overijssel. En het was een trots moment, toen op 21 augustus 1975 de heer C. H. Letschert, lid van gedeputeerde staten van Utrecht, bij een stralende zon en onder grote belangstelling de eerste heipaal dreef in de vette kleigrond van het uitbreidingsplan Rijnsweerd. De eerste stap voor de bouw van een nieuw Provinciekantoor was gezet.

Met de bange vraag, voor welke provincie en ter behartiging van welke taken dit kantoor eens zou dienen, hielden slechts weinig feestgangers zich bezig.

Een nieuw statuut der provincie

Ziedaar de in vragende vorm gegoten titel van het laatste hoofdstuk van de nieuwe editie van het Handboek, waaruit blijkt, dat de huidige bestuurlijke organisatie in velerlei opzichten om modernisering vraagt.

Maar omtrent de vraag wat moet geschieden zijn de meningen verdeeld. Reeds een aantal jaren hebben zich bij herhaling zware wolken aan de bestuurlijke hemel samengepakt. Wolken, die naar de klassieke hoofdverdeling afwisselend het karakter droegen van vederwolken, stapelwolken en laagwolken. Variaties, veroorzaakt, doordat het depressiegebied, waar zij hun oorsprong vonden, telkens door andere weergoden werd bevolkt. Om van onze beeldspraak af te stappen: de achtereenvolgende Ministers en Staatssecretarissen van Binnenlandse Zaken hebben met onbezweken ijver vele en veelsoortige initiatieven genomen, welke verstreckende reorganisaties van het binnenlands bestuur beoogden, vergezeld gaande van plannen tot omsmeding van de bestaande provinciale en gemeentelijke indeling. In het kort gezegd: het rijk zou een aantal belangrijke taken naar de provincies afstoten, terwijl van de gemeenten - op menig terrein, naar werd gesteld, niet meer berekend voor haar huidige taak - eveneens een gedeelte dier taken naar de provincies zouden overgaan. Maar om het de provincies mogelijk te maken hun huidige en toekomstige

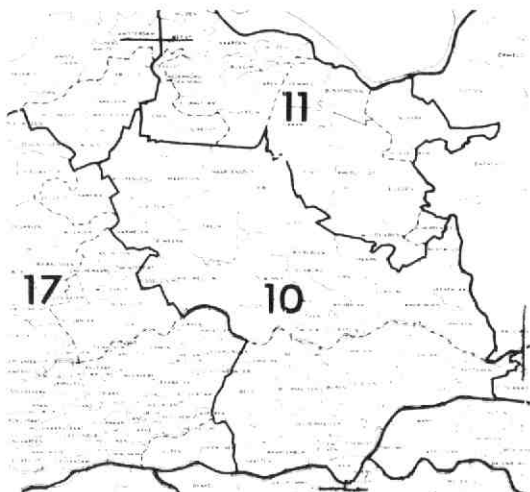
taken naar behoren te vervullen, moesten zij kleinere gebieden gaan omvatten. Eerst werd gedacht aan ongeveer 45 gewesten, later aan ongeveer 25 provincies nieuwe stijl. Wij kunnen ons niet begeven in een bespreking van de achtereenvolgens gedane wetsvoorstellen en van de plannen, welke het nimmer tot wetsvoorstellen hebben gebracht. Dat de depressiestroom nog niet was geëindigd, bleek, toen Minister De Gaay Fortman en Staatssecretaris Polak enige dagen na de laatste jaarwisseling twee wetsontwerpen indienden, één betreffende de toekomstige taakverdeling tussen rijk, provincie en gemeente en één tot vorming van 24 provincies. Groningen, Friesland en Zeeland komen bij dit laatste voorstel ongeschonden uit de smeltkroes, Drenthe nagenoeg. De overige 8 provincies zullen in 20 provincies worden gehakt. Het doet denken aan gebroken chocoladeletters, die, onsmakelijk en onherkenbaar geworden, na Sinterklaas in de etalages worden aangetroffen, wachtend op kopers, bereid om zich tegen afbraakprijzen over deze restanten te ontfermen.

Bezwaren te over

Evenmin als de vorige voorstellen hebben deze wetsontwerpen een gunstig onthaal gevonden. Wij maken melding van twee commentaren. NRC-Handelsblad van 6 januari vreest voor oeverloze discussies, niet alleen over de wijziging in de taakverdeling tussen provincie en gemeente, maar ook over de toekomstige grenzen der gemeenten, waarvan blijkens het voorstel er circa 500 zullen moeten verdwijnen. Men verlieze niet uit het oog, aldus dit blad, dat wijzigingen van gemeentegrenzen vaak jaren vragen, als zij al tot stand komen. Utrecht kan daarover meepraten. Wij denken slechts aan de in de ijskast belande voorstellen tot samenvoeging van Scherpenzeel, Renswoude en Woudenberg en van Nigtevecht en Nederhorst den Berg, om nog maar te zwijgen van de slepende onderhandelingen inzake Montfoort en Linschoten. De Volkskrant van 5 januari merkt met kwalijk verholten tegenzin op: „Bijna alles wat het strikt plaatselijke te boven gaat verdwijnt naar de provincies of naar de vage praatclubs van beroepsbestuurders die met mooie namen als „medebewind“ of „complementair bestuur“ worden opgesierd. Dit gezamenlijk uitoefenen van taken door meerdere bestuurslagen vernevelt de verantwoordelijkheid en de democratische controle door de gekozen organen.“

Beeld der nieuwe provincie Utrecht

Van de 47 Utrechtse gemeenten zijn er 10, 8 en 4 respectievelijk toegedacht aan Gooi- en Eemland, Midden-Holland en Amstelland, terwijl 18 in de Betuwe gelegen gemeenten aan de nieuwe provincie Utrecht zullen worden toegevoegd. Hoe schril steekt deze conceptie af bij die van gedeputeerde staten van Utrecht, toen zij, nog geen 10 jaar geleden, in

De ontworpen nieuwe provincie Utrecht (10).

hun nota „Oog op Utrechts toekomst“ de noodzaak bepleitten om, uit overwegingen van ruimtelijke ordening het Gooi en een gedeelte van Zuidelijk Flevoland aan Utrecht toe te voegen. Een weinig doordacht denkbeeld, dat korte tijd veel deining veroorzaakte, maar waarvan, toen het kansloos was gebleken, later nimmer is gerept.

Burgemeester Vonhoff van Utrecht heeft in zijn Nieuwjaarsrede van 4 januari als een der eersten zijn stem tegen deze voorgenomen vermindering van onze provincie verheven, naar voren brengende, dat men, wat het midden en het westen van ons land betreft, alle gevoel voor wat historisch geworden was, scheen te hebben verloren: „Utrecht krijgt wat dat betreft de vorm van een onthoofde lap spek. Ik vind dat betreurenswaardig, omdat ik daaruit meen te mogen concluderen, dat hiermee niet een bijdrage wordt geleverd aan hetgeen toch zou moeten worden beoogd, namelijk een nieuwe bestuurlijke eenheid die geloofwaardig is en die contactmogelijkheden bevordert.“

Onze toekomstvisie

Wij kunnen slechts enkele overwegingen noemen, welke stellig bij de beoordeling van dit probleem van betekenis zijn: politieke, bestuursrechtelijke, financiële en onweegbare. Politieke: Lutters ziet in zijn proefschrift bestuurlijke reorganisatie als een politieke zaak: „De voorbereiding van een voorstel vergt zeker een periode van vier jaar. Nu de politieke grondslag van een regering bij de verkiezingen gemakkelijk kan veranderen, betekent dit, dat geen enkel voorstel ooit de eindstreep zal halen.“ Daaraan zouden wij dan de vraag willen verbinden, of er nu niets meer buiten de politieke sfeer kan blijven.

Als bestuursrechtelijke overweging verwijzen wij naar de o.i. nog steeds actuele brief, waarmee de griffiers der 11 provincies zich op 26 november 1974 gezamenlijk richtten tot alle colleges van gedeputeerde staten, met de woorden: „Wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat in het kader der meningsvorming over de toekomstige organisatie ook van gezaghebbende en zelfs officiële zijde, standpunten worden vertolkt en uitspraken worden gedaan, die niet altijd gefundeerd zijn op objectief vastgestelde feiten en toestanden, ja in sommige gevallen zelfs getuigen van een gebrek van kennis en inzicht in de werkelijke situatie en omstandigheden.“ In dit verband onzerzijds de vraag, hoe men denkt te kunnen voorzien in de benoeming van 13 extra commissarissen der Koningin, 13 extra griffiers enzovoort. En terwijl ons land thans in totaal 66 gedeputeerden kent - in iedere provincie zes - gaan de gedachten der nieuwe wetsontwerpen uit naar 6, 7 of 8 gedeputeerden per provincie. Reeds thans is in ons verpolitiekte Nederland het vinden van gedeputeerden van kwaliteit geen eenvoudige zaak, maar waar moeten die ongeveer honderd extra gedeputeerden ineens vandaan komen?

Op financieel gebied moet bedacht worden dat met de verwezenlijking van de thans aanhangig gemaakte plannen - de aanloopkosten buiten beschouwing gelaten - jaarlijks, ruwweg berekend, een bedrag van 400 miljoen gemoeid zal zijn. Wie zal dat betalen, wie heeft dat besteld?

En dan - last but not least - de onweegbare factoren, de imponderabilia. In alle provincies is een groeiende belangstelling voor het historische, voor het eigene, waarneembaar. Organisaties, zich bewegende op het gebied van cultuur, van recht en geschiedenis der provincie verheugen zich in een bloeiend bestaan. Niet voor niets heeft onze Koningin in haar bij de herdenking van het honderdjarig bestaan van de Provinciale Wet op 4 juni 1950 gehouden rede gewaagd van: „elf provinciën, ieder voor zich rijk aan mogelijkheden en verscheiden naar de aard van haar inwoners, vormend tezamen het ene Nederland.“ Is aan dit aspect in de dorre ontwerpen wel aandacht geschonken?

Op Minister De Gaay Fortman achten wij toepasselijk de dichtregels: „Ik zal de halmen niet meer zien, noch oogsten ook de volle schoven.“ Of hij de daarop volgende woorden: „Maar leer mij in de oogst geloven, waarvoor ik dien,“ ook tot de zijne wil maken? Moge de tijd leiden tot bezinning en tot een oplossing, waarbij het onze vereniging Oud-Utrecht mogelijk worde gemaakt haar taak in het belang van onze provincie, zoals wij die kennen en liefhebben, te vervullen.

Mr. J. Schuttevaër

Bericht over de Martinuskerk

Vijf jaar geleden stond in dit maandblad een artikel waarin een vurig pleidooi werd gehouden voor het behoud van neogotische kerken in het Utrechtse stadsbeeld (*Mbl. OU. 45 (1972), 34-38*). De ontwikkelingen hebben sindsdien niet stil gelegen. Er zijn drie redenen op deze zaak thans terug te komen.

Aan de Amsterdamsestraatweg is onlangs de *Ludgeruskerk* met de grond gelijk gemaakt. Ter plaatse bouwt de woningbouwvereniging „Juliana” negenenegentig wooneenheden. In het artikel van 1972 werd over deze kerk nog niet gesproken.

Op de *Monica*kerk en haar perikelen wordt elders in dit nummer uitvoerig ingegaan. Moeten we aan de Oudenoord het ergste vrezen?

Iets positiefs valt te berichten over de *Martinuskerk* aan de Oudegracht. In 1972 stond het er met deze kerk droef voor. Ten gebruike van de eredienst zat ze ver in de rode cijfers en als plek in de binnenstad zou de grond ongetwijfeld een hoge waarde hebben. Op 1 september 1974 werd de kerk gesloten. De dreiging van sloop werd acuut.

Uit het Centrum, informatiebulletin van de drie Utrechtse binnenstadsparochies, vernemen we summier wat er sinds die dag allemaal gebeurd is.

Eerst toonde de KRO interesse de kerk te gebruiken voor het omroeppastoraat. Vervolgens was er contact met de gemeente Utrecht en de Werkgroep Moskee om de kerk als bedehuis voor mohammedanen in te richten. In 1975 werd gedacht over een culturele bestemming en later in het jaar had de stichting Buitelandse Gastarbeiders interesse. Al deze besprekingen liepen op niets uit behalve op dit ene: de kerk was nog niet gesloopt! Was dat niet de kern van het betoog in 1972?

In februari 1976 werd de kerk op de Monumentenlijst geplaatst. Hopelijk is thans het bouwwerk aan de Oudegracht door zijn meest kritieke periode heen. Kerk en pastorie worden verkocht aan de Delftse architect D. de Maar. De pastorie gaat hij zelf bewonen, de kerk wil hij als expositieruimte gaan benutten. We hopen dat dit bouwsel in de handen van een architect veilig blijft.

Het „Kottesyndroom” waarover in het artikel van 1972 sprake was, is in het koopcontract ondervangen: zonder verlof van het aartsbisdom mag de kerk niet voor godsdienstige doeleinden worden gebruikt. Wat eerder met de Willibrorduskerk gebeurde, is hier onmogelijk.

De St. Martinuskerk, gezicht op het priesterkoor. September 1972. (Foto: Gem. Fotodienst).

De St. Martinuskerk, gezicht in het schip. September 1972. (Foto: Gem. Fotodienst).

Het interieur van de Martinuskerk is al grotendeels op andere plaatsen terecht gekomen. De banken staan in de kerk van Loo bij Duiven (Geld.). Het orgel bevindt zich in een protestantse kerk te Gouda. Kleine meubelstukken, kerkelijk vaat- en smeedwerk worden gebruikt in de Catharinakerk aan de Lange Nieuwstraat. Wat nog niet een nieuwe plaats kon krijgen, is toevertrouwd aan de zorgen van dr. G. Wellen, landelijk adviseur kerkelijk kunstbezit.

Alleen het zandstenen hoogaltaar van Mengelberg en het triomfkruis zijn grote stukken waar nog geen bestemming voor is. Laten we voor de glazen het beste hopen. Het Gregorius- en Ceciliaaraam dat Heinrich Geuer in 1903 voor de kerk vervaardigde, heeft - boven de ingang - zwaar geleden van de keien en straatstenen, maar de andere ramen zijn in redelijke staat.

Ze zijn van de hand van meerdere kunstenaars en de voorstellingen zijn op Utrecht toegespitst. Een kostbaar bezit.

Het beeld van Martinus te paard, de Utrechtse stadspatroon, opgericht in 1948 als dank voor het feit dat God en Martinus Utrecht spaarden voor een bombardement in de meidagen van 1940 (Utrecht zou na Rotterdam het doelwit van de Duitse bommenwerpers zijn) en dat zij de stad in de andere oorlogsjaren vrijwaarden voor al te veel leed, krijgt wellicht een andere plaats. Tussen de betrokkenen (parochie, gemeente en bisdom) vindt overleg plaats dit geliefde beeld een zo goed mogelijke plaats elders te geven.

C. Staal

Het lot van de Monicakerk

Wie langs de Oudenoord in Utrecht komt, treft de Monicakerk, op de hoek van de Herenweg, in erbarmelijke toestand. Kapotte ramen bieden een troesteloze aanblik. Alleen de toren bleef door zijn 70 meter hoogte buiten het bereik van vernielzucht, en prijkt eenzaam boven het verkeer, temidden van moderne kantoorflats.

Het ziet er naar uit dat dit eens zo fiere neogotische bouwwerk het zoveelste slachtoffer is geworden van de moderne ontwikkelingen op kerkelijk, economisch, en sinds kort ook op planologisch gebied.

Het complex, dat uit kerk, kloostergebouw en pastorie bestaat, werd naar het ontwerp van de Franse architect E. J. Margry gebouwd als r.k. kloosterkerk buiten de oude stad, in 1886.

Het representatieve uiterlijk van de kerk, opgebouwd uit neogotische en neoromaanse elementen, met fraaie roosvensters en een spitse toren, is, in tegenstelling tot het exterieur van de neogotische kerken in de binnenstad (Willibrordus en Martinus), bepalend voor het stadsbeeld ter plaatse, terwijl de toren een beeldbepalend element vormt in de wijde omgeving en in het stadssilhouet. Toen de gemeente in het eind van de 19e eeuw groeide, is de kerk dienst gaan doen als parochiekerk voor de wijk Pijlsweerd, die als het ware om de kerk is heen gegroeid.

Het is nu vijf jaar geleden dat de Monicakerk wegens vermindering van kerkgangers en om financiële redenen gesloten werd.

Sindsdien, maar ook daarvoor al, hebben verschillende personen en instanties hun gedachten laten gaan over wat er met de Monica of op de plaats van de Monica zou moeten gebeuren.

In 1971, een jaar vóór de sluiting, werd de suggestie gedaan de toren van de Monica te laten staan en eromheen een plantsoen aan te leggen met speelgelegenheid voor de kinderen.

Het kerkbestuur ging echter in zee met projektontwikkelaars, die plannen ontwikkelden voor de bouw van kantoorflats op het Monicaterrain.

Toen deze plannen in 1973 aan het licht kwamen, zetten het buurtcomité Pijlsweerd, de stichting „De Moskee” en de werkgroep Neogotiek zich gezamenlijk in voor het behoud van het Monicakomplex. Het belangrijkste argument voor behoud was de nieuwe functie die het complex zou kunnen vervullen: de kerk als moskee voor het grote aantal moslims in de directe omgeving, en de bijgebouwen als buurtcentrum, beide functies waar dringend behoefte aan was.

Sloop en behoud werden tegen elkaar uitgespeeld. De kerk beleefde woelige dagen van bezettingen, die de buurtacties kracht moesten bijzetten.

Het kloostergebouw bleek tegen vergoeding in gebruik genomen te kunnen worden en bood ruimte aan verschillende activiteiten.

De pastorie werd gekraakt en verschafte onderdak aan zo'n 20 woningzoekenden.

Om de moslims de gelegenheid te geven met het kerkbestuur te onderhandelen over aankoop van de kerk, trok de gemeente de reeds verleende sloopvergunning voor de kerk in. Het onderhandelen met het kerkbestuur werd de moslims echter onmogelijk gemaakt door hun concurrentiepositie met de projektontwikkelaars. Vanwege het tijdelijk karakter van de intrekking van de sloopvergunning bleef de grondprijs onbetaalbaar hoog. De vraagprijs voor de kerk was twee miljoen, wat de moslims deed besluiten naar een goedkopere gelegenheid uit te kijken.

De Monicakerk te Utrecht, waarvan de toren een belangrijk herkenningspunt is in een stadsdeel dat al veel aan identiteit heeft ingeboet.
(foto: M. Rosier)

Door het wegvallen van de belangrijkste functie voor het kerkgebouw en nadat intussen Pijlsweerd ook een buurthuis elders had gekregen, vervielen de belangrijkste argumenten voor het behoud van de kerk. Zo leek de beslissing ten gunste van sloop, nadat de kerk ook nog ten prooi gevallen was aan vernielzucht, onvermijdelijk. Wel gingen er stemmen op voor het behoud van de toren, die in de nieuwbouwplannen opgenomen zou moeten worden.

Een nieuw perspectief opende zich toen in 1976 de projektontwikkelaars afzagen van de koop van de kerk, daar gebleken was dat er te veel concessies gedaan moesten worden om hun oorspronkelijke plannen te realiseren.

Door deze situatie werd de gelegenheid geopend de mogelijkheden tot het gebruik van de kerk opnieuw te bezien.

In plaats daarvan verscheen eind 1976 echter het ontwerp-bestemmingsplan Kaatstraat e.o., waarin de Monica geheel van de kaart werd geveegd, op de bijgebouwen na. Dit ontwerp-bestemmingsplan was het gevolg van projektontwikkelingen rond het gebied van de Kaatstraat, tegenover de Monica. Op de plaats van de toren is een woonblok van 57 woningen voor huisvesting van bijzondere groepen geprojecteerd, terwijl in plaats van de kerk groenvoorzieningen zijn aangegeven.

Een storm van protesten richtte zich tegen dit plan. Een aantal bezwaren richtte zich tegen de sloop van de Monica.

Uit het recent verschenen commentaar van B. & W. op deze bezwaren lijkt het lot van de Monica te zijn bezegeld.

In de rest van dit betoog zou ik nader in willen gaan op de argumenten die B. & W. aanvoert ter rechtvaardiging van de sloop van de Monicakerk. Dit commentaar, geciteerd uit de „Inventarisatie ingediende bezwaarschriften tegen het ontwerpbestemmingsplan Kaatstraat e.o.“, bijlage II p. 7, luidt als volgt:

De Monicakerk blijft niet gehandhaafd. Het kerkbestuur van de Monicakerk (eigenaar) heeft geen enkel belang bij handhaving van dit gebouw. De kerk heeft niet een zodanige monumentale waarde, dat aankoop en restauratie door de gemeente gewenst is. Bovendien moet er rekening mee worden gehouden, dat tegenover de zeer hoge restauratie- en onderhoudskosten geen enkele opbrengst staat en dat een zinvolle bestemming voor de kerk na restauratie niet kan worden gevonden.

Het ontbreken van voldoende monumentale waarde en een zinvolle bestemming zijn in dit betoog de belangrijkste argumenten voor sloop.

Ten eerste wil ik hierbij opmerken dat die monumen-

tale waarde iets zeer subjektiefs is. Want wie bepaalt wat belangrijk is voor geschiedenis en kunst, het criterium waaraan een monument moet voldoen? De monumentale waarde van de Monica is, door de Rijksdienst voor Monumentenzorg althans, gekoppeld aan de landelijke situatie, waarbinnen de werken van Margry zijn beoordeeld. Een zekere subjectiviteit speelt hier ook mee, en het aangeven van duidelijke criteria voor de kunsthistorische waarde is niet altijd even eenvoudig.

Een concreter uitgangspunt zou zijn het monumentaal belang van de Monica in haar omgeving, in de Utrechtse situatie te beoordelen, met name haar rol in de stedenbouwkundige structuur en het stadsbeeld. Daarnaast is de kerk en vooral de toren door detaillering, ornamentiek en verhoudingen bijzonder fraai te noemen. In een stadsdeel dat toch al veel aan karakter en identiteit heeft ingeboet zou de Monica een goede taak kunnen vervullen.

Voor de bewoners van Pijlsweerd zou de sloop van de Monica wel een zeer onrechtvaardige zaak zijn. Terwijl aan de restauratie van bijvoorbeeld de Jacobikerk miljoenen is besteed, zou hun „enige mooie gebooyw van de buurt“ tegen de vlakte moeten. Daarbij komt nog dat de Monica met veel minder geld te herstellen is.

Vervolgens zou ik wat de zinvolle bestemming van de kerk betreft willen opmerken dat ruimtezoekende instanties nooit de reële kans hebben gekregen gebruik van de Monica in overweging te nemen. Een toekomstige functie als moskee behoort nog steeds tot de mogelijkheden. Ondanks hulp van de gemeente bij het zoeken naar een andere ruimte om als moskee in te richten, hebben de moslims tot op heden daarmee geen resultaten geboekt.

De ligging van de Monica, midden tussen stadsdelen waarin veel Marokkaanse en Turkse gezinnen wonen, is zeer gunstig voor een moskee. De richting van de kerk is gunstig, zoals ook het interieur, waarin zich vrijwel geen figuratieve voorstellingen bevinden, een uitzonderlijke situatie voor een neogotische kerk, die bij andere neogotische kerken in Utrecht niet te vinden is.

Gebruik van de Monica als moskee zou ook in overeenstemming zijn met de destijds geuite wens van de oud-parochianen van de Monicakerk.

Duidelijk is dat het argument van de hoge kosten van restauratie en onderhoud waar geen inkomsten tegenover staan, vervalt zodra de kerk een bestemming zou hebben.

Bovendien zou bij een kerk als de Monica eerder sprake moeten zijn van een grondige opknappbeurt dan van een echte restauratie.

Tot slot nog enkele opmerkingen over de toren. Terwijl in 1973 nog sprake was van het behoud van de toren, de **enige** neogotische toren die Utrecht bezit, wordt daar nu met geen woord meer over gerept. Al eerder is gezegd dat de toren een belangrijke plaats in het stadsbeeld van Utrecht inneemt.

Naar onze mening is het mogelijk door aanpassing

*Monicatoren vanaf de Herenweg, Pijlsweerd.
(foto: M. Rosier)*

van de geplande bouwblokken, zonder dat dit ten koste van het oorspronkelijke aantal woningen hoeft te gaan, de toren van de Monica te handhaven als identiteitssymbool voor de wijk.

Een dergelijk alternatief plan wordt door architect Haakma Wagenaar op de volgende pagina geschetst. Verder zou men het een vreemde samenloop van omstandigheden kunnen noemen, dat juist op dit moment elders in de stad een bijna twee eeuwen geleden gesloopt torentje weer opgebouwd wordt.

Dit gebeurt bij de restauratie van de Janskerk, waar veel geld wordt uitgetrokken om met een reeds lang uit het stadsbeeld verdwenen torentje het gezicht op het Janskerkhof te verfraaien.

Hieruit zouden wij onze konklusies moeten trekken voor het wezenlijk belang van een toren in stedelijk verband.

Begin juni vinden de discussies over het voorstelbestemmingsplan Kaatstraat e.o. in de verschillende raadscommissies plaats.

Alleen de gemeenteraad kan de Monica nog redden.

Manya Rosier

Monicakerk

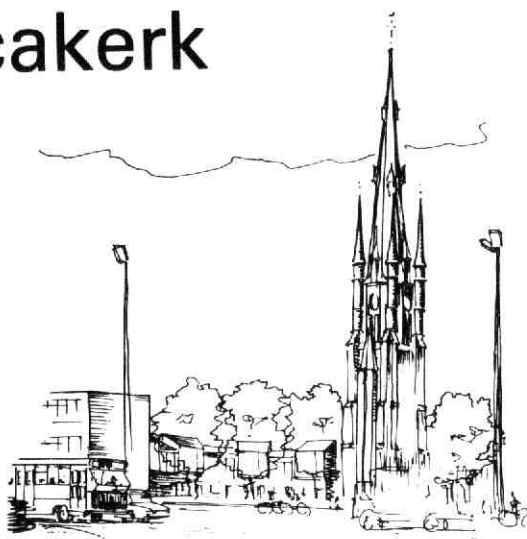
De toren van de St. Monicakerk is, indien de kerk zou worden gesloopt, als zelfstandig object te behouden. Hij steunt of leunt nergens op het kerkgebouw en staat blijkens zetting-scheuren geheel op eigen benen.

Voor een werkelijke restauratie, welke miljoenen zou kosten, komt hij zeker nu niet in aanmerking. Een grondige onderhoudsbeurt is daarentegen dringend nodig. De leibedekking is voor een groot deel verdwenen, een dakkapel ontbreekt, luiken in de spits zijn weg of zijn niet meer te sluiten. Het uurwerk is verwaarloosd en deels vernield.

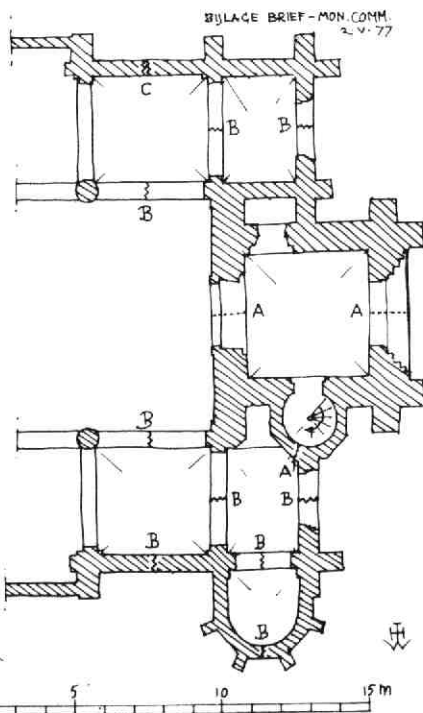
Het is alleszins mogelijk de toren, welke een onmisbaar en vertrouwd waarmede in zijn omgeving is, te behouden. Indien het silhouet van de spits en de bovengeleding onaangetast blijft, is het denkbaar de onderbouw te integreren in een nieuwe aansluitende bebouwing. Ook zou de toren als een vrijstaande toegangspoort naar een plantsoenachtig binnen terrein kunnen worden gezien.

Voor wie plezier in het probleem heeft mogelijkheden te over om een stadswijk te rehabiliteren. Maar niet te lang wachten, anders wordt die onderhoudsbeurt een miljoenen-aangelegenheid, terwijl op dit moment drie en een halve ton voldoende zou zijn.

Th. Haakma Wagenaar

ZETTINGEN IN DE ST MONICAKERK RONDOM DE TOREN, OPGENOMEN 29 APRIL 1977 DOOR TH. HAAKMA WAGENAAR EN E. M. VAN THIENEN.
A = HAARSCHEUR B = ZETTING C = GROTE ZETTING

Beschermd stadsgezicht

Keizerstraat: een restauratieplan dat niet doorging.

Tussen de drukker wordende Nobelstraat en het uitdijende complex van het Utrechts Nieuwsblad ligt een rustig hofje, bestaande uit twee rijen 17e eeuwse kamers (mogelijk van oudere oorsprong) achter Keizerstraat 5 en 21 (twee 17e eeuwse huizen). Het geheel wordt gedomineerd door „het Hoge Huis”, een groot middeleeuws pand achter Lange Jufferstraat 10, waarbij het hofje vroeger hoorde. In Keizerstraat 5 zit drukkerij Storm, die de hele zuidelijke rij huisjes bij zijn bedrijf betrokken heeft; de twee noordelijke huisjes en het middeleeuwse pand zijn in handen van het Utrechts Nieuwsblad, en Keizerstraat 21 is van Storm.

Drukkerij Storm diende bij de gemeente een bouwplan in, dat de mogelijkheden om het geheel weer voor bewoning geschikt te maken ernstig zou beperken: al vallen de meeste kamers buiten de bedrijfsuitbreiding, de toegangspartij en het eerste deel van het hofje verdwijnen wel, en Keizerstraat 21 wordt inwendig geheel verbouwd.

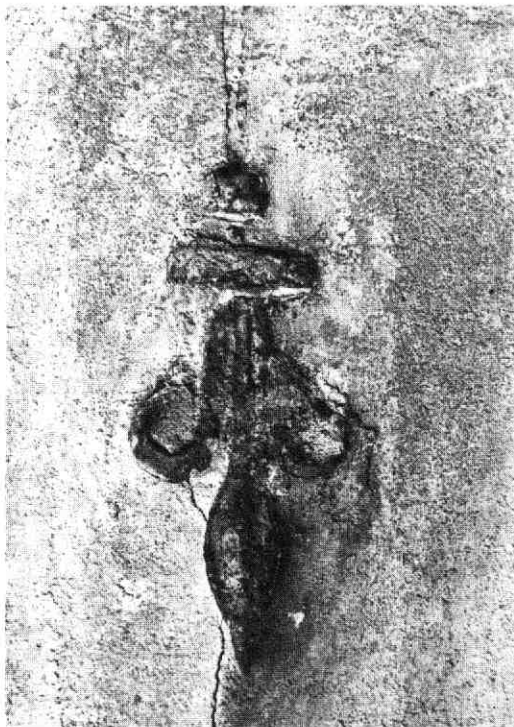
Dit leidde tot een bezwaarschrift, dat in het decembernummer beschreven werd (pg. 116) en een brief van Oud-Utrecht (zie januari, pg. 10). Dit werd nog ondersteund door schriftelijke vragen die raadsleden bij B & W indienden. Ook de gemeentelijke monumentencommissie boog zich over de zaak, en adviseerde eveneens het bouwplan af te wijzen. Het idee om de panden weer voor bewoning in te richten werd nog versterkt toen bleek dat Keizerstraat 21 officieel geheel woonruimte was (in tegenstelling tot de officiële gegevens van de tervisie legging), waarin inderdaad nog gewoond werd, met alleen op de begane grond een opslagruimte van Storm, in feite dus een illegale onttrekking woonruimte.

Na al deze bezwaren kwam het bouwplan in twee raadscommissies, met als standpuntbepaling van B & W „dat er in redelijkheid geen aanleiding kan bestaan de voor de uitvoering van het bouwplan nodige vrijstelling van art. 3, lid 3 van de verordening „Voorschriften bebouwde kom 1958” te weigeren” (een bepaling ter bescherming van de woonfunctie, die verbiedt in dit gebied een niet-woning te vergroten). De argumenten:

- het bedrijf moet niet, zoals voorgesteld, uit de binnenstad verwijderd worden,
- de voorgestelde uitbreiding is zo gering dat deze geen volkshuisvestelijke of stedenbouwkundige bezwaren met zich meebrengt,
- vanwege de ligging in Beschermd Stadsgezicht is het bouwplan aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg voorgelegd, die geen bezwaar maakte. „Daaruit blijkt mede dat er van aantasting, zoals door de Werkgroep wordt verondersteld, geen sprake is”.

In beide raadscommissievergaderingen lichtte de werkgroep Herstel Leefbaarheid toe:

- dat nadrukkelijk voorgesteld was een andere vestigingsplaats binnen de binnenstad te zoeken,
- dat er geen vrijstelling verleend kon worden omdat er wel volkshuisvestelijke bezwaren zijn: een bewoond pand, dat officieel geheel woning is, wordt bedrijf, en de illegale onttrekking wordt zo bepaald niet bestraft,
- dat er ook stedenbouwkundige bezwaren zijn, die

Muuranker in de Keizerstraat.

(Foto: Jean Penders)

niet teniet gedaan worden door het passeren van de Rijksdienst: deze kan, ondanks Beschermd Stadsgezicht, in feite geen sloop tegen houden (behalve van een beschermd monument), en dit is dus geen criterium voor de waarde van een gebouw. De mening van de monumentencommissie is relevanter om de aantasting te beoordelen.

In de eerste commissievergadering (openbare werken, grondzaken en volkshuisvesting) werden de bezwaren door diverse raadsleden ondersteund, en zij vroegen dan ook om het advies van de monumentencommissie. De wethouder volkshuisvesting stelde: „het is onnodig om de monumentencommissie ook

nog eens apart te horen, omdat die, via haar voorzitter, vertegenwoordigd is in de bebouwingscommissie, die geen bezwaar had tegen het bouwplan. Bovendien is de beoordeling door de Rijksdienst wel voldoende, want u weet, de Rijksdienst is, vergeef me het woord, erg klierig". Hij gaf hierbij een voorbeeld, dat echter op een subsidieaanvraag sloeg. Van de afdeling volkshuisvesting werd nog verteld dat de ontzetting woonruimte inderdaad illegaal was, „maar als het bedrijf die ruimte nou eenmaal nodig heeft? Bovendien is de onderhoudstoestand van het pand zo slecht, dat we op verzoek zeker een onbewoonbaarverklaring zouden hebben afgegeven. Het niet verlenen van een ontheffing van de „voorschriften bebouwde kom" zou zeker een geval van „onbehoorlijk bestuur" zijn".

De wethouder besloot: „We kunnen niet aan één bouwplan ons hele binnenstadsbeleid gaan ophangen".

Dank zij de brief van Oud-Utrecht kwam de kwestie ook nog ter sprake in de commissie ruimtelijke ordening. Hier werd door de wethouder ruimtelijke ordening toegegeven dat de monumentencommissie niet in de bebouwingscommissie is vertegenwoordigd. Helaas werd van de zijde van volkshuisvesting hierop medegedeeld dat de monumentencommissie de visie Van Herstel Leefbaarheid niet deelde (hoewel het tegendeel inmiddels in de krant gestaan had), en later dat er helemaal geen advies van de monumentencommissie was binnengekomen.

Het bleek dat B & W de verplaatsing van het bedrijf nog niet hadden overwogen, dat het bedrijf wel bereid was om te verhuizen, en dat er in de oude stad bijna 50 bedrijven leegstaan. Bovendien bleek dat het bouwplan in strijd was met het eerder door de raad aanvaarde uitgangspunt dat in dit gebied het wonen in ieder geval niet af mag nemen 1). Na anderhalf uur discussie, waarbij alle raadsleden op één na tegen het bouwplan waren, besloot de wethouder de zaak opnieuw in B & W te brengen.

De uitkomst hiervan is nu bekend: „Na ampele overweging menen wij ons aanvankelijk ingenomen standpunt te moeten handhaven", en de bouwvergunning is verleend. B & W is van mening dat er toch niet gesproken kan worden van volkshuisvestelijke of stedenbouwkundige bezwaren. Bovendien blijft er van het geheel voldoende over om een eventuele restauratie mogelijk te maken.

De dreiging van een volgende uitbreiding, nu ontkennd, zal alleen tegengegaan kunnen worden door de resterende kamers en de huizen aan de Keizerstraat op de monumentenlijst te plaatsen.

Jean Penders

1) Structuurplan binnenstad Utrecht, lijst van beslispunten, november 1975, punt 07.

De tuin van kasteel Sypesteyn

In de laatste jaren is de belangstelling voor oude tuinen snel gegroeid. Ook zij zijn documenten van onze cultuur, die maar al te snel onleesbaar worden als hun aanleg niet met zorg en kennis in stand gehouden wordt.

Bijgaand tentoonstellingsbericht laat zien hoe de beheerders van kasteel Sypesteyn nu ook meer aandacht gaan besteden aan hun tuin. In de opzet van jhr. Van Sypesteyn speelde die namelijk een even zware rol als de bouw en inrichting van zijn zogenaamde voorvaderlijke kasteel. Tuinkunst was immers een van zijn grote interesses. Tussen 1902 en 1907, nog vóór de bouw van het kasteel, leidde hij persoonlijk de aanleg van de tuin en het park.

Het lijkt dus alsof we hier met een vrij jonge aanleg te doen hebben. Maar de historieminnende jonkheer wilde zijn kasteel, dat er uit moest zien alsof het om-

streeks 1600 gebouwd was, natuurlijk een tuin geven die bij die tijd paste. Daarin hadden volgens hem ook middeleeuwse elementen een plaats behouden, en die had hij willen creëren in een kruidentuin en een boomgaard. Maar om onbekende redenen is daarvan weinig tot niets terecht gekomen: alleen oude appelen peersoorten zijn in de boomgaard te vinden (P-Q-R). Onderdelen die de tuinopvattingen circa 1600 goed demonstreren zijn de slot- of rozentuin (E) direct achter het kasteel en het voorplein (G) rechts ervan.

Het park (M-N-O) en de doolhof, achter rozentuin en boomgaard, hebben echter een later karakter gekregen. De brede lindenlaan bijvoorbeeld met een sloot in de lengte van het kasteel vormt een „vista", een typisch onderdeel van de barokke tuinarchitectuur.

Vraagt men zich af welke keus Van Sypesteyn rond 1905 gemaakt heeft uit het beschikbare assortiment

bomen en heesters, dan blijkt hij zeer veelzijdig te werk gegaan te zijn: voor bijna de helft liet hij planten wat ook elders veel geplant werd, maar heel veel exemplaren uit zijn aanleg blijken voor ons land in die tijd tamelijk uniek te zijn. Daar het huidige bestand vrij grote overeenkomst vertoont met dat uit de periode-Van Sypesteyn, kunnen we konstaten dat deze kasteeltuin naast zijn historisch karakter ook dat van een bescheiden arboretum vertoont. Wèl zal er het nodige moeten gebeuren om vervallen gedeelten te verjongen, oude bomen te vervangen of te behandelen en wellicht de kruidentuin alsnog aan te leggen. Wie geen kans ziet om de tentoonstelling te bezoeken maar toch meer van dit onderwerp wil weten, wijs ik op een artikel in het aprilnummer van het vakblad Groen, waaraan ik bovenstaande gegevens ontleende. Het is geschreven door Irene Dankelman. Het onderzoek dat daarachter steekt heeft ze uitvoeriger beschreven in een doktoraalskriptie, die o.a. in de bibliotheek van het Biohistorisch Instituut der Rijksuniversiteit Utrecht (Nieuwegracht 187) geraadpleegd kan worden. Haar onderzoeksresultaten zijn ook verwerkt in de tentoonstelling op Sypesteyn.

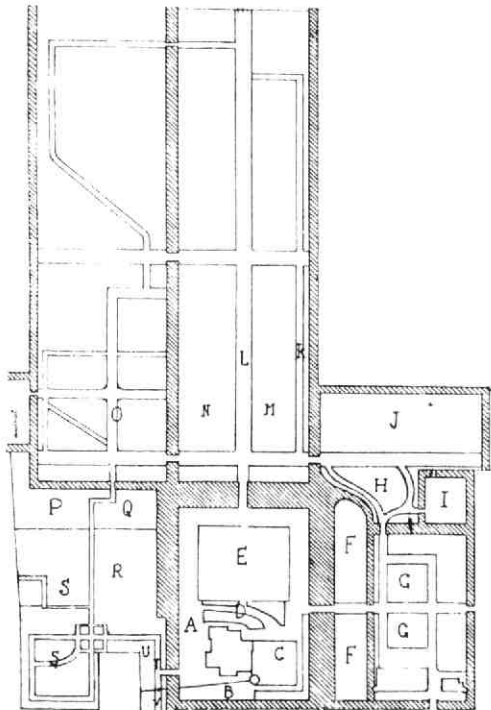
L. v. T.

Kasteel-museum Sypesteyn

Van 21 mei - 1 juli zal op Kasteel Sypesteyn te Nieuw Loosdrecht een tentoonstelling gehouden worden, gewijd aan de tuin en het park van het kasteel. In deze tentoonstelling zullen de verschillende onderdelen van de tuin besproken worden aan de hand van oude voorbeelden, zoals boeken, prenten, schilderijen en tuinobjecten, en vergeleken worden met de uiteindelijke vorm die het geheel verkreeg.

In de catalogus zal uitgebreid aandacht geschonken worden aan de ideeën van jonkheer C. H. C. A. van Sypesteyn, die de tuin ontwierp en zijn opvattingen neerlegde in het in 1910 gepubliceerde werk „Oud-Nederlandsche Tuinkunst“.

Kasteel Sypesteyn is geopend:
dinsdag t/m zaterdag van 10.00 tot 12.30 en
13.30 tot 17.00 uur, zondag van 13.30 tot
17.00 uur, maandag gesloten.

Plattegrond met de diverse onderdelen van tuin en park, ca 1907. De huidige situatie wijkt hier slechts weinig van af

- A = Open hof om 't kasteel.
- B = Grondstuk vóór den muur, 't kasteel.
- C = Boschage vóór 't kasteel, over de gracht.
- D = Boschage vóór den rozentuin.
- E = Rozentuin (slottuin).
- F = Singel met hondenkerkhof.
- G = Voorplein.
- H = Acerboschje.
- I = Dameskolffbaan met berken.
- J = Conifeerenboschje.
- K = Kastanjelaan.
- L = Grote lindenlaan.
- M = Park.
- N = Park.
- O = Park.
- P = Boomgaard (achter rechts).
- Q = Boomgaard (achter links).
- R = Boomgaard.
- S = Tuin met verschillende boompjes en opgaande heesters.
- T = Gele laantje.
- U = Bij de poort.

Excursie-programma

Op dit moment is de intekening voor de excursie van 11 juni in volle gang. Wij kunnen nu reeds meedelen, dat de excursie naar Heusden en Ammerzoden in september, vermoedelijke datum 24 sept., herhaald zal worden **bij voldoende deelname**. Aanmelding vanaf heden bij De Discus. Kosten zie aprilnummer, Ook zal er in september, vermoedelijk de 17e, nogmaals gelegenheid zijn voor bezichtiging van de Hamtoren. Aanmelding vanaf heden. Wij willen erop wijzen, dat ook wanneer geen kosten aan een excursie zijn verbonden, het wel noodzakelijk is een kaartje te halen bij De Discus (evt. telefonisch op te geven), in verband met **het aantal deelnemers** per excursie.

In augustus zal weer een **avondbeklimming** van de **Domtoren** mogelijk zijn tijdens een beiaardbespeeling. De **fietstocht naar het stoongemaal bij Nijkerk** is afhankelijk van vele factoren. Wij zouden de specialisten onder onze leden, die hiervoor belangstelling hebben (een beperkt aantal per eigen auto is ook mogelijk) willen uitnodigen zich hiervoor op te geven bij De Discus (liefst per briefkaart). Wij nemen dan persoonlijk nader contact met hen op. Aanmelding verplicht tot niets.

De Discus is gevestigd te Utrecht, Minrebroederstraat 25. Telefoon 31 50 70. De Discus is 's maandagsochtends gesloten tot 13.00 uur.

„Een parochie onderweg”

Ter gelegenheid van het 75 jarig bestaan van de Sint Antoniuskerk in de Kanaalstraat te Utrecht verschijnt in de maand juli a.s. een gedenkboek onder de titel: „een parochie onderweg”; het boek is samengesteld door de huidige pastoor van de parochie, B. Mulder o.p. met een voorwoord van de heer A. Graafhuis, adj. gem.-archivaris van Utrecht.

Het boek bevat ongeveer 100 pagina's met tekst en 250 foto's, verzameld uit archieven, kranten en familiebezittingen.

De uitgever is de drukkerij van Rossum bv/Gerard Wissink te Utrecht.

Tot 1 juni a.s. kan men bij vóór-intekening het boek bestellen tegen de gereduceerde prijs van f 12,50, na 1 juni kost het boek f 15,—.

Men kan bestellen door storting van f 12,50 (tot 1 juni) op gironummer 37 52 207 t.n.v. Jubileumcommissie St. Antoniusparochie, Kanaalstraat 200 te Utrecht, ofwel bij de heer J. v. Bueren, Leidseweg 69bis of aan de pastorie.

De opbrengst van het boek komt ten goede aan de renovatie van de kerk in de Kanaalstraat.

B. Mulder o.p.

Bestuursmutaties

Tijdens de voorjaarsledenvergadering op 26 april j.l. namen mevrouw B. E. Buys-de Geus en de heer W. Uittenbogaard afscheid als bestuurslid. Mevrouw Buys verwierf bekendheid in de Vereniging als lid van de enthousiaste excursiecommissie en de heer Uittenbogaard was lang werkzaam als redactielid van het Jaarboek; een bezigheid die hij overigens zal continueren. Verleden jaar kwam daar voor hem het penningmeesterschap nog bij.

Beiden waren bestuurslid sinds 1969 en hebben dus mede leiding gegeven aan de geleidelijke omvorming van Oud-Utrecht gedurende de laatste jaren, een omvorming die zijn weerslag vond in de nieuwe statuten van de Vereniging. Het bestuur is beiden zeer dankbaar voor hun aandeel in de grote hoeveelheid werk, die e.e.a. meebracht. Een dank die gestalte kreeg in de aanbieding van een boek als blijvende herinnering aan de afgelopen Oud-Utrechtse jaren.

Tot opvolger van mevrouw Buys benoemde de ledenvergadering drs. T. J. Hoekstra, stadsarcheoloog van Utrecht, met wie wederom een professioneel historicus het bestuur kwam versterken. Als penningmeester werd de heer J. F. J. Hoeting benoemd, accountant te De Rilt. Wij zijn blij met hun komst en wensen hen veel succes!

*Namens het bestuur,
A. H. R. Hoogezand
voorzitter*

MAANDBLAD

oud-utrecht

50e jaargang - nummer 5 - mei 1977

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 760645, girorekening 575520.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

Mej. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 62 12 26.

Redactieadres:

Alex. Numankade 199, Utrecht.

Doe meer met minder geweld

Hoe aan de Steenweg een heel blok huizen verdween voor de uitbreiding van de Hema werd besproken in het decembernummer (1976, pag. 114 e.v.).

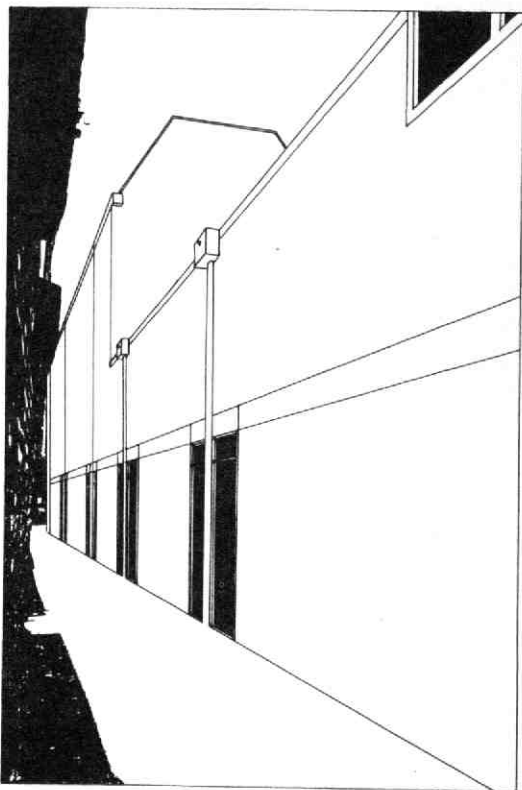
Oud-Utrecht schreef de Gemeenteraad hierover een protestbrief; in de Gemeenteraadcommissievergadering hierover verklaarde de wethouder dat de waardering die verschillende raadsleden uitspraken voor de gevels in de stegen hem ontging, en de kwetsbare binnenstad noemde hij dan ook gebaat, ook uit architectonisch oogpunt, bij een snelle nieuwbouw.

Voor het Beschermende Stadsgezicht biedt dit een weinig hoopvol perspectief, maar deprimerender is nog het standpunt van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, zoals dat te lezen valt in haar antwoord op een protest tegen het hanteren van Beschermd Stadsgezicht:

„Alhoewel ik in zijn algemeenheid met u van mening kan zijn dat bouwplannen als deze een inbreuk betekenen op de kleinschaligheid van het oorspronkelijke bebouwingspatroon van onze oude binnensteden, is er door een successievelijke verandering van het gebruik en de functie van onze stadscentra niet aan te ontkomen. (...) In het onderhavige geval ben ik van mening dat een noodzakelijk geworden uitbreiding van het Hema-complex geen overwegende bezwaren hoeft te betekenen voor de instandhouding van het stadsgezicht ter plaatse.” Zo blijkt dat zelfs daar economische belangen een reden zijn om de meest bedreigde gebieden het minst te beschermen.

Na de sloop kwam de volgende versie van de Hema-nieuwbouw op tafel, en werd nu door de Schoonheidscommissie goedgekeurd. De verdienste van deze commissie is geweest dat het grootschalige blok aan de Steenweg in de huidige versie „de herinnering aan vijf panden oproept”, een compromis waarvan Bijenkorf-Beheer verklaarde dat het niet van harte tot stand is gekomen; een heel wat zakelijker ontwerp had de voorkeur. Toch is de Steenweggevel nog steeds te grootschalig, en het is triest dat de Schoonheidscommissie het niet nodig vond dat ook aan de gevels van Lauwersteeg en Jodenrijtje iets veranderd werd. De „herinnering” aan de oude structuur is hier nog teveel gevraagd: saaie lange gevels en een enorm plat dak in plaats van meer dan tien gevels, terwijl Beschermd Stadsgezicht (hier zone B) de bescherming suggereert van „aard, type, hoogte, afmetingen van de bebouwing, alsmede de bekapping”.

Essentiëler is nog dat een heel stuk binnenstad nu één winkel wordt, terwijl het vroeger aparte wonin-

„Toekomst Lauwersteeg? (vergelijk foto dec.no. pg. 115).

gen en winkels waren. Die grootschaligheid in functie (èn in vorm) is in tegenspraak met het standpunt van de Gemeenteraad bij de aanwijzing tot Beschermd Stadsgezicht: „Geven juist het kleinschalige winkel-areaal en de ambachtelijke bedrijven de binnenstad haar bijzondere charme, de grootschalige vestigingen kunnen door disharmoniserende bebouwing hieraan in belangrijke mate afbreuk doen, zodat dergelijke bestemmingen niet in het beschermde gebied zullen kunnen worden toegelaten.”

Het bouwplan werd ter visie gelegd, inspraak was mogelijk via bezwaarschriften. Maar B & W had keuze voor behoud van oude elementen al uitgesloten door de voorbarige sloopvergunning en was ook niet van plan verdere op- en aanmerkingen serieus te nemen: immers in het antwoord op de protesten tegen de sloop schreef B & W al dat bij de sloop „naar onze mening met zekerheid mocht worden gesteld dat in

redelijkheid geen aanleiding zou kunnen bestaan onze medewerking aan de uitvoering van het bouwplan te onthouden", hetgeen inhield dat er ook geen bezwaren aanvaard zouden kunnen worden. De twintig bezwaarschriften die binnenkwamen werden dan ook als „niet relevant" terzijde geschoven, met al de erin uitgewerkte stedenbouwkundige en volkshuisvestelijke bezwaren.

In verband met deze gang van zaken is de Werkgroep Herstel Leefbaarheid bij de Raad van State in beroep gegaan tegen de beslissing van B & W, en het is nu

afwachten of de economische belangen ook op dat niveau het laatste woord hebben.

Hoopvol is de groeiende belangstelling voor het gemeentelijk cultuurbeleid. Studenten aan de HEAO (hoger economisch en administratief onderwijs) te Utrecht hebben recent een werkstuk gemaakt over het Hema-project. Hun conclusie: zonder redelijke argumenten heeft B & W voor de belangen van Bijenkorf Beheer alle andere belangen laten wijken.

25 mei 1977.

Jean Penders

Historiese dag in Slot Zeist

Op zaterdag 14 mei 1977 werd voor de eerste maal een historische dag voor alle historische verenigingen en musea en oudheidkamers gehouden in het slot te Zeist.

De dag was georganiseerd door een aantal leden van de Sektie Bescherming Kultuurbezit van de Stichtse Culturele Raad.

In zijn openingswoord noemde de heer Vermeer, voorzitter van de Raad, een aantal facetten van samenwerking:

- kursussen paleografie en archiefonderzoek
- centrale dokumentatie van sprekers en onderwerpen voor lezingen
- gezamenlijk informatieblad over activiteiten, excursies enz.
- centraal depot en restauratie-atelier
- kursussen voor beheerders van musea en oudheidkamers
- strekkonservatoren
- bijeenkomsten voor persoonlijk contact en uitwisseling van ideeën

Als onderwerp van gezamenlijke interesse was voor deze bijeenkomst de industriële archeologie gekozen. De heer J. M. Bos, konservator ambachten en bedrijven van het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem hield een inleiding over deze materie. Met industriële archeologie wordt bedoeld de massaproductie voor een grote markt, waarbij machines de taak van het handwerk hebben overgenomen en andere krachtbronnen de mensenkracht hebben overgenomen. Industriële productie is al heel oud - de Romeinen vervaardigden al olielampjes in massaproductie. In ambachtelijke bedrijven wordt van elk produkt slechts een exemplaar of hooguit enkele exemplaren gemaakt.

Aan de hand van voorbeelden licht de heer Bos beide begrippen nader toe o.a. de ontwikkeling van de textielnijverheid van huisindustrie tot fabrieksproductie. Gelukkig krijgen steeds meer mensen belangstelling voor dit facet van het verleden en zo is in 1976 de Stichting Beheer Monumenten van Bedrijf en Tech-

niek opgericht met als doel grote historische industriële complexen te behouden en voor publiek toegankelijk te maken. Een vereniging van vrienden van deze Stichting biedt daarbij steun.

De historische verenigingen kunnen steun verlenen door waarnemingen ter plaatse te doen, te inventariseren, eventuele noodtoestanden te signaleren en voor behoud aan te dragen bij de Monumentenraad in Zeist.

De financiële konsekventies van behoud zijn over het algemeen erg groot, omdat het meestal om grote complexen gaat.

Na de lezing werd in de kelder van het Slot gezamenlijk de lunch gebruikt. Hier was ruime gelegenheid elkaar wat nader te leren kennen en spreken.

De middag was gewijd aan een inventarisatie van ideeën en denkbeelden over een samenwerkingsverband. De gedachten over de frekwentie van samenkomsten liepen nogal uiteen - van om de twee maanden tot een maal per jaar. Onderlinge informatie door middel van een blad kan een nauwer contact vergroten. Bij de musea is grote behoefte aan steun van de verenigingen met het oog op de vragen van scholieren naar kant en klaar materiaal voor skripties. Verder zullen de musea zelf naar buiten moeten met projecten, die vanuit de kollektie zijn opgebouwd.

De historische verenigingen kunnen vanuit publikaties materiaal leveren naar het wetenschappelijk onderwijs voor onderzoek.

Er is vanuit de musea duidelijk behoefte aan geld, kennis en mogelijkheden voor inventarisatie, beschrijving, conservering en restauratie.

Al met al voldoende gegevens om over te discussiëren binnen de Sektie Bescherming Kultuurbezit, die kan worden beschouwd als koördinatrice.

Omstreeks half vier trok iedereen weer haars of zijns weegs na een prettige en nuttige dag.

De Bilt.

A. L. Jordens

Een en ander over armenzorg en de vroegere pot- of armmeesters van Wijk bij Duurstede (I)

Volgens de stichtingsbrief *des Potts binnen Wyck ghefundert van den ghemeenen borger der plaet van Wyck tot onderhouden der rechscamelen huysarmen binnen Wyck* van 4 febr. 1545¹⁾ werden er door de magistraat vier potmeesters aangesteld. Later werd dit getal op vijf gebracht. Een van hen was beherend potmeester. In de 18e eeuw was er slechts één potmeester die tevens kerkmeester was. De potmeester was rekenplichtig aan de magistraat.

Wat de inkomsten van het armengeld in de 17e eeuw betreft, geeft ons daarover nr. 108 uit het oud-gemeente-archief van Wijk bij Duurstede uitsluitel. Dit is een instructie voor de ontvanger der stadsimposten, die der gebeneficeerde goederen, die van het schild- en schellinggeld, de kameraar, de potmeester, de ontvanger van het huisgeld en de rentmeester van het Ewoud- en Elizabethgasthuis uit 1685.

Inkomsten voor de armen; armengeld

a. Van alle bruidsparen zal volgens een resolutie van 6 apr. 1685 zowel bij inschrijving door de magistraat, het gerecht, de kerkeraad of door de predikant *armengelt* gevorderd worden van ten minste 10 stuivers, van de *middelsoort* of 2e klasse *f* 1,— en van de 1e klasse of *vermogenste* elk vier gulden. Het beoordelen van de klasse waarin men wordt aangeslagen staat aan degene die de inschrijving verricht met uitzondering van hen die buiten Wijk gaan trouwen en waarvan zowel bruid als bruidegom beiden hier wonen. Zij zullen volgens voorgaande resoluties *f* 6,— blijven betalen voor het aantekenen bij het lichten van de attestatie.

b. Voorts werd er voor de armen vanaf 1685 alle veertien dagen door de stad een openbare collecte gehouden na de ochtend-predicatie met een *gesloote busse*. De Heere Hoofd Officier ende Commissarissen hebben er maar op toe te zien, dat het armengeld naar behoren binnenkomt en aan de armbezorgers wordt voldaan.

Tevens dient in alle *Herbergen* van Wijk een *besloote Busch* opgehangen te worden om een *duyt van de gulden van alle vercoopinge (en) (ver)huuringe etc. die onder de hant geschieden in te vorderen*.

c. En eveneens dat van de *vercoopers* ende *verhuurders* van alle *publicque vercoopinge* ende *verhuuringe* van *huysse, Erve en landeryen, boomvrugten, Coorn op 't velt* door diegene die de condities opstelt gevorderd zal worden een *duyt van de gulden* ten behoeve van de armen.

d. Elke *Ouderman* van de *gilden* en de *buurmeesters* zullen verplicht zijn uit de *gilden* en *buurten* in te vorderen en over te dragen 15 stuivers van elke ton

bier en dat voor en aleeer de *verteeringe* sal worden *gedaen*. Anders was men blijkbaar bang, dat men het na een dronk niet meer binnen kreeg.

Reeds in 1687 was er een vrij behoorlijk georganiseerde „werkverschaffing“, gezien o.a. een extract uit de magistraatsresolutiën van 7 febr. 1687, waarin men o.a. kan lezen dat de ontvangers van de stads *Impositien* (= imposten, belastingen), kameraar, kerk- en potmeester voortaan maandelijks rekening en verantwoording moeten afleggen ter secretarie van de *leveranties ende arbeids liujden, die sij in die maent te werck hebben gestelt, wat sij hebben geweert (= gedaan) en verdient, waer aen dat sulcx is verbruijckt ende waer aen dat sij hebben gearbeijt, neffens de bedonge somme vande leverantie ende arbeids loon, en daer en boven een memorie van het cleijn verschot dat sij in die maent hebben gedaen*.

In het oud-gemeente-archief zijn nog veel andere stukken aangaande de armenpot aanwezig. O.a. een instructie voor de broederschap van de armenpot van circa 1640; rekeningen met acquitten en bijlagen; een register met de bezittingen van omstreeks 1680; een lijst der *oortjes* van elke gulden uit 1747; rentebrieven; plechten; gerechtsbrieven; schuldbekentnissen; rekestes en extracten. Het oudste stuk is een register met authentieke afschriften van de eigendomsbewijzen van de armenpot, 1543-1618, doch waarin ook andere akten in afschrift voorkomen.

In dit deel bevindt zich voorin een afschrift van bovengenoemde fundatiebrief van de armenpot. Het deel is ontstaan ten gevolge van een in de fundatiebrief voorkomende bepaling:

Item alle brieven, den pot toebehoerende, sullen die potmeesters laten in clerckxboick copiëren ende autenteeren.

Uit het voorgaande volgt, dat zowel de St.-Janskerk als het Ewoud- en Elizabethgasthuis, de Armenpot en de Magistraat der stad met elkaar te maken hadden en samenwerkten, welke band helaas in latere jaren verslapt en uiteindelijk vrijwel geheel verloren ging. De veranderde tijdsomstandigheden waren daaraan ook debet.

(Wordt vervolgd)

Zeist

H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp

1) Arch. nr. 583 oud-Gemeente-archief Wijk bij Duurstede.

2) Arch. nr. 108 oud-Gemeente-archief Wijk bij Duurstede

Vredenburgse varia (I)

Bij het bewerken van de schriftelijke gegevens over het kasteel Vredenburg (rekeningen, bestekken, inventarissen e.d.) komen zo nu en dan zaken tevoorschijn die niet van onmiddellijk belang zijn voor de bouwgeschiedenis en verdere geschiedenis van het kasteel, maar waarvan het toch de moeite waard is ze uit het handschriftstadium te halen. Ik stel me voor die voorvallen en zaken op gezette tijden zonder veel commentaar in het Maandblad af te drukken.

In de bouwrekening van 1532 (R.A.U. Rech. Arch. 386-1 fo. 9v) komt de volgende post voor:

Die voornoemde Jan Vuyteweerd (glaesmaecker binnen Utrecht) ... Eerst zes glaesen verlappt ende verbintloet staende in de capelle die, overmits 't los-

schieten van 't groff geschut gebroecken ende geborsten waeren ende dat op nyeuwe jaersnacht, daeraen verdient xii s, dan viii en januarii A°XXXII.

Het nieuwe jaar 1532 is dus wel zó terdege ingeluid dat zelfs heiligen niet gespaard bleven, want: *In dezelfde capelle verbindtloet ende gestopt een glas daer sint Johan innestaet, verdient vi s.*

Ondanks de voor de hand liggende associatie zal de bovenvermelde capelle niet de kloosterkerk van de Johanniters geweest zijn, want die was afgebroken t.b.v. de noordelijke muur van het kasteel.

T. J. Hoekstra

Een Utrechtse „Hofstede” aan de Kromme Nieuwegracht

Het zozeer doorwrochte werk van prof. dr. C. L. Temminck Groll over de Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht bevat van die monumenten een opsomming, waarvoor wij niet dankbaar genoeg kunnen zijn. Het vormt dan ook een voortreffelijke handleiding voor iedere historisch belangstellende, die van een verscheidenheid van woningen uit de oude stad zoveel mogelijk bijzonderheden wil kennen. De schrijver heeft duidelijk een bouwkundig doel nagestreefd, zodat men niet verwachten mag telkenmale ook nog gegevens aangaande de eigenaren of bewoners van de ter sprake gebrachte percelen in zijn boek opgenomen te zien. Maar ondanks deze noodzakelijke beperking zijn ter bereiking van meerdere duidelijkheid hier en daar dergelijke mededelingen toch zelfs niet achterwege gebleven. 1)

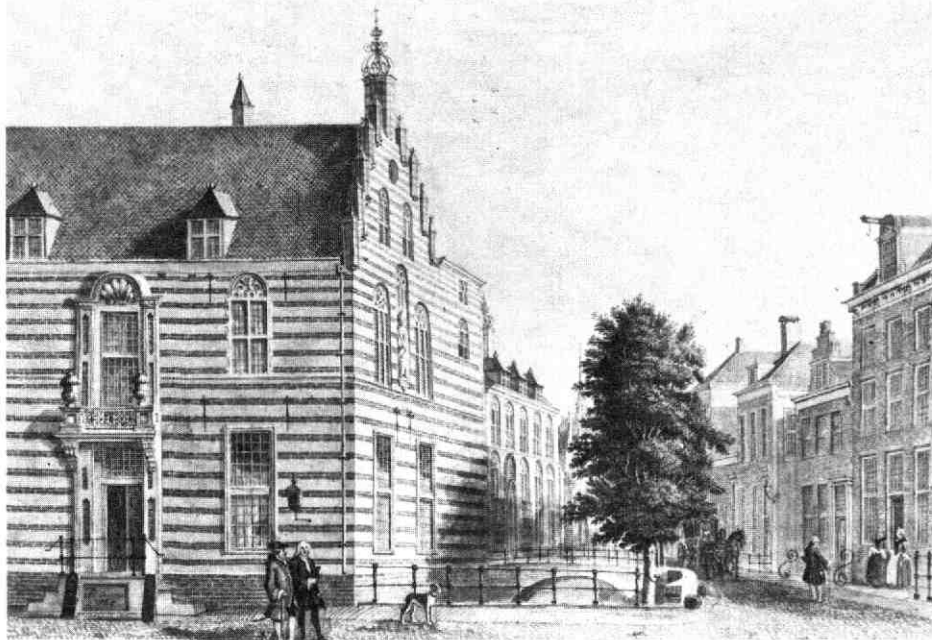
Onlangs nu kwam mij een acte onder ogen, die een merkwaardige aanvulling over zo'n Utrechts huis van betekenis inhiel. Zij staat geboekt in het protocol van de Alkmaarse notaris Pieter Fransz. en is gedateerd 13 juni 1649. 2). Het valt op, dat de bezitting, die het onderwerp van dit stuk uitmaakt daarin wordt aangeduid, niet enkel als een „huis”, maar uitdrukkelijk als *seeckere huijsinge erff ende hoffstede* genoemd wordt. Juist die toevoeging van het begrip *hoffstede* bij deze omschrijving wijst er op, dat het pand-in-kwestie gelijk vanouds meermalen gebruikelijk was, gezien behoorde te worden - en men denke hier bepaald aan het woord „ridderhofstad” - als een bijzonder belangrijke bezitting, ja mogelijk zelfs als een edelmanswoning.

Tevoren had dit huis naar luid der acte toebehoord aan jonker Jacob van Tienen, in leven meesterknaap

der houtvesterij van Holland en West-Friesland. Tengevolge van diens dood was het vererfd op 's-mans dochter jv. Isabelle van Tienen, die te Alkmaar leefde als de echtgenote van de baljuwdijkgraaf van de Zijpe en de Wieringerwaard, tevens dijkgraaf van het Geestmerambacht Nanning van Veen. Deze erflater, niemand minder dan schout van Utrecht, overste, gouverneur van Geertruidenberg en van de Schenkenschans bij Emmerik was gehuwd geweest met jv. Geertruijdt, bastaarddochter van Arnoldus of Adriaan van Duivenvoorde 3).

Het gerechtigde echtpaar wenste het ouderlijke huis in 1649 van de hand te doen. Bij bovengemelde acte verleende het opdracht aan jr. Casper van der Burch heer van Velthuijsen te Utrecht om dit in samenwerking met de broeder der vrouw jr. Arent van Tienen heer van Berlicum te leveren en dus op te dragen aan Johan Baptista Cappeluer. Het werd daarbij omschreven als te zijn

met kelders, cluyzen, glasen, glaesraemtgen, ende allen synen toebehoiren, mitsgaders allen t'gene daer aen aert ende nagel vast is, staende ende gelegen binnen uijtrecht voorsz, aende suytzyde van de Nieuwegracht tusschen sinte Maertens dam ende de Jerusalems stege daer de E. Gijsbert van der Woert schepen derselver stadt oostwaerts, ende de Ed: Jonker Johan van Bodeck, 4) westwaerts naest gelegen syn, streckende voor metter werff ende sluijse uytte voorsz nieuwe grachte tot achter aende gemeene gang toe, met oock een uytganck in deselve gemeene ganck tot in de Jerusalems stege met alle alsulcke gerechticheden vrydommen ende servituyten als deselve huijsinge specterende syn sulcx die overleden

Gezicht op de zuid-west toegang van de Kromme Nieuwe Gracht, met Paushuize, 1765.

Aquarel van Jan de Beijer (Top. atlas Gem. Archief-dienst Utrecht).

vander comparanten voorn' vader op henlyden ge-
devolveert, ende ten behoeue vanden selven getrans-
porteert is volgens de brieven daer van zynde, op den
lasten van een duysent vijf en seventich gulden capi-
taels, die ten behoeue der stad van Uytrecht daer op
gevesticht sijn - zonder verdere belastingen, enz.

Over het algemeen beperkte men zich bij protocolla-
ties ook van het soort als de hier in het uitzicht gestel-
de tot de strict in juridische zin noodzakelijke maar
vaak vrij slordige omschrijvingen. Waarbij men het er
soms op aan liet komen om belendingen aan te halen
van eigenaren, die misschien al een eeuw tevoren
overleden waren(!). Eigenlijk hebben wij daarop in
ons recht slechts één uitzondering gekend, welke
slechts de korte periode van weinige jaren heeft gegol-
den. Dat was toen tijdens de inlijving bij Frankrijk in
bepaalde gevallen een soort van „illustratie” van het
betrokken pand werd geëist: een zorgvuldige be-
schrijving tot in onderdelen van het gebouw 5). Het is
dan ook daarom dat de tekst in de machtiging van
1649 hier min of meer tot verwondering strekt. -
Overigens komt het huis voor, gelijk de ene belending
bewijst, op een prent van Jan de Beyer van 1736
voorstellende de Kromme Nieuwe Gracht (zie ook
jaarboekje van Oud-Utrecht 1945-1946 tegenover
blz. 140).

Het valt in het gesignaleerde geval bovendien op, dat
niet enkel de kelders genoemd worden, maar zelfs de
glazen en de glaesraemptgen, welk laatste bericht

bezwaarlijk anders kan worden vertolkt dan te zijn
een aanduiding van een hoeveelheid geschilderde
glasramen (glas in lood), hetwelk stellig op bijzondere
betekenis, maar wellicht ook op hoge ouderdom van
het woonhuis wijst.

Dubbel jammer daarom, dat dit alles nu onherroep-
lijk verdwenen is.

Alkmaar

Mr. J. Belonje

1) „Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun
relatie met die van andere Noordwesteuropese ste-
den” 's-Gravenhage 1963.

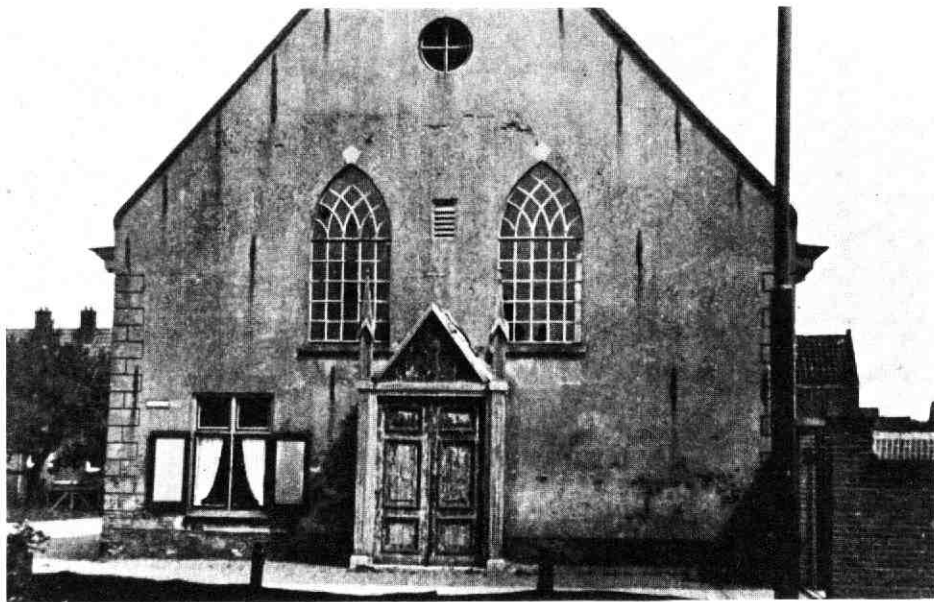
2) Deel 137 notarieel archief Alkmaar fol^o. 39.

3) „De Brabantse Leeuw” XX, 1971, blz. 173-178;
„De Nederlandsche Leeuw” XXXI, 1913, kol. 220 en
XLII, 1924, kol. 351; zie ook mijn „Gedenkwaardig-
heden” N.-Holland I, Utrecht 1928, blz. 40 sub 83 en
blz. 41 sub 88.

4) V. Bodeck v. Marwitz; vgl. P. C. Bloys van Tres-
long Prins „Gedenkwaardigheden” Utrecht, Utrecht
1919, blz. 3, 4 en 251; „Gothaisches Genealogisches
Taschenbuch der freiherrlichen Häuser” VII, 1857,
S.60; XXIV, 1874, S. 59; „De Navorscher” XLV,
1895, blz. 150 en 521 en meer andere bronnen aan-
gehaald op blz. 62 van H. L. Kruiemel „Genealogisch
Repertorium”, I. Den Haag 1972.

5) Bedoeld is hier de niet in onze latere wetgeving
overgenomen verplichting op grond van het voor-
schrift van art. 675 der „Code de procédure civile”,
aldus uitgedrukt: „Il faut indiquer la qualité d'étages
et les fenêtres sur la rue, la manière dont la maison
est couverte, et autres circonstances semblables”; cf.
J.-B.-J. Paillet „Manuel de Droit Français”, Paris
1820, p. 882 sub a.

Petite Histoire

De voormalige R.K.-St. Petrus en Pauluskerk te Cothen, eind Kerkweg, hoek Hinkerweg.

(foto: coll. C. Vernooy, Cothen)

*Uit: Utrechtsche Provinciale en Stads-courant
dd. 4 December 1858 nr. 287*

COTHEN, Prov. Utrecht

Voor eenigen tijd had er te Cothen eene Missie plaats, door drie Paters Missionarissen, de prediking der genoemde Eerw. Heeren scheen uiterlijk zeer op het gemoed der meeste gemeente-leden te werken, dientengevolge kreeg zekere v. N. eenige hoop, dat hij de f 1420,— welke hij vroeger aan baas J. en vrouw M. op goed vertrouwen zonder bewijs geleend had, nu toch zoude terug ontvangen, daar hij genoemde personen in de kerk zoo zeer had zien schrijven, tranen van berouw; tot heden is v. N. in zijn hoop bedrogen, en heeft niets ontvangen van de geschokte gemoederen; v. N. gehoord hebbende, dat eerlangs een Jubilé zal plaats hebben, welligt door die zelfde Paters, hoopt, dat hij bij deze gelegenheid gelukkiger zal zijn.

*Uit: Utrechtsche Provinciale en Stads-courant
dd. 12 Februari 1859 no. 37*

V.N., zich refereerende aan zijne Advertentie, geplaatst in de Utrechtsche Courant van 4 Dec. l.l., waarin hij zich beklaagde, dat de Prediking der drie Paters Missionarissen te Cothen, zoo weinig goede uitwerking had gehad te hemwaarts, betreffende de gelden die hij had geleend of goed vertrouwen aan zekere baas J. en vrouw M., en welke men tot nog toe weigerde terug te geven, terwijl hij zijn hoop te kennen gaf, dat het eerstvolgende Jubilé gelukkiger voor Hem op de gemoederen zoude werken; acht zich verplicht publiek te maken, dat het genoemde Jubilé voor Hem even weinig heeft uitgewerk, als de prediking des Paters, wel dat men schrikkelijke verwenschingen en vervloeking en heeft uitgebraakt achter zijnen rug; doch dit geeft geen GELD, men zoude beter doen met te betalen, in plaats van die uiterlijke betooning van berouw des harten te laten blijken.

Door de tuin geleid

De voorbereidingen voor een nieuwe beleidsnota inzake sport en openluchtcreatie zijn voor Bureau Sport en Openluchtcreatie van de Gemeente Utrecht aanleiding geweest om in samenwerking met het Bureau Voorlichting een boekje over het Utrechtse volkstuinwezen te doen verschijnen. Het valt duidelijk in twee gedeelten uiteen. In de hoofdstukken I t/m IV (86 blz.) wordt een historisch overzicht gegeven van de aanvang, de groei en de opgetreden veranderingen op dit terrein, terwijl in de twee volgende en laatste hoofdstukken de uitkomsten zijn verwerkt van een tweetal enquêtes, gehouden onder de volkstuinders en hun verenigingen. Aangezien het historisch gedeelte omvangrijk en van een goede kwaliteit is, lijkt een bespreking in een historisch tijdschrift op zijn plaats.

Laat ik trachten door middel van een korte samenvatting het uitvoerig geschetste beeld in hoofdlijnen weer te geven. De pogingen om in Utrecht volkstuinen, toen nog arbeiderstuinen genoemd, op te richten en de realisatie van de eerste tuinen vallen, hoewel aan de late kant, nog geheel in de periode dat voornaamlieden zich het lot van de arbeiders aantrokken en trachtten hierin op praktische wijze verbetering aan te brengen.

Welke motieven op de achtergrond ook meespeelden, zijzelf zagen in de volkstuinen een middel tot zedelijke en materiële verheffing van de achtergebleven groepen. In dit kader past het mislukte initiatief van „De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" rond 1906, de geslaagde opzet van de Volksbond tegen Drankmisbruik aan de Ezelsdijk in 1912 en de oprichting van School- en Werktuinen in 1919 wederom op initiatief van Het Nut. Het is duidelijk dat in deze conceptie de tuinder uitsluitend de rol van de nederige gebruiker mocht spelen en het doet dan ook komisch aan dat de schrijvers anno 1977 vaststellen, dat de „opvattingen van de tuinders zélf van minder verheven aard waren. De volkstuinders zagen hun activiteiten, zeker gedurende de eerste tijd, slechts in het licht van het streven om hun uiterst karige inkomen wat op te voeren". 1) Het verzet tegen deze positie dateert uit het einde der twintiger jaren en is duidelijk overgewaaid uit andere steden, met name Amsterdam.

Daar werd in 1929 het Algemeen Verbond van Volkstuindersverenigingen opgericht. Tegelijk met de oppositie tegen de beschermheren gaat ook het karakter van de tuinen zich wijzigen:

Het nut maakt plaats voor het genoegen, de groente wijkt gedeeltelijk voor bloemen en tussen de regels leest men: hoe meer bloemen hoe respectabeler. Reëel is de emancipatie van de volkstuinders en hun

opgerichte verenigingen in Utrecht nooit voltooid; naast de steeds nog aanwezige Volksbond treedt van de dertiger jaren af tot op de huidige dag het Algemeen Verbond te Amsterdam als de grote beheerder en de door de Gemeente gerespecteerde gesprekspartner op de voorgrond.

Na de tweede wereldoorlog is er feitelijk geen nieuwe ontwikkeling bij de volkstuinders te bespeuren, wel bij de Gemeentelijke overheid. Haar taak inzake de ruimtelijke ordening brengt haar ertoe eerst de tuinen op te heffen en elders tijdelijk onder te brengen en vervolgens de complexen in structuurplannen definitief onder te brengen. Volkstuinen zijn een onderwerp van overheidszorg geworden en vallen voortaan onder „Sport en Openluchtcreatie".

Tot zover de korte samenvatting en nu enige punten van kritiek. Als een te vermijden misser moet beschouwd worden dat de schrijvers inzake de ontwikkeling van het volkstuinwezen in Nederland vóór de realisatie van het eerste complex in Utrecht geen gebruik hebben gemaakt van het voortreffelijk werk van ds. J. Bruinwold Riedel, Arbeiderstuinen in buiten- en binnenland, Utrecht 1905, hoewel een citaat van deze schrijver indirect wel in hun boek terecht is gekomen (blz. 21). Misschien hadden de schrijvers dan ook iets meer van het verzet van de S.D.A.P.-gemeenteraadsleden begrepen tegen de oprichting van het eerste complex in 1912. Aldaar hadden zij kennis kunnen nemen van de personen aan wie en de voorwaarden waaronder de tuingronden aan de spoorwegbaan Hilversum-Utrecht door de directie van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmij ter beschikking werden gesteld. Ter verduidelijking: er mocht geteeld worden door niet „H.S.M.-vijandige" beambten tegen inhouding van het bedrag waarvoor zij vruchten zouden genieten. De betreffende beambten waren verenigd in de Anti-Sociaal-Democratische Bond van Nederlandsch Spoorwegpersoneel „Recht en Plicht", welke bond de aanvraag tot beschikbaarstelling had ingediend. Ik zou zo zeggen wat de naam en voorwaarden betreft, duidelijker kan het niet. Dat slechts twee gemeenteraadsleden tegen waren, beiden S.D.A.P.-ers zegt overigens meer over het toenmalige kiesrecht dan over de omvang van het verzet. Paragraaf 2.7 handelt over de Utrechtse hoveniers, welke door de stadsuitbreiding van 1896 in enkele tientallen jaren van hun gronden verdreven zijn. Dat, zoals de schrijvers ons willen doen geloven, vele hoveniers in de volkstuin een alternatief gevonden hebben, lijkt mij op het eerste gezicht al zeer onwaarschijnlijk. Hoe het ook zij, feitelijke gegevens waarop hun mening zou kunnen zijn gebaseerd heb ik in „Door de tuin geleid" niet aangetroffen.

Zonder dat de twee wereldoorlogen hun stempel hebben gedrukt op de ontwikkeling in het volkstuinwezen is het natuurlijk volkomen terecht dat de schrijvers op het wel en wee gedurende deze jaren nader in zijn gegaan. Echter wordt de betekenis van de volkstuinen voor de voedselproductie zwaar overschat. Ter hunner ontlasting dient gezegd te worden, dat dit een algemeen verschijnsel is. Het volgende rekensommetje kan hieromtrent inzicht verschaffen: In 1943 stond de 9.076.000 inwoners van Nederland 2354000 ha. kultuurgrond ter beschikking. 2) Laten wij de gevormde voorraden voedsel wegvallen tegen de export naar Duitsland gedurende de bezetting, dan komt het erop neer, dat per hectare 3,9 inwoners werden gevoed. De totale oppervlakte volkstuinen in Utrecht inclusief de omgespitte plantsoenen bedroeg 34 ha. Vermenigvuldigt men deze oppervlakte op basis van het intensieve gebruik van de grond met b.v. de factor 1,5 dan zouden de volkstuinen in de voeding van zo'n 200 Utrechters volledig hebben voorzien. Op de 171658 inwoners per 31 december 1943 betekent dit 0,1% ofwel verwaarloosbaar. Dat de betekenis van de volkstuinen de reële bijdrage verre overtreft ligt zuiver op het psychologische vlak. Zij gaven zowel de gemeentelijke overheid als de burger het gevoel niet geheel machteloos te staan, waren een teken midden in de stad van de nood en hebben daarnaast aan een zeer beperkt aantal personen een extra kop geleverd op het gedistribueerde rantsoen waardoor voor deze groep de voedingsproblemen konden worden opgelost.

Tenslotte moet mij nog van het hart, dat gezien de aard van de enquête en het niet ondervragen van personen op de wachtlijst en andere gegadigden een recente tendens in het volkstuinwezen gemist lijkt te worden, namelijk de terugkeer naar de nutstuin van

lieden die het enkel begonnen is om op een betaalbare wijze voor zichzelf natuurzuivere kruiden en groenten te verkrijgen. Hoewel het hun niet zo zeer om bloemen te doen is, lijkt mij ook dit motief niet „van minder verheven aard.“

Borduren we voort op de visie van de S.D.A.P.-gemeenteraadsleden geuit in 1912, dan zijn we nu aangeland in fase 3 van de ontwikkeling. Eerst smeert de kapitalist zijn arbeiders tuintjes aan om hen braaf te houden en het loon te kunnen drukken. Vervolgens zoekt de inmiddels verburgerde werknemer een tuintje om de spanning in het bedrijfsleven aan te kunnen, zo hij al niet bezweken is (2/5 gedeelte van de volkstuinders bestaat nu al uit niet meer in het arbeidsproces actieven). Tenslotte is het eigen moestuintje nog de enige mogelijkheid zich aan het op kwalijke wijze verkregen massaproduct te kunnen onttrekken. Waarmee maar gezegd wil worden dat volkstuinieren niet meer kan zijn dan „Kurieren am Symptome“.

Zou er toch iets waars inzitten? De schrijvers hebben het vraagstuk in ieder geval niet onderkend.

Gerard Trienekens

1. Zie blz. 119.
2. Gegevens uit C.B.S., Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946.

„Door de tuin geleid“ uitgegeven door het Bureau Sport en Openluchtcreatie van de gemeente Utrecht, in samenwerking met het Bureau Voorlichting. Utrecht, april 1977. Verkrijgbaar voor f 5,50 bij het Informatie Centrum Utrecht, Lange Jansstraat 4, en bij de Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankeade 199.

Een reactie op de boekenschouw

In het Maandblad van Oud-Utrecht heeft de rubriek „Boekenschouw“ een vaste plaats. Voor de leden van de Vereniging is deze rubriek een belangrijke bron van informatie. Men mag dan ook een kritische benadering verwachten van degenen die de betreffende boeken bespreken.

Op gezag van de deskundigheid van de bespekers kopen vele leden de boeken.

Op voorbeeldige wijze besprak F. Doeleman in het Maandblad van oktober 1976 het boek *Tot glorie der gerechtigheid* van C. L. ten Cate. Met de overige boekbesprekingen is dat wel eens anders gesteld. *Grepen uit de Nyestraat* van G. J. Röhner en C. F. M. J. Schimmelpenninck van der Oye-van Dam van Iselft, wil ik opnieuw ter discussie stellen.

De publicatie is een gelegenheidsuitgave naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van het schildersbedrijf Ph. J. Greep, gevestigd in de Lange Nieuwstraat te Utrecht. De idee van het bedrijf Greep verdient alle lof.

Het ligt voor de hand dat men voor een opdracht als deze, namelijk het samenstellen van een boekje met facetten uit de geschiedenis van de straat waar het bedrijf Greep gevestigd is, de Gemeentelijke Archiefdienst in de arm neemt. Daar immers mag men de experts ter zake verwachten.

In een soort verantwoording aan het slot van het boekje - ik zag liever een ter verantwoording aan het begin - (p. 51) wordt de lezer erop attent gemaakt dat

aan het „verhaal” geen al te diepgaand onderzoek ten grondslag ligt. De auteurs vervolgen: *Het waren slechts „grepen uit de Nyestraet”. Maar hopelijk ziet u deze oude Utrechtse straat voortaan toch met andere ogen, met meer begrip voor zijn lange, boeiende historie en met meer besef voor zijn aloude functie: de drukke, bedrijvige achterstraat . . .*

Welk lezers-publiek hadden de auteurs op het oog bij het samenstellen van hun publicatie? Het feit dat zij geen diepgaand onderzoek hebben ingesteld laat veronderstellen dat men aan een „populair” boekje de voorkeur gaf: een vlot geschreven en prettig leesbaar „verhaal” voor de doorsnee-klant van het bedrijf Greep. Of hebben de auteurs toch hoger gemikt? Van dit laatste klinkt iets door in de noten (p. 53-55); voor de doorsneelezer zijn vermeldingen als *G.A.U.J. nr. 515, A.B., nr. 117 en R.A.U., archief R.U., nr. 823* een niet te ontcijferen geheimtaal. Als de noten bedoeld zijn als een „wetenschappelijke verantwoording” dan rijzen er, bij het lezen van de tekst, vele vragen naar de bronnen waarop de auteurs zich gebaseerd hebben. Zo bijvoorbeeld op p. 3: *. . . de Lange Nieuwstraat is ontstaan als achterstraat . . .* Juist hier zou men meer informatie willen hebben, omdat het probleem of de Nieuwstraat écht wel een achterstraat was, onder experts nog wel eens onderwerp van gesprek is. Niet voor niets heeft men tijdens opgravingen in het najaar 1965 gezocht naar het al dan niet aanwezig zijn van een Romeinse weg op die plaats.

Afgezien van de willekeur die gebruikt is bij het verwijzen naar en het gebruiken van noten, valt de slordigheid op waarmee het noten-apparaat is samengesteld. Men hoeft het rijtje maar langs te lopen om te constateren dat zelden de pagina's of folio's aangegeven zijn; soms is jaar en plaats van uitgave aangegeven, dan weer niet etc. Convent degradeert van grote c (noot 76-77) naar kleine c (noot 82-83). Ook in de tekst is dat het geval: *Nyestraet* op de omslag wordt *Nyestrate* op p. 3 en *Nyestraet* op p. 51. Het zijn kleine slordigheden die men als onbelangrijk van de hand zou kunnen wijzen, ware het niet dat deze kunnen leiden tot onjuistheden. Zo staat bijvoorbeeld op p. 21 een transcriptie uit een vroedschapresolutie van 30 september 1596. De transcriptie eindigt: *. . . met eenige timmeringhe ofte alieratie . . .* Noot 36 geeft als verklaring voor *alieratie*: aanvoeren van rechtsgronden of bewijzen. Leest men de transcriptie enkele malen opnieuw dan blijft het slot van het citaat vreemd aandoen. Bekijkt men de originele tekst op het archief dan komt men tot de conclusie dat de tekst foutief getranscribeerd is. Er staat niet *alieratie*, maar *alienatie*. De betekenis is totaal anders en het citaat wordt dan wel duidelijk.

Deze enkele voorbeelden maken duidelijk hoe publicaties als „*Grepen uit de Nyestraet*” bestaande onjuistheden als een blok blijven meeslepen, maar bovendien nieuwe onjuistheden de wereld insturen.

Onder de vele vragen die bij het doorlezen van *Grepen uit de Nyestraet* opdoemen, is ook de vraag naar de beweegredenen die de samenstellers ertoe hebben aangezet en de maatstaven die ze hebben aangelegd om bepaalde facetten wél en andere niet te belichten. Waarom krijgt de lezer een aantal bijzonderheden voorgeschoteld over de geschiedenis van het Agnietenklooster dat slechts zeer indirect te maken heeft met de lange Nieuwstraat, terwijl de St. Paulusabdij - later Provinciaal Gerechtshof - nauwelijks ter sprake komt? Aan Jacob Bellamy worden enkele zinnen gewijd; niet bepaald voldoende om achter het belang van deze figuur te komen. Maar Hieronymus van Alphen moet op dezelfde pagina (p. 8) met veel minder tevreden zijn: *Van 1785 tot 1789 heeft Hieronymus van Alphen er gewoond.*

Over het Kleine Vleeshuis krijgen we heel wat bijzonderheden; zelfs een gedetailleerde beschrijving van het gebouw (p. 10): *Het is een rechthoekig gebouw met een lage puntgevel. De ingang, in het midden van de gevel, is afgedekt met een segmentboog met daarboven een venster, eveneens met een segmentboog. Hierboven hangt een houten ossekap. Het gebouw is van kloostermoppen opgetrokken, . . .* etc. etc. Men waant zich voor het belangrijkste gebouw in de Lange Nieuwstraat.

Blijkt hieruit reeds dat het moeilijk viel de hoofdzaken van de bijzaken te scheiden, dan is dat ook het geval voor de beschrijving van de geschiedenis van het gebouw. Deze historie springt van de 15de en 16de eeuw over naar de 19de en 20ste eeuw; over de tussenvolgende periode niets.

Waarom vermelden de auteurs op p. 43 de legende van de H. Ursula? Relatie met het Ursula-klooster? Waarom dan niet de legende van Catharina e.a.? Mischien was het aardiger geweest te wijzen op dat deel uit de legende waarin verteld wordt dat Ursula met haar elfduizend maagden uitrustte op de Heiligenberg bij Amersfoort. Bisschop Ansfried (995-1010) stichtte op de Heiligenberg een klooster. Een opvolger verplaatste in 1058 het klooster naar Utrecht, waar het de naam kreeg van St. Paulusabdij.

Inderdaad, men kan discussiëren over wat men al dan niet opneemt in een dergelijk boekje: tenslotte zijn het „grepen”. Maar de informatie moet wel juist zijn, anders noem ik het „misgrepen”. Dat de gegevens jammer genoeg niet altijd juist zijn blijkt op vele plaatsen. Op p. 18 schrijven de auteurs: „In 1815 worden het Catharijneklooster en -gasthuis getransformeerd tot inkwartieringskazerne en militair logement.” Reeds vóór 1815 was het complex echter in gebruik als kazerne. Na het vertrek van de franse bezetters in 1815 behield het zijn militaire bestemming. Het wordt dan als „passantenhuis” gebruikt voor de huisvesting van reizende militaire troepen. Jammer dat de auteurs nalieten om te vermelden dat het voormalige Catharijnegasthuis nog één keer, namelijk

tijdens de cholera-epidemie in 1849, dienst deed als (nood)ziekenhuis. Jammer ook dat nergens vermeld wordt dat de ziekenzaal werd ingericht tot een der eerste gymnastiekzalen van ons land: bijna 125 jaar bewees de Olympiazaal diensten aan talloze sportliefhebbers.

Dat dit laatste - de Olympiazaal zoals vele Utrechters zich dat nog weten te herinneren - in *Grepen uit de Nyestraat* niet ter sprake komt, is typerend. Het boekje beantwoordt aan het geijkte patroontje dat men van de geschiedenisboekjes op school kent: de geschiedenis van keizers, prinses, prelaten en gezanten. De „lower history“ - Jan met de pet en tante Nel die er leefden en werkten en het straatbeeld bepaalden - vinden we nergens terug. Daardoor is het onmogelijk de oude Utrechtse straat met andere ogen te zien, met meer begrip voor zijn lange, boeiende historie en met meer besef voor zijn aloude functie: de drukke, bedrijvige achterstraat . . .

J. A. L. de Meyere

Aangezien deze „Reaktie op de boekenschouw“ niet zozeer kritiek levert op de rubriek „Boekenschouw“, dan wel op het boekje „Grepen uit de Nijestraat“ willen de samenstellers van dit boekje hierbij (kort) reageren.

1. *Het boekje „Grepen uit de Nijestraat“ is bepaald niet geschreven voor professionele (kunst) historici, maar is inderdaad bedoeld voor - de heer De Meyere vermoedde het reeds - de lezer met een (potentiële) doorsnee historische belangstelling.*

2. *Waarom zou een „populair“ historisch boekje niet voorzien mogen zijn van een verklarend notenapparaat? De niet-geïnteresseerde lezer kan het tenslotte laten voor wat het is, de wel-geïnteresseerde lezer heeft de mogelijkheid wat dieper op bepaalde zaken in te gaan.*

3. *Een verklaring voor de „geheimtaal“ in de noten is zeer eenvoudig te vinden bij zorgvuldige bestudering van het notenapparaat.*

4. *Volgens mededeling van stadsarcheoloog Hoekstra hebben recente onderzoekingen uitgewezen dat de aanwezigheid van een Romeinse weg op de plaats van de Lange Nieuwstraat uitgesloten mag worden geacht.*

5. *Het lezen van oud schrift is geen sinecure: noch het oorspronkelijk vermelde „alieratie“, noch de verbetering in „alienatie“ van de heer De Meyere blijken juist te zijn. Er staat nl. „alteratie“ (= verandering, verbouwing).*

Voor diegenen wier interesse gewekt is: het boekje „Grepen uit de Nijestraat“ is nog steeds verkrijgbaar en wel bij de Fa. Greep in de Lange Nieuwstraat en bij de Gemeentelijke Archiefdienst aan de Alex. Numan-kade. Het kost f 7,-.

C. Schimmelpenninck van der Oye
G. J. Röhner

Boekenschouw

Zowel voor hen die na 1972 lid van Oud-Utrecht zijn geworden als voor hen die destijds te laat in aktie kwamen zal het goed zijn om te weten dat er een herdruk is verschenen van „De Utrechtse gemeenten in 1815“. Voor de inhoud van deze uitgave verwijs ik - meer plaatsruimte openlatend voor nieuwe publikaties - naar het augustusnummer van 1972. Afgehaald bij de bibliotheek van de Provinciale Griffie (Achter St. Pieter 20, Utrecht) kost het boekje f 8,-; toezending vergt f 4,- méér, over te maken op giro 134535 van hoofd interne zaken prov. griffie Utrecht.

Dekker's Historisch overzicht van Bunnik, Odijk en Werkhoven, dat in 1967 in een boekje over de gemeente Bunnik en in het tijdschrift Tussen Rijn en Lek verscheen, is eind vorig jaar opnieuw uitgegeven.

Deze voor een algemeen publiek bestemde (er komen geen verwijzingen naar bronnen en literatuur in voor en oude toestanden worden zoveel mogelijk verklaard) maar vanuit grote kennis van zaken geschreven tekst verdiende een aparte uitgave zeker. Er is bovendien het nodige aan veranderd. In de eerste plaats heeft de saaië titel van 1967, al omschreef hij de inhoud wel duidelijk, plaats gemaakt voor een dubbelzinnig-opwindende. Belangrijker zijn natuurlijk de wijzigingen in de tekst. Afgezien van wat kleine preciseringen in jaartallen, plaatsen en getallen heeft de schrijver vooral het gedeelte betreffende de Romeinse tijd en enkele zaken uit de middeleeuwen herzien, en de paragraaf over het onderwijs uitgebreid. De opvallendste verandering vormen de vele illustraties, gevonden in het Rijksarchief en in particuliere verzamelingen en ook speciaal voor deze uitgave getekend door Jan Rodrigo.

Ook qua presentatie is dit boekje zo een aantrekkelijke uitgave geworden. Voor de desondanks wat hoog klinkende prijs diene de volgende toelichting. De Rotary Club Bunnik wil met het batig saldo van de opbrengst de Openbare Bibliotheek „De Rijnstreek“ helpen om het verlies te herstellen dat deze door stormschade in januari 1976 geleden heeft. Omdat de afzet vlot verloopt, zal het zaak zijn om een eventuele aankoop niet uit te stellen.

C. Dekker, *Het Begon met Vechten. Odijk, 1975. 95 blz., rijk geill. f 12,50 (excl. porto). Verkrijgbaar bij G. M. Staal, De Meent 20, Odijk, 03405-1750.*

Tweede map met tekeningen van C. J. Th. Schut

In ons Maandblad van maart 1976 vestigden wij de aandacht op het initiatief van het Provinciaal Comité Utrecht Monumentenjaar 1975 tot de uitgave van mappen met hedendaagse tekeningen van monumenten, stads- en dorpsgezichten in de provincie Utrecht.

De proef met de eerste map met 20 tekeningen uit elf gemeenten in het zuidwestelijk deel van de provincie is - zoals wij trouwens wel verwacht hadden - dusdanig geslaagd, dat thans de tweede map is verschenen.

Deze map bevat 20 tekeningen van Amersfoort en omstreken, waarvan er elf aan de stad Amersfoort zijn gewijd, hetgeen - gelet op het aantal monumenten in deze stad - alleszins verantwoord is.

Evenals bij de eerste map is ook thans de sfeer in deze tekeningen weer bijzonder goed getroffen.

De bijlage met gegevens m.b.t. de onderwerpen op de tekeningen is gelukkig wat uitgebreider dan bij de eerste map.

Ondanks prijsstijgingen is ook deze map erg laag in prijs: hij kost slechts f 10,- en is verkrijgbaar bij het secretariaat van het Provinciaal Comité Utrecht Monumentenjaar 1975, Paushuize, Kromme Nieuwe Gracht 49 te Utrecht, op de gemeentesecretarieën in het onderhavige gebied, te weten: Amersfoort, Baarn, Bunschoten, Eemnes, Leusden en Soest en bij het museum Flehite te Amersfoort en het VVV-kantoor in Baarn.

Bestelling is mogelijk bij de Dienst voor geldwerken en administratie, Eemstraat oost 58, Amersfoort. De kosten bedragen f 12,50 (f 10,- + bijdrage verzendkosten).

Van harte aanbevolen!

In het seizoen dat zich het beste leent voor het bezoeken van bezienwaardigheden wil ik attenderen op twee werken die wat buiten het algemene kader van „kunstreisboeken“ vallen. Het ene gidst ons speciaal langs oude medische gebouwen, het andere uitsluitend langs archeologische monumenten.

Overigens laten beide boeken zich beslist ook thuis goed lezen.

Het laatstgenoemde boek biedt per provincie (de IJsselmeerpolders als 12e gerekend) een selectie van 3 tot 8 zogenaamde archeologische monumenten. De schrijver wil hiermee voorbeelden geven uit de beschavingsgeschiedenis van ons land vanaf het paleolithicum tot en met de late middeleeuwen. Niet om ze tot overlopen recreatieplekjes te maken natuurlijk, maar om „fijnproevers“, zoals hij ze noemt, informatie te geven en om hen te winnen voor de bescherming van deze objecten.

De monumenten worden volgens eenzelfde schema beschreven. Daarin komen behalve de ligging en een beknopte literatuurverwijzing niet alleen hun geschiedenis en soms een uitvoerige beschrijving van reeds verricht onderzoek aan bod, maar ook wordt gewezen

op andere archeologische monumenten in de naaste omgeving en op zaken elders in het land die met het besproken object verwant zijn - ook al worden ze in dit boek niet allemaal besproken.

Uit de inleiding blijkt wat de schrijver verstaat onder het begrip archeologische monumenten. Hij karakteriseert daar namelijk kort de objecten die we verder volgens geografische volgorde tegenkomen: hunebedden, grafheuvels, akkercomplexen uit de prehistorie, Romeinse wegen en gebouwen, terpen en dijken, verhoogde woonplaatsen en vluchtbergen, verdedigingswallen, terreinen van voormalige kerken, kloosters en kastelen. Uit onze provincie bespreekt hij het voormalige slot Abcoude, de plattegrond van de „stad“ Bunschoten, de walburcht op de Grebbeberg en het Cunerabergje te Rhenen; behalve het mysterieuze laatste geval drie voorbeelden uit de middeleeuwen.

Daarmee kom ik tot een enkele aanmerking. Hoeveel interessants de lezer in dit boek ook zal vinden, hij moet wel genoeg nemen met de selectie die hem voorgelegd wordt. De overwegingen die tot deze keuze geleid hebben vindt hij in het boek niet terug. Verder is het jammer dat er geen index is opgenomen, want er staat juist door de waardevolle verwijzingen naar vergelijkbare monumenten elders in het land veel meer gids-materiaal in dan het geografisch indelingsprincipe, hoe overzichtelijk ook gepresenteerd, suggereert. Het ligt immers niet voor de hand om bijvoorbeeld onder het Limburgse Elsloo een tip op te doen die je in IJsselstein kunt gebruiken. Tenslotte vind ik dat de fraaie uitvoering van dit reisboek een keerzijde heeft: het is te zwaar om ermee rond te lopen.

Het reisboek langs de oude medische gebouwen heeft onmiddellijk het praktische voordeel lichter in gewicht te zijn, al is het dan wat minder mooi uitgegeven en tóch duurder dan het vorige werk. Ook hierbij is geen index aangebracht, maar mijn indruk is dat dit hier een geringer gebrek is omdat de behandeling strikt per plaats binnen de successieve provincies gehouden is. Alleen de 60 bladzijden tellende inleiding zal men dan toch eerst moeten doorlezen om van het alfabetische gedeelte het volle profijt te kunnen trekken. Om weer een voorbeeld te geven; anders mist men bij Amersfoorts St. Joris de toelichting op de „schraapsleuven“.

Die inleiding is tevens een aan de gebouwen „opgehangen“ korte geschiedenis van de geneeskunst. Zowel daar als in het alfabetische gedeelte blijkt trouwens hoe ruim de schrijver de benaming oude medische gebouwen genomen heeft. Natuurlijk zijn dat gasthuizen en pesthuizen, militaire hospitalen en chirurgijnkamers, maar ook kruidentuinen en begijnhoven en heiligenbeelden, ja zelfs gevelstenen, en geneeskrachtige bomen en wateren worden besproken, evenals de specialismen die de heiligen hadden ten opzichte van bepaalde ziekten. Verder laat de schrijver niet na aardige niet-medische bijzonderheden te

U kent iemand die lid wil worden van Oud-Utrecht

- Stuur een berichtje in een ongefrankeerde enveloppe aan antwoordnummer 966 te Vleuten.
- Gireer op girorekening 575520 t.n.v. penn. Oud-Utrecht het verschuldigde kontributiebedrag: f 35,- (voor 65+ f 30,-; voor 26- f 20,-).

vertellen, zoals de bekende romance die in Zaltbommel begon.

Gaan we ook hier na wat uit het Utrechtse vermeld wordt, dan blijken Amersfoort en Utrecht uitvoerig en Wijk bij Duurstede en IJsselstein kort aan bod te komen.

Of hiermee alles op dit gebied beschreven is? Enkele steekproeven geven me de indruk dat literatuuropgaven niet altijd juist of recent zijn. Bepaald vreemd staat het, bij het Catharijne gasthuis in Utrecht niet de bundel „Het Catharijneconvent” te vinden, waaraan de auteur nota bene zelf meegewerkt heeft. Of konden publicaties uit 1975, die ik op meer plaatsen miste, niet meer opgenomen worden? De auteur ontwapt kritische lezers echter door erop te wijzen dat er nog pas weinig gedaan is op dit veld van onderzoek, zodat hij veel zelf ter plaatse moest bezichtigen en documenteren. Ook hij hoopt met deze neerslag van zijn naspeuringen bij te dragen tot het behoud van de relictten uit ons, deels zelfs nog levende, medische verleden.

L. v. T.

G. T. Haneveld, *Oude medische gebouwen van Nederland. Amsterdam 1976. 218 blz., geïll. f 36,50*

R. H. J. Klok, *Archeologisch reisboek voor Nederland. Haarlem 1977. 366 blz., geïll. f 34,50.*

Excursie-programma

Donderdag 11 augustus 19.30 uur beklimming van de Domtoren met zomeravondconcert van K. Borghuis.

Kaartjes à f 1,50 bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht.

Recentelijk is verschenen het verslag van de Nationale Monumentenstudiedag die 3 juni 1976 in Utrecht werd gehouden. Dit gedrukte verslag dat 35 pagina's tekst bevat, opent met de inleidingen die op deze dag werden uitgesproken; aan het woord komen prof. Grapperhaus, de voorzitter van M'75, burgemeester Vonhoff, hoofddirecteur Jesserun van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de voorzitter van Heem- en Vermaatschappij van de heer Hoegen en de bioloog Dick Hillenius. Verder zijn opgenomen een woordelijk verslag van de forumdiscussie en een gerubriceerd overzicht van alle aan het forum gerichte vragen, opmerkingen en suggesties, waar nodig voorzien van een antwoord. Het verslag is te bestellen door overmaking van f 2,50 plus f 1,50 verzendkosten op postgironummer 2966786 t.n.v. de Stichting NCM, p/a Wassenaarseweg 220, Den Haag.

C. S.

In de reeks gidsjes over de Utrechtse kerken is na de boekjes over de Pieterskerk, de Dom en de Geertkerk nu ook een beschrijving van de Jacobikerk verschenen. Wie deze serie kent, weet dat men voor weinig geld in het bezit kan komen van rijk geïllustreerde boekwerkjes, die bij een bezoek aan één der genoemde kerken hun nut zeker zullen bewijzen. En dat is bepaald ook weer het geval bij dit boekje over de Jacobikerk. Het is verschenen ter gelegenheid van de onlangs gereedgekomen restauratie van de kerk. Het gidsje is voor f 1,50 verkrijgbaar in de boekhandel, in de Jacobikerk, bij de VVV, bij het Informatiecentrum Utrecht en bij de Gemeentelijke Archiefdienst.

G. J. R.

MAANBLAD

oud-utrecht

50e jaargang - nummer 6 - juni 1977

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 760645, girorekening 575520.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

Mej. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 62 12 26.

Redactieadres:

Alex. Numankade 199, Utrecht.

De Scholarchen of Curatoren van de Sint Hieronymusschool, later het Stedelijk Gymnasium van Utrecht. 1587-1969

Inleiding

Een kleine 400 jaar heeft het Stedelijk Gymnasium te Utrecht, zelf al meer dan 500 jaar oud, het toezicht gekend van een commissie welke daartoe van stadswege was aangesteld.

Aangaande de historische ontwikkelingen van deze commissie is tot op heden vrij weinig bekend gebleken; en in een enkel geval bleek zelfs een aanvulling noodzakelijk. Het artikel hierna volgend wil pogen enige opheldering te verschaffen.

De gegevens werden bijeengebracht tijdens de inventarisatie van de door het College nagelaten archivalia, welke zich onder de verzamelingen van de gemeente Utrecht bevinden.

„De Scholarchen van de Sinte Hieronymusschool” 1587-1798

Sedert de oprichting, door de Broeders des Gemeenen Levens in 1474, heeft de Hieronymusschool tot omstreeks de jaren 1580 een particulier karakter gedragen. De gebeurtenissen rond de kerkelijke reformatie in de Nederlanden echter, maakten in die tijd een reorganisatie van de school onvermijdelijk. De direkte aanleiding werd gevonden in de aankoop, in het jaar 1571, door de Heren van de vijf Stichtse Kapittels¹⁾ met de bedoeling om de Hieronymusschool te gaan gebruiken als seminarium. Een onderwijsinstelling welke toch zeker in de aartsbisschoppelijke hoofdstad niet mocht ontbreken. Een duidelijker paapser tint had men Utrecht waarschijnlijk niet kunnen geven. Begrijpelijk is dan ook de beslissing van de vroedschap op 13 november 1581, om een commissie van twee raadsheren in het leven te roepen die de gang van zaken op het seminarium moest gaan controleren en van wie een voorstel werd verwacht over de wijze „dairof men de schole van Sinte Hieronymus soude mogen reformeren”.

Dit besluit had geen directe gevolgen. De kerkhervorming die vooral in het Utrechtse met allerlei tegenstellingen en onverwachte conflicten gepaard ging, gaf de vroede vaderen vermoedelijk nauwelijks de gelegenheid om zich met de problemen rond de Hieronymusschool in te laten. Bovendien was het zaak om de gewenste veranderingen met de nodige voorzichtigheid te realiseren. Rector Reinierus Sarcerius en zijn medewerkers stonden namelijk zowel bij de leerlingen als bij de ouders in hoog aanzien. Een direct ontslag had ongetwijfeld een conflictsituatie gescha-

pen. Het duurde dan ook tot 7 maart 1586, alvorens zij de aanzegging van het definitieve ontslag ontvingen. Op 11 april daaropvolgend werden rector Joannes Arcerius en de schoolmeesters Anthonis Gijsbertss., Bernardusz. Weerdecroon, Johannes Cesarius, Ysbrant Janss. en Jan Cornelis van Everdingen als hun opvolgers geïnstalleerd. Hiermede kwam een definitief einde aan de particuliere status. De stad had duidelijk ingegrepen en het bestuur van de school aan zich getrokken. De nieuwe rector werkte, gesteund door een raadscommissie, een nieuw schoolreglement uit; en de heren die als Scholarchen of Scholarchen te boek stonden en die op de naleving van de opgestelde voorschriften toezicht moesten uitoefenen werden bij vroedschapsresolutie van 20 november 1587 aangesteld. Het is deze laatste datum welke als stichtingsdatum is te beschouwen van het gezelschap dat later als college van curatoren van het Stedelijk Gymnasium tot 1969 in het belang van het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs in de stad Utrecht werkzaam is gebleven.

Van de vier Scholarchen die benoemd werden, kwamen er twee uit de raad van Utrecht. De twee andere, de zogenaamde „Buytenscholarchen” kwamen in eerste instantie uit de kerkeeraad van de Nederduitse Hervormde Gemeente. Later werd één van hen vervangen door een aan de Hooge School verbonden hoogleraar. De Scholarchen hadden, zoals gezegd, als eerste opdracht sedert 1587, zich in te zetten voor het juiste toezicht op de school. Samen met de rector namen zij de beslissingen in alle „*voorvallende saken*”, de school betreffende. Daarnaast bezaten zij, blijkens de eerder genoemde resolutie, samen met de rector tevens de supervisie „*over alle andere particuliere duytsche ofte françoise scholen*”.

Het is daarom onjuist te stellen dat het college van Scholarchen er alleen geweest zou zijn voor de Hieronymusschool. Tot het jaar 1816 heeft men ook andere scholen als taakgebied moeten beschouwen.

Hoewel de bevoegdheden van de Commissie vrij duidelijk vallen af te leiden uit de diverse vroedschapsresoluties uit de 17e en 18e eeuw, kan men toch bemerken dat de begeleiding van het onderwijs, vooral in de beginperiode, de stadsvaderen niet altijd even gemakkelijk is gevallen. Begrijpelijk is deze situatie wel, daar het stedelijk bestuur voor het eerst direct, d.w.z. bestuurlijk, met het onderwijs te maken kreeg.

Des Landvoets de xx Novemb.

Om tot d'artillerie voor dit jaer gecommiteert
het de Landvoet de xx Novemb. 1757
Mits dat van Compagnie de Landvoet de xx
Landv.

De Resolutie by de Landvoet dat d'artillerie
mar zoons in gelykheit toe toe de meening
gequalificeert vint de Landvoet de xx
mital vet de kerkwaert gecommiteert of te

gecommiteert sulde worden, die t'famentark van
de Landvoet de xx Novemb. 1757
opficiert sulde hebben op de gecommitteerde
mette Landvoet alle doorvallende sulde na
gegrichtheit dingens de Landvoet mit de
voor de Landvoet opzicht sulde nemen om alle
andere particuliere dingens ofte francijs'school
conform de schone Infrantie daarop by de Landvoet
gecommiteert, Ende over die gecommitteerde
dat sy doet de Landvoet te sulde voor
gecommiteert de Landvoet de xx Novemb. 1757
de Landvoet de xx Novemb. 1757

Resolutie van de Vroedschap, d.d. 20 november 1587; waarbij de Scholarchen van stadswege worden aangesteld.
G. A. U. Stadsarchief I, no. 121; jaar 1587; folio 162 r+v

Hoewel een preciese weergave van wat er zich in dit verband heeft afgespeeld niet is te geven, valt als algemene lijn wel het volgende te bespeuren:

1. Het College van Scholarchen was een orgaan dat het stadsbestuur moest adviseren over kwesties het leerplan van de school en de benoeming van de leerkrachten betreffende.

Merendeels werden de adviezen van de Commissie gevolgd door een stedelijke bekrachtiging. Ten gevolge daarvan ontstond de situatie dat het College in feite als „wetgevend lichaam” werd beschouwd.

2. De Scholarchen hadden een niet te onderschatten praktische invloed, doordat zij de bekwaamheden van de docenten en de studieresultaten van de leerlingen beoordeelden.

Zouden we aangaande dit laatste punt de Scholarchen projecteren in het huidige onderwijssysteem, dan zou een vergelijking met een examencommissie zich gaan opwerpen.

In 1747 kreeg men de bevoegdheid om de jaarlijkse prijzen toe te kennen aan die leerlingen die zich in het afgelopen studiejaar hadden onderscheiden. Een voorrecht dat tot dan toe aan de rector was voorbehouden; en welk festijn, gepaard gaande met vele

oraties, geruime tijd in de Pieterskerk te Utrecht heeft plaats gevonden.

De positie van de Scholarchen is tot aan het einde van de 18e eeuw nagenoeg ongewijzigd gebleven. De ontwikkelingen die toen echter op gang kwamen hadden voor het college ook nogal verstrekkende gevolgen.

„De Fransche Periode en de Scholarchen”.
1798-1813

Nadat de Franse legers onder leiding van generaal Pichegru de Nederlanden hadden veroverd, en zij de patriottisch gezinden in de gelegenheid hadden gesteld de „Bataafsche republiek” te stichten, vond er binnen „Les Pays Bas” op de diverse bestuurlijke niveaus een duidelijke omwenteling plaats. Het is de tijd van „Les Comités”, waarin praktisch alle voormalige bestuurlijke organen in hun oude vorm verdwijnen. Zo ook de Scholarchen;

„Gehoort advis van Gecommitteerden etc op het voorstel door dit Bestuur den 20 augusti i.l. in hunne handen gesteld, verstaat het Bestuur dat de Scholarchen of oprichters der Stads Kleine Scholen, als zijn-

de Amptenaren wier werkzaamheden sedert de oprichting van een Committé van Publiek onderwijs zijn komen te cessereren, bij deze uit hunne Posten worden ontslagen; en zal hiervan bij Extract dezes aan voornoemde Scholarchen worden kennis gegeven, om te strekken tot derzelve informatie" 2)

Het „Committé van Publiek Onderwijs“ vervangt hierbij het voormalig College, en neemt het gehele onderwijs binnen Utrecht voor haar rekening.

Dat niet een ieder met het uitschakelen van de oude situatie tevreden was, blijkt een jaar later uit een opzienbarende gebeurtenis, welke plaats heeft tijdens de promotie en de prijsuitreikingen in de Pieterskerk. De toenmalige rector Jan Frederik Reitz was wegens ziekte verhinderd de samenkomst bij te wonen en moest het uitspreken van de jaarrede aan zijn conrector Phillippe Huygen overlaten. Huygen, zelf ook lid van de voor de Hieronymusschool beroemde familie Reitz, greep de gelegenheid echter aan om zijn gal te spuwen over de activiteiten van de zijns inziens ál te patriottische Scholarchen. De verbouwereerde Heren, tegenover hem op de eerste rij gezeten, wisten totaal niet wat hen overkwam. De conrector, ongetwijfeld veel bijval oogstend, was er blijkbaar zo zeker van dat de Engelsen en Russen, die een inval deden in Noord-Holland, er in zouden slagen de Fransen te verdrijven; dat hij meende het College al te moeten voorspellen dat ze spoedig zou worden afgezet. Helaas voor Huygen pakte het anders uit. De Engelsen en Russen werden uit Noord-Holland verdreven en de conrector mocht vertrekken.

In 1802 gaat het stadsbestuur er toe over de taken van het „Committé van Publiekelijk Onderwijs“ over twee nieuwe Colleges te verdelen. Een apart College wordt benoemd voor het toezicht op de „Nederduitsch- of Byzondere Scholen“, terwijl de Utrechtse Academie en de Hieronymusschool onder het gezag van de „Gecommitteerden tot de Academische Zaken en Scholarchen“ komen te staan.

Tot 1813 handhaaft deze situatie zich. Dan worden door de „Provisionele Regering der stad Utrecht“, welke na het vertrek der Fransen het bestuur tijdelijk op zich had genomen, nieuwe gecommitteerden benoemd. De frans georiënteerde commissieleden worden vervangen, maar desondanks mag men de invloed van hun politieke en maatschappelijke ideeën, die dankzij de „Franse tijd“ hun intrede hadden gedaan, niet geheel als afgedankt beschouwen. De verhoudingen die in Nederland, in vergelijking met voor 1795, duidelijk anders blijven liggen bepalen ook de plaats die de Scholarchen spoedig zullen gaan krijgen in het nieuwe „Koninkrijk der Nederlanden“.

„Het College van Curatoren van het Stedelijk Gymnasium“. 1813-1969

Op 20 november 1815 ontvangt het stedelijk bestuur van Utrecht een missive van de gouverneur van de Provincie, Van Tuyt; waarin deze mededeling doet over de publicatie van het Koninklijk Besluit van 2 au-

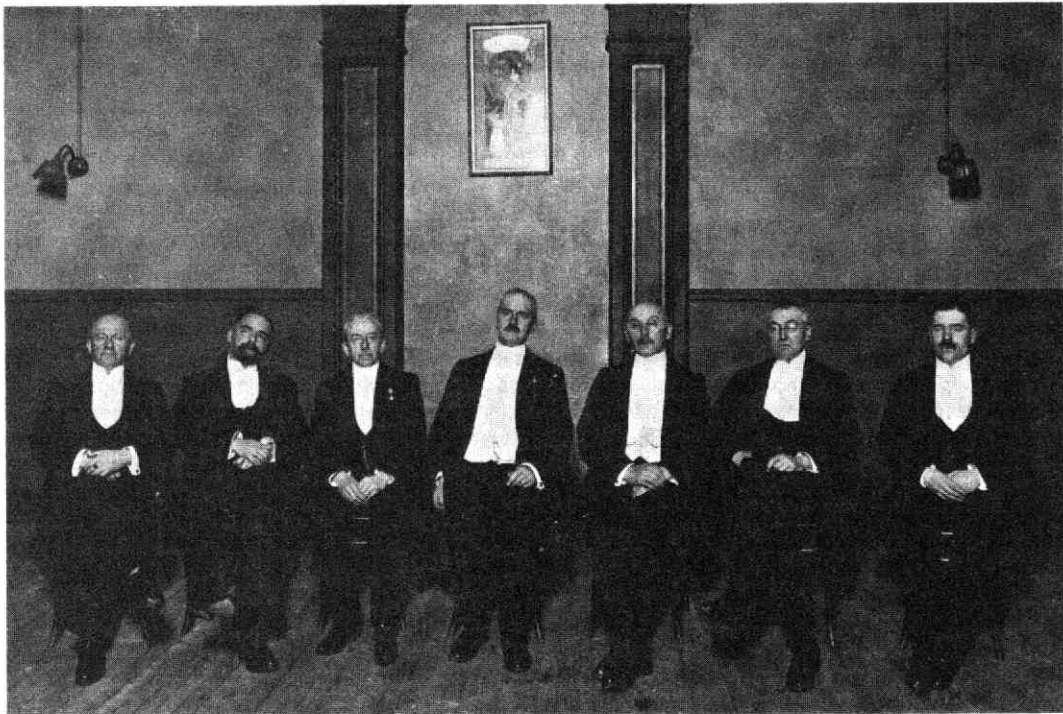
gustus 1815, no. 14. Hierin worden de nieuwe regelingen voor het hoger onderwijs gegeven, Het 26e artikel luidt:

„In alle steden, alwaar zich Latijnse scholen bevinden, zal vanwege de stedelijke regering een collegie van ten minste drie personen; onder de naam van curatoren of scholarchen, het bestuur over deze scholen hebben, en bepaaldelijk zorg dragen, dat het onderwijs op dezelve ingericht zij en blijve op den voet als bij het reglement zal worden voorgeschreven.“

De gouverneur dringt er vervolgens op aan, om indien het College er nog niet zou zijn, dit ten spoedigste te benoemen en de namen van de leden aan hem te doen weten. Enkele dagen later beantwoordt men de missive, en geeft de samenstelling van het College van Scholarchen zoals dit in 1813 was aangesteld.

In de maanden die volgen tot aan de inwerkingtreding van de Hoger Onderwijswet in augustus 1816 wordt het dan weer opnieuw benoemde College op de taken en de bevoegdheden gewezen welke men binnen de wet kan verwachten. In grote lijnen blijken deze overeen te komen met die welke de Scholarchen van de Hieronymusschool tot dan toe hadden gekend. In zoverre mag men de staatsregeling als een bevestiging zien van het beleid dat de stad Utrecht ten aanzien van de Hieronymusschool had gevoerd. Een belangrijke verandering wordt wel dat men van nu af aan verantwoording verschuldigd blijft aan de secretaris van Binnenlandse Zaken; onder wie de onderwijszaken toen nog ressorteerden.

In 1827 krijgen de Curatoren er een taak bij, hen opgedragen door het stadsbestuur. Het waren de „Broeders“ die reeds in de beginperiode van de Hieronymusschool zich het lot aantrokken van begaafde leerlingen wier ouders onbemiddeld waren. Om deze jongens toch aan de school te laten studeren verschaften zij hen onderdak in twee tehuizen, die in de tweede helft van de 15e eeuw waren gesticht. De tehuizen, het „Willibrordi“ en het „Domus Pauperum“ genaamd, smolten in 1607 samen, en werden in het jaar 1800 opgeheven. De goederen en het huis zelf werden verkocht en de vrijgekomen gelden kwamen in het fonds „Het Collegium Willibrordi ac Domus Pauperum“. Het was de bedoeling om uit de opbrengst van de diverse beleggingen tegemoetkomingen te verstrekken aan die leerlingen die anders door financiële omstandigheden de school niet konden doorlopen. Het beheer van het fonds wordt aan het College van Curatoren opgedragen, dat de gelden tevens aanwendt om de prijsuitreikingen te bekostigen. Door de nieuwe wet op het Hoger Onderwijs in 1876, komt er een einde aan de diverse „Latijnse Scholen“, zoals deze sinds de regeling van 1816 hadden bestaan. Het een en ander was het gevolg van de opkomst van de Hogere Burger Scholen, die een aansluiting tot het universitaire onderwijs vormden. Het betekende een duidelijke verruiming van het „Voorbereidend Onderwijs“, met als gevolg een noodzakelijke reorganisatie. Het College van Curatoren wordt

De heren Curatoren van het Stedelijk Gymnasium, 1924. Icon. Atlas Gem. Arch. Utrecht.

bij de wet wel gehandhaafd, maar het accent van de officiële taak van Curatoren, aanvankelijk besturend, kwam meer te liggen op het houden van toezicht en het advies uitbrengen aan Burgemeester en Wethouders. Het is waarschijnlijk aan de plaats die het College hier in Utrecht innam te danken dat B. en W. aan Curatoren, door middel van gemeentelijke verordeningen, toch verschillende bestuursbevoegdheden bleven toekennen.

Ook de naam van de school wordt gewijzigd. Sprak men sinds de oprichting van de „Hieronymusschool“, en sinds 1816 van de „Latijnse Scholen“, van nu af aan is de benaming „Stedelijk Gymnasium“.

In 1879, als gevolg van de nog nieuwe Hoger Onderwijswet, gaat de Inspecteur der Gymnasia naast de heren Curatoren als behartiger van de gymnasiale belangen optreden. De inspecteur moest, volgens de verordeningen tot regeling van het Stedelijk Gymnasium, gehoord worden in zaken zoals het benoemen en ontslaan van de rector en de leraren. In hetzelfde jaar krijgt het Curatorium een secretaris aangewezen, die daarvoor door B. en W. was aangesteld.

In hun bestaan hebben de Curatoren tweemaal een openlijke aanval te verduren gekregen. De eerste maal betrof de al eerder genoemde rede van conrector Huygen; de tweede maal vond plaats in 1942. Het Curatorium was in het begin van de oorlog '40-'45 in haar geheel vervangen door sympathisanten van de

duitse bezetter. Voor enkele ouders van de leerlingen werd de houding van dit nieuwe Curatorium aanleiding om zich tot de overige ouders te wenden via een circulaire. Hierin verzocht men de jaarlijkse prijsuitreiking te boycotten. Hun oproep vond gehoor. In 1945 werden de collaborateurs dan ook direkt ontslagen.

Na bijna 100 jaar werden op 1 augustus 1969 de bepalingen van de Hoger Onderwijswet betreffende de Gymnasia vervangen door voorschriften neergelegd in de „Wet op het Voortgezet Onderwijs“, onderdeel van de z.g. Mammoetwet. Dientengevolge ontvielen aan het College van Curatoren alle bevoegdheden. Een besluit dat zij, zo blijkt uit de afscheidsrede van de president-curator jhr. mr. C. J. A. de Ranitz, gehouden tijdens de jaarsluiting van 1969, met gemengde gevoelens opvolgen. Zo lezen wij:

„Zoals ik in mijn openingswoord reeds eerder heb aangevoerd, heeft de gemeenteraad geen aanleiding gezien om op grond van zijn autonome bevoegdheden tot handhaving van Curatoren te besluiten. Daarbij is als motivering gegeven dat de taken, die het College van Curatoren had, toevallen aan de onderwijsinspectie en de nieuwe ingestelde vertegenwoordigende organen, te weten Oudercommissie, Ouderraad en Schoolraad. Wèl is gevolg gegeven aan de suggestie van Curatoren om een adviescollege van deskundigen in te stellen, met als taak om gevraagd

en ongevraagd aan de rector en de schoolraad advies uit te brengen over onderwijskundige aangelegenheden van het Stedelijk Gymnasium. Dit laatste achten wij stellig een winstpunt, doch wij betreuren het dat - als ik het goed zie uit gevoelsoverwegingen - de naam College van Curatoren voor dit adviesorgaan niet is gehandhaafd, gelijk elders wel is geschied. Het is niet de bedoeling om ons op de valreep negatief op te stellen tegenover het nu ingenomen standpunt. Slechts hebben wij gemeend, enige maanden geleden, tegen het uitschakelen van dit College een waarschuwend geluid te moeten laten horen, waar wij lacunes vrezden met betrekking tot de begeleiding van de rector en het lerarenkorps in dagelijkse zaken en de huishouding der school en wellicht ook ten aanzien van het decorum van het gymnasium. Het College zal thans ophouden te bestaan. De taken die gedurende enige eeuwen door vele tientallen van zijn leden zijn vervuld zullen door andere instanties worden overgenomen. Het Willibrordusfonds zal de Curatoren als beheerders verliezen en het beheer zal aan Burgemeester en Wethouders terugvallen."

Bijna 400 jaar heeft het College van Curatoren zijn stempel gedrukt op het U.S.G. gedrukt. Het doorbraak in 1587 de particuliere status en in de loop der tijden werden de bevoegdheden van hoofdzakelijk „wette-

lijk" en bestuurlijk tot voornamelijk adviserend teruggebracht. Bij het overgeven van de resterende taken aan andere instanties en het vaarwel zeggen aan het gymnasium, geeft het de pupil een allerlaatst advies mee voor de toekomst.

„Stedelijk Gymnasium van Utrecht"

„Sapere aude"

„Durf wijs te zijn"

W. W. van Driel

1) Dom, Oudmunster, Sint Jan, Sint Pieter, Sint Marie.

2) Uit de notulen van het Stedelijk Bestuur van Utrecht, d.d. 19-11-1798.

Literatuuropgave:

C. D. J. Brandt. „De Hieronymusschool te Utrecht", deel 3. Utrecht 1924.

C. J. A. de Ranitz. „Afscheidsrede van het College van Curatoren." Utrecht 1969.

J. A. Wynne Miedema. „Resolutiën van de Vroedschap van Utrecht betreffende de Academie." Utrecht 1900.

Bedelaars en vagebonden uit Wijk geweerd (II)

In vervolg op mijn bijdrage over de armenzorg en de vroegere pot- of armenmeesters te Wijk bij Duurstede is mogelijk het volgende nog van belang voor een nader studie van de oude sociale omstandigheden en het armwezen.

Volgens de ordonnantie van de magistraat tot wering van de vreemde bedelaars uit 1610 1), welke vrij moeilijk te lezen is en waarvan het papier op verschillende plaatsen door ouderdom en vocht is aangetast en vergaan, is het een yder kenlycken dat het Gasthuys, den Armen Poth ende Diaconen beurs alhier gefundeert ende ingestelt zijn tot behoefte ende onderhoudinghe vande rechten noot Armen deser stede ende men bevynt dat den selven noot Armen incomen ende uuytteylingen van dien grootel . . . (papier vergaan) door veele vreemde bedelaers, vagebonden ende ledichgangers die uyt andere provincies, steden ende plaetsszen komen, wederrechtelijk worden geïncasseerd. Ook de handtreykinge (giften, fooien) van de Borgemeesteren, Kerckmeesters ende voorts vande Ingesetenen worden niet versmaad, met als gevolg, dat gehele families in Wijk bleven wonen, tot groot ongerief van de Wijkse burgerij en van de ingezetenen Wijkse armen. Men zou hier een parallel kunnen trekken met het tegenwoordige woonwagengro-

bleem. Men besluit dan ook, dat de stad dient gesuyvert ten eijnden den gegeven incomen van het voorscreven Gasthuys, Pott, Diaconenbeurs ende die handtreykinge vanden goede burgerey ende Inwoondersen aan de ingezeten stadsarmen ten goede zal komen en niet aan buitenstaanders. Men hoopt volgens deze ordonnantie (alleen) alle die Armen deser stede ende vreyheit van dien te onderhouden ende nootwendighe onderstan te doen. En dat voorts aen geenderhander persoonen sullen behoeven geven cost ende onderhout langens die straten, voor kercken ofte poorten ofte op eenige andre plaetsszen deser stede ofte vreyheit.

1. Het eerste artikel herhaalt de opsomming van hen die uitgesloten worden van de armenzorg waaraan nog worden toegevoegd vreemde ende uytheemsche, zowel mannen als vrouwen, jonck ende oudt ende blinden ende voorts andere vreemde persoonen van Aelmoessen levende buyten de vreyheit ende Jurisdictione van Wyck. Ook zij die niet konden bewijzen dat zij gedurende drie jaren binnen Wijk gewoond hadden en zich behoorlijk hadden gedragen moesten met vrouw en kinderen Wijk verlaten en mochten zich niet meer in de stad vertonen zonder behoorlyck con-

sent, op poene (= boete) van (onleesbaar) ende tewater ende te broode gestelt, geschavotteert, ofte andersins gecorrigeert te worden.

2. Ook de burgerij wordt verboden vreemdelingen te huisvesten ofte cameran te verhuuren, tenzij sulcks binnen drie dagen daer naer aen Schout ende Burgemr. werde aengebrocht ende daer bij gepresenteert soedanige vreemde ingecomen personen om bij haer geexamineert ende ondervraecht te worden naer behooren ende dienvolgende toegelaten ofte geordonneert te worden te vertrekken, op pene (= boete) van een outschilt van twee ende veertich stuiver ende arbitrale correctie tot discretie als voren. Niemand mag bedelaers ende vagebonden, zowel mannen of vrouwen jonck ofte out langer als eenen nacht in huis houden op die verbeurte van een outschilt.

3. Ende sullen dessulcke Personen niet mogen gaan bedelen voor de stad, voor die tooren ende huysen vande Borgeren, voor die kercke ofte op ter straeten noch oock eenige Aelmissen eyschen vande Pothmeesters, Gasthuysmeesters, Diaconen, Convente, doch zij moeten zich vervoegen bij de burgemeester, die hun nootdrift (klachten) aan de magistraat zal voorleggen om handtrekken (ondersteuning) te bewerkstelligen.

4. Voorts werdt well scherpelyck bevolen, dat andere schamele personen, jonck ende out, binnen deser stede ende vryheyt geboren, die reeds jaren te Wijk gewoond hebben en zich in stilheyt gedragen hebbende, niet mogen proberen door bedelen langs de huizen meer te verkrijgen dan hun door de potmeesters wordt uitgereikt noch Aelmoesen (te) ey-

schen, bidden ofte ontvangen, voor off inde kercken, ofte straeten, merckten, voor die poorten, op kermis-off feestdagen, op begravinge van dooden, op bruylofften, maeltijden, op hoochtijden, Corssavonden (= kerstavonden), off Nieuwe Jaren, directelyck off indirectelyck.

5. Schamele kynderen, zowel jongers ofte meyskens en out genoch om den kost te soecken, daarvan zullen de ouders dienen zorg te dragen dat zij een ambacht zullen leren: *pasementwercker* (franjemaker, koorden- en kwastenmaker) ofte *lintwerckster*, *breyen*, enz., waarvoor een vergoeding wordt gegeven gedurende de leertijd. Wanneer zij niet willen, zullen zij de stad moeten verlaten. Hieruit volgt dat reeds van de eerste decennia van de 17e eeuw af het door de overheid gesubsidieerde vakonderwijs voor de onvermogenden is ingevoerd. Alles tot beter onderhoud van alle goede ende schamele personen daer aen die Aelmoesen behouden zijn. Ook de werktijden worden vastgesteld.

Giften in natura, zoals eetbare waar was het de burgers(!) verboden te geven. Hiervoor moesten de potmeesters of diakenen zorgdragen, om de giften zo eerlijk mogelijk te verdelen.

Verboden was het ook te geven aan alle die met *meletsheyt* ofte *lazerije* zijn besmet, terwijl die tevens werden uitgewezen. Dat was een hard gelag, doch men had toenmaals nog geen afdoende medicamenten tegen deze zo zeer gevreesde ziekte.

Zeist

H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp

1). Arch. no. 79, oud-gem.-arch. Wijk bij Duurstede

Het Utrechtse Jodenrijtje, een middeleeuws Jodenhofje

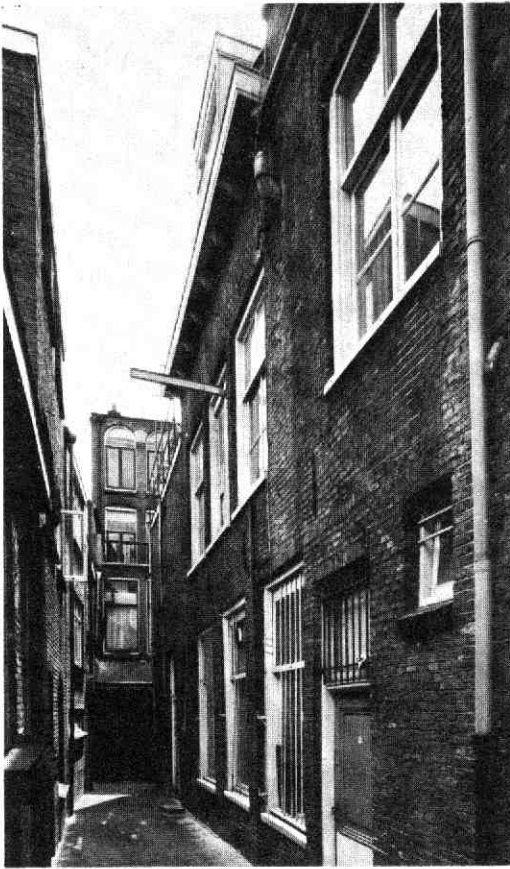
Dit artikel werd geschreven naar aanleiding van een verzoek van de stadsarcheoloog drs. T. J. Hoekstra om alle bijzonderheden over het Jodenrijtje te rangschikken. Dit was nodig in het kader van zijn onderzoek naar de bewoners van het Jodenrijtje in het verleden, in verband met de nieuwbouw van de tot het concern Koninklijke Bijenkorf Beheer behorende warenhuis „de Hema“ tussen de Oudegracht en de Steenweg.

Wij bevinden ons in de eerste jaren van de 14e eeuw in het hart van de bisschopsstad. Plaats van handeling: de Oudegracht bij de Bakkersbrug.

Aan de gracht woont de adel. Hun huizen verheffen zich groots en kolosaal, hecht en sterk. Rondom staan

tallose, veel kleinere huisjes voor de gewone man, die in de directe omgeving van die grote rijkdom werk en handel verwacht. Letterlijk „aan de voet“ van die „versterkte“ huizen en bijna geheel van hout.

De meeste huizen in de oude binnenstad hadden een heuse hooiberg. Het was bovendien heel gewoon om op de nog niet geplaveide straten kippen, schapen en varkens tussen de mensen te zien. Niemand lette er op. Het hoorde allemaal bij het straatbeeld van toen. Voor de stad Utrecht was er één uitzondering. De „immuniteiten“ rond de kapittelkerken - de gebieden waar de kapittelheren het voor het zeggen hadden - waren door „roosters“ o.m. voor het wandelend ge-dierte afgesloten. Zo hadden de kanunniken het ge-

Het Jodenrijtje in 1974.
Foto: Gem. Fotodienst Utrecht.

wild. 1) Maar dat betekent natuurlijk niet, dat zij op hun eigen terrein hun eigen vee niet hadden.

Op de hoek van de Oudegracht en de Bakkerstraat lag een erf, dat aan de broeders van het Heilige Geesthuis toebehoorde. Het was een hofstede, dus een erf met een huis erop. Het Heilige Geesthuis was een instelling, die in 1307 door ene heer Erembrecht en zijn vrouw Sophie in het leven was geroepen, en waarvan de broeders sedertdien liefdadig werkzaam waren. In 1334 werd hier bedoelde hofstede tussen de Bakkerstraat en de hofstede van Jan Vrenken in erfpacht uitgegeven aan Mechtelt de dochter van stichter Erembrecht. Uit deze akte weten wij, dat het perceel zich van voren tot achteren, van de gracht tot aan de nieuwe Steenweg toe uitstrekte. 2)

Het is dus wel duidelijk, dat achter het betreffende huis aan de gracht een erf lag ter lengte van de Bakkerstraat. Dat erf had de aanblik van een echt „boerenerf“ compleet met schuren, hoender- en turfhokken en kleine bakhuizen ten behoeve van het huishouden van alle dag. Begrijpelijk, dat men grote

behoefte had aan een achteruitgang, al was het alleen maar voor de aanvoer van proviand. Van het perceel is overigens nog bekend, dat zich onder het huis en de Bakkerbrug een tongewelfde „cluis“ bevond en dat het een poortweg had, die tot aan de Steenweg doorliep en ook toegankelijk was voor de burens en de bewoners van de achterhuizen.

Weldra verschenen er meer huisjes of „cameren“ aan de reeds genoemde poortweg. Het echte „boerenerf“ ontwikkelde zich tot een waardevol bebouwd geheel, dat heel gemakkelijk de kom van een kleine daarbij behorende buurt zou kunnen worden. Niets weerhoudt ons nog om het „Jodenrijtje“ te introduceren.

De naam „Jodenrijtje“ is gemakkelijk te verklaren. In de middeleeuwen woonden de joden er bij elkaar. Zij concentreerden zich vaak in het oude stadscentrum, vlakbij de markt, omdat er alleen dáár nog wat te verdienen viel. Ook in Utrecht was dit het geval: in de „Boegaertstraat of Bomgaertstraat“ - in de directe omgeving van de „Bakkerbrug“ - lag het jodenkwartier, de „Jodenrijtje“. Zij - de joden - werden in hun aparte wijk gewoon tussen de burgers getolereerd, tot er omstreeks het midden van de 14e eeuw in veel steden in de lage landen een nieuwe golf van gruwelijke vervolgingen om zich heen greep, waardoor velen moesten vluchten en waaraan velen ten offer vielen. 3)

Voor ons verhaal is vooral van belang, dat er op en in de naaste omgeving van de Bakkerbrug eeuwen geleden al een belangrijk economisch centrum tot ontwikkeling kwam en dat zich daar vlakbij joden gevestigd hadden om aan de kost te komen. Op de Bakkerbrug zelf was één van de drie ijzeren stadsmaten opgesteld, waarmee zakken werden gemeten. De zakken dragers verzamelden zich op gezette tijden op de brug en sjoewden de aangevoerde producten - zoals turf en aardappelen - in zakken de stad in. Deze traditie heeft zich eeuwenlang voortgezet. Talrijke afbeeldingen in de topografische atlas van de gemeente Utrecht bewijzen bovendien dat ook op de andere bruggen en langs andere gedeelten van de Oudegracht handel gedreven werd. Tussen de Bakker- en Bezembrug bijvoorbeeld werden beschuit en appels van de hand gedaan, terwijl er ook haring verkocht werd. Verderop werden zuivel- en hoendermarkten gehouden en voorbij het stadhuis waren de vis- en zoutmarkten gevestigd.

De betekenis van de plaats om en nabij de Bakkerbrug wordt nog duidelijker, wanneer men bedenkt dat vlakbij, tot diep in de 16e eeuw aan de Steenweg - tegenover de noordelijke ingang van de Buurkerk - de raad der stad in het *raedhuis* „vergaderde“, en dat de *schepenen* aan de westzijde van de Buurkerk in „der stad rechthuis“ bijeen kwamen. Op de hoek van het Massegast stond het *Lakenhuis* en ook het hoofdkwartier van de gilden, het *Oudermannenhuis*, lag in de buurt.

Het Jodenrijtje lag bijna verscholen tussen het drukke markt- en straatgevoel. En juist dat onopvallende karakter bood de bewoners nogal eens voordelen, met name wanneer men een goed heenkomen moest zoeken. (Toen men enkele jaren geleden het straatje voor het publiek wilde afsluiten, waren 2 kleine hekjes al voldoende.)

Wanneer men door het kleine poortje aan de gracht het Jodenrijtje in wandelde, stond men al gauw voor de „rij” al genoemde „cameren” of huisjes, die van hout waren opgetrokken en vaak eigen kleine groene erfjes en tuintjes hadden. Het waren er ongeveer 12. Hier woonden de joodse gezinnen, die zich waarschijnlijk door het verplicht dragen van de zogenaamde jodenhoed of door een ander kledingstuk van de rest van de burgers onderscheidden. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Nijmegen, vormden de Joden hier een vrij kleine groep.

Om een goede indruk van het geheel te krijgen moet men zich voorstellen, dat eeuwen geleden in Utrecht de meeste straten en pleinen nog niet geplaveid waren. Soms moest men letterlijk tot aan de knieën door de modder waden. Dit gold zeker ook voor het Jodenrijtje. Bovendien moet men er op bedacht zijn, dat de houten „cameren” bij brand net zo kwetsbaar waren als de vele met riet of stro gedekte huizen. De later aangelegde brandtrap naar de werf tegenover het Jodenrijtje is er tot op heden het bewijs van, dat men snel over bluswater wilde beschikken, zoals ook op veel plaatsen elders langs de Utrechtse grachten. 4)

De Joden hebben het ook in Utrecht niet gemakkelijk gehad. Om ons tot de 14e en 15e eeuw te beperken volgt hier ter toelichting de tekst van het besluit van de raad der stad van dinsdag St.Katrinenvond 24 november 1444 om de Joden uit de stad Utrecht te verbannen.

„Sleten ende overdroegen scepen, rade ende oudermans dat gene Joden, Jodinnen off hoir goede binnen der stadt ofte statvrijheit comen off wesen en sellen, noch ergent, dair die stat bewijnt heeft. Ende quamen zij hier(e)nboven dair in, so soude men se in vangenisse leggen ende hoir goeden houden ter tijt toe sij beteringe dair off gedaen hadden, tottes raets goetduncken.” 5)

Duidelijk blijkt, dat het hier vooral om de handeldrijvende joden en jodinnen ging en ook om hun koopwaren. Wat zij verdiend en in bezit hadden zou worden geconfisceerd tot zij genoegdoening gegeven hadden. Na het verbod van 1444, werden de joden omstreeks 1480 weer in de stad toegelaten.

Wat er in de latere jaren met het Jodenrijtje gebeurd is komt in het kort op het volgende neer. In 1629 waren er 18 „cameren” in het straatje. 6) In de 18e eeuw nam het aantal toe tot 29, meestal door eenvoudige arbeidslieden bewoond. 7) De kadastrale kaart van 1813 8) vermeldt aan de oostzijde 13 woningen en de Franse opgave van dat jaar 9) rekent er de 4 nog bij, die als woning geen dienst meer deden. De huisjes werden later veelal bij de percelen getrokken, waarachter zij gelegen waren; soms werden zij als magazijn of als achteruitgang gebruikt.

Thans zijn alle „cameren” gesloopt. Boven de ingang herinnert slechts een naambordje nog aan het enige jodenbuurtje, dat de stad Utrecht heeft gekend.

H. W. Versteeg
A. Graafhuis

Noten:

- 1) dr. mr. S. Muller Fz., Schetsen uit de middeleeuwen I, blz. 169
- 2) Bewaarde archieven der stad Utrecht, I, nr. 387
- 3) Jac. Zwarts, Synagogen te Utrecht in: Feestboekje van de inwijding der Utrechtse Synagoge op 14 dec. 1926
- 4) N. van der Monde, Straten, pleinen en stegen van Utrecht, III, blz. 45
- 5) Archief der stad Utrecht I, nr. 13 (des Raads dagelijks boek 1444, fol. 122)
- 6) Archief der stad Utrecht, II, nr. 1166 (Ligger van het huisgeld in de acht kwartieren van de stad. 1629)
- 7) Archief der stad Utrecht, II nr. 643 (Ligger van de klepgelden in de verschillende gedeelten van de acht compagniën der stad). 1777 en nr. 1185 (Ligger van de haardsteden in de stad en de Bemuurde weerd. 1715)
- 8) Topografische atlas Rijksarchief Utrecht, nr. 14 bis (Kaarten van 1813, sectien C. Mariaplaats 1e blad)
- 9) Archief der stad Utrecht III, nr. 613 (Controle Nominatif des habitans de la ville d'Utrecht et de la banlieu, 1813.)

Vredenburgse Varia (2)

Dat er in de 16e eeuw nog vrij noordelijk wijn verbouwd werd, is wel bekend. Dat de kloosterlijke wijnbouw van het Catharijne Convent gewoon voortgezet werd, nadat ter plaatse het kasteel Vredenburg verrezen was, blijkt uit de volgende post van de bouwreke-

ning van 1532 (R.A.U. Rechterlijke Archieven 386-1 fo 33r.):

Anthonis Pouwelsz., mandemaecker binnen Utrecht, ... Noch voor de gardenier om die wijngaert te binden bloemen gelindt ende anders, mit acht bossen

latten, vier bossen platte latten ende teen, tsamen XXIII s. . . .

Een heel wat minder lieflijk aspect van het kasteel komt naar voren uit de rekeningpost met betrekking tot Willem van Renen, sloetmaker binnen Utrecht, (R.A.U. Rechterlijke Archieven 386-2, Ao 1534, fo 18r.): *Noch elff crammen over die grundelen van de grundelsloeten, mit (= benevens) een grundelsloeten daer men die gevangen binnen die poerte t'eeten doer geeft, mit zijn hexelen ende anders daertoe dienende, tsamen tot XXI s.*

In de hoofdboort bevond zich de gevangenis compleet met het voor een dergelijke ruimte klassieke etensluikje! In latere rekeningen zullen regelmatig posten voorkomen die betrekking hebben op het onderhoud van gevangenen. Ongebruikt bleven gevangenis en luikje kennelijk niet, maar of er ooit producten uit de bovenvermelde wijngaard doorgegeven werden . . . ?

T. J. Hoekstra

Floris V, eerste bouwer aan Europese ruimte

Van 11 t/m 31 juli 1977 wordt door de Stichting Comité Oud Muiderberg in de Oranje Nassau-school aan de Graaf Florislaan in Muiderberg een bijzondere zomertentoonstelling ingericht. Aanleiding tot een tentoonstelling over Graaf Floris V (27 juni 1296 bij de Muiderberg vermoord) is het gegeven dat volgens de moderne geschiedenis-visie deze graaf een der eersten is geweest, die zich als ideaal stelde een verbond van landen, waarbinnen de handel en het personenverkeer zich vrij en ongehinderd door tolgrenzen zou kunnen ontwikkelen. Als Duits leenheer verbond hij zich met zowel de Engelse als de Franse koning om dit te bereiken, zeer tegen de zin van andere Hollandse heren en graven. Op het hoogtepunt van zijn streven, op 40-jarige leeftijd, en na een als verzoening bedoelde feestmaaltijd met zijn rivalen werd hij uitgenodigd mee ter valkenjacht te gaan, waarbij hij gevangen werd genomen, enkele dagen later gevolgd door een gewelddadige dood, toen Muiderberger en Naarder boeren en burgers „hun“ graaf wilden bevrijden.

De moord op Der Keerlen God - zoals zijn rivalen Floris V hebben genoemd - is bij alle Nederlanders vanaf de lagere schooljaren bekend. Maar dat er jaarlijks

tientallen Engelse, Franse en Duitse geleerden en historici een soort pelgrimage naar het dorp Muiderberg maken is tot nu toe aan veler aandacht ontsnapt.

Op de tentoonstelling zal men een volledig overzicht krijgen van de fantasieën van eeuwenoude artisten. De beroemde collectie historieprenten „Atlas van Stolk“ uit Rotterdam zal al haar afbeeldingen uit de 16de, 17de, 18de en 19de eeuw in speciale passepartouts beschikbaar stellen voor deze expositie. Niet alleen geïnteresseerden in de historische feiten, maar ook kunst-historici zullen bij deze eenmalige opstelling van afbeeldingen over één feit hun hart kunnen ophalen!

Uit de incunabelen-collectie van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag komt bovendien het enigst bekende exemplaar van de eerste uitgave-in-druk van Melis Stoke's levensbeschrijving van graaf Floris. Het geheel wordt nog verduidelijkt door de middeleeuwse wapens, waarmee de graaf 21 wonden werden toegebracht (die dodelijk zouden zijn). Het Koninklijk Nederlands Legermuseum te Leiden staat in bruikleen originele stukken af.

Boekenschouw

RECTIFICATIE

Vorige maand bespraken wij in de Boekenschouw de tweede map met tekeningen van C. J. Th. Schut. Omdat hierbij vergissingen gemaakt zijn m.b.t. de plaatsen waar dez map verkrijgbaar is, volgen hier de juiste adressen.

Gemeentesecretariën van Bunschoten, Eemnes, Leusden en Soest.

In Baarn op het gemeentehuis en bij de V.V.V.

In Amersfoort bij de Dienst voor Geldverkeer en Administraties, Eemstraat Oost 48, bij het museum Flehite en bij de V.V.V.

Bovendien is de map in Utrecht verkrijgbaar bij het secretariaat van het Provinciaal Comité Utrecht Monumentenjaar 1975, Paushuize, Kromme Nieuwe-gracht 49 te Utrecht.

Bestelling per post is mogelijk door overmaking van f 12,50 (f 10,- + bijdrage verzendkosten) op postrekening 75651 t.n.v. Crediet- en Effectenbank n.v. te Utrecht, onder vermelding van „M'75, 2e map tekeningen”.

Terwijl de grote uitgeverijen steeds meer vercommercialiseren, uit zijn op geldelijk gewin en derhalve weinig tot geen brood zien in kleine, lokale uitgaven, schieten op meerdere plaatsen in ons land lokale uitgeverijtje als paddestoelen uit de grond.

In Váva bezit Utrecht zo'n uitgeverijtje.

Dit voorjaar bracht ze twee werkjes uit; twee werkjes die met elkaar gemeen hebben dat beide vinden dat Utrecht eigenlijk een provinciestadje is. De hoogmoed waaraan de stad zeker de laatste jaren lijdt, wordt in deze twee uitgaven een gelukkig (weliswaar te licht) tegenwicht geboden.

Het *Nieuw Utrechts Bijnamenlexicon* is een uitbreiding van het eerder verschenen *Beknopt Utrechts Bijnamenlexicon* uit 1975, dat nog slechts antiquarisch verkrijgbaar is. Dat al na twee jaar!

Een stad met zoveel bijnamen is een dorp aan de rivier. Door met dit lexicon Utrecht deze spiegel voor te houden, is Váva een worm die knaagt aan de wortel van een zeer grote boom. De boom merkt daar weinig van, maar hij wordt beknibbeld. Dat vind ik een gelukkig en positief te waarderen verschijnsel.

De samenstellers ambiëren een Groot Lexicon uit te gaan geven. Ze weten echter dat ze nog allerminst volledig zijn. Hier een bijdrage mijnerzijds.

Ik mis de *Weduwe-met-de-Baard*: ze dreef een uitgeverij en boekhandel in het pand hoek Oudkerkhof-Achter het Stadhuis en had een ruime sortering kerkboeken en religieuze artikelen.

IJzeren Hein was de bijnaam van Hendricus van den Wetering, aartsbisschop van Utrecht. Zijn pastoors en kapelaans vreesden zijn gestrengheid en hielden hem voor onsterfelijk hoezeer dit laatste in strijd was met hun eigen prediking. Het valt te raden dat ieder met stomheid was geslagen toen Magere Hein hem onder een diakenwijding kwam halen.

Van Arie Niemeijer, die zich ironisch „de meest Stichtse sonnettenbakker” noemt, is het gedichtenbundeltje *Leed in de provincie*. De titel van de bundel verraadt hoe provinciaal Utrecht in dit werkje wezen moet en hoe droef. De bundel stelt je niet teleur.

Utrecht is voor de dichter een halfvergane stad waar het treurig is en nevelig; waar een borrel en het weer voor een diffuus licht zorgen in de stegen en Onder de Linden. Ik heb de gedichten met genoegen gelezen. Ik mag u raden ze ook ter hand te nemen.

C.S.

Nieuw Utrechts Bijnamenlexicon. Utrecht (Uitgeverij Váva), 1977. Oplage 700 exx., prijs f 7,25.

Arie Niemeijer. Leed in de provincie. Utrecht (Uitgeverij Váva), 1977. Oplage 400 exx., prijs f 7,50.

Tot nu toe was mij Van Campen's artikel over het voormalige Wittevrouwenklooster in Utrecht ontgaan, maar ik wil hieraan nog graag aandacht besteden, omdat het eindelijk de traditie doorbreekt dat dit klooster zonder meer tot de Norbertijner of Premonstratenser orde behoort zou hebben. Van Campen heeft nu kunnen aantonen dat het oorspronkelijk een Magdalenaklooster was, d.w.z. dat het behoorde tot een (ook in het wit geklede) orde die in 1227 officieel erkend was voor de opvang van bekeerde lichte vrouwen. Het Utrechtse convent was toen misschien al net gesticht; in elk geval blijkt het er te zijn in 1248. Maar al in de 13e eeuw blijkt het zich ook al te verwijderen van zijn oorspronkelijke opzet: steeds meer wordt het een huis voor vrouwen uit voorname, meestal Utrechtse families. Later pas heeft het zich, zoals veel kloosters van deze groep, aangesloten bij de Norbertijnen; in 1518 is dit volledig duidelijk, maar Van Campen vermoedt dat dit besluit al in de 14e eeuw genomen zal zijn. Een overzicht van de priorinnen en zusters tot ca. 1600 vergemakkelijkt ons inzicht in de sociale herkomst van deze kloostervrouwen.

J. W. C. van Campen, Stichting en status van het Wittevrouwenklooster te Utrecht, in: Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland, 17 (1975) 101 - 130.

Het Rijksarchief in de provincie Utrecht heeft in het voorjaar weer een rits inventarissen wereldkundig gemaakt:

Huis Oudegein, door C. Dekker.

Regulierenklooster Vredendaal, door E. T. Suir.

Waterschappen en polders onder Wijk bij Duurstede, door E. T. Suir.

Gemeenten Bunnik, Odijk, Werkhoven, Rijnauwen, door W. B. Heins.

Families Van Lijnden van Sandenberg, Van Persijn, door H. A. J. van Schie.

Waterschappen Rijn en Dijk, Vechter- en Oudwulverbroek, Lee- en Rietsloot, door N. S. L. Meiners, J. A. van Vuuren en E. T. Suir.

Hervormde gemeente Vleuten, door J. H. M. Putman. Alle hebben het verschijningsjaar 1976, en vormen achtereenvolgens de nummers 7 tot en met 13 van deze reeks inventarissen.

L.v.T.

Veel titels beloven eerder te veel dan te weinig. Het boek van Roessingh hoort duidelijk tot de laatste groep. De teelt van inlandse tabak, die begin 17e eeuw in Nederland in zwang kwam en ongeveer 10 jaar geleden in Rhenen/Elst eindigde, was beslist niet zo onbelangrijk als men soms wel meent. In de topjaren in het begin van de 18e eeuw bedroeg de totale binnenlandse produktie 15 tot 18 miljoen pond per jaar, een hoeveelheid in waarde gelijk staande aan de, zeer belangrijke, kaasproduktie van heel Noord-Holland. Tijdens de Amerikaanse vrijheidsoorlog werd

deze produktie nog een keer benaderd, maar hierna niet meer. Toch schat Roessingh de produktie in 1814 nog op 7 miljoen pond, maar vanaf 1880 zet een konstante achteruitgang in.

Het boek biedt echter meer dan een minutieuze beschrijving van de binnenlandse produktie. Ter sprake komt het aarzelend begin van het gebruik van tabak aan het einde van de 16e eeuw en de maatschappelijke aanvaarding van dit nieuwe genotmiddel. Verder is hij zeer uitvoerig over de manier waarop de nieuwe teelt werd ingevoerd. Hij vergelijkt dit met de problemen die zich voordoen bij de invoering van nieuwe gewassen en teeltmethoden in de huidige ontwikkelingslanden. In Nederland vond de invoering van de commerciële teelt plaats door kooplieden uit de stad (vnl. Amsterdam), zij interesseerden grondeigenaren en planters voor de nieuwe teelt. Met name grote gezinnen begonnen dit arbeidsintensieve gewas te verbouwen, meestal in een vorm waarbij een grondeigenaar grond en mest beschikbaar stelde in ruil voor de helft van de opbrengst. Zodoende kon men met veel handen en weinig kapitaal een akkertje met tabak verbouwen. Interessant is de beschrijving van alle uitvindingen en verbeteringen welke hier spoedig optraden en welke de teelt, aldus aangepast aan de Nederlandse omstandigheden, voordeliger maakten.

De produktieschommelingen worden verklaard aan de hand van veranderingen in de internationale tabakshandel en in de binnenlandse verwerkende industrie (het tabakspinnen, -sausen e.d.). Hiertoe werden de internationale publikaties (met name die van J. M. Price) en behalve talloze Nederlandse archieven, ook stukken uit Parijs, Stockholm en Londen geraadpleegd. Vooral dit laatste archief leverde verrassend veel gegevens over de Nederlandse produktie op. Hier blijkt duidelijk dat slechts deze brede internationale oriëntatie voldoende verklaringen kan leveren voor een dergelijk probleem.

Hoewel tabak op vele plaatsen in Nederland verbouwd is, zijn er toch enkele streken waar de produktie geconcentreerd was. Het betreft hier de Utrechtse Heuvelrug, de oost- en zuidrand van de Veluwe, het Gelderse rivierengebied en de Liemers. Met name in het eerste gebied zullen de lezers van dit tijdschrift geïnteresseerd zijn. Roessingh geeft hierover een schat aan gegevens, met name over de plaatsen Amersfoort, Rhenen en Amerongen. Van de eerste twee raadpleegde hij het oud-archief, voor Amerongen haalde hij veel gegevens uit het opstel uit 1786 „Beschrijving van den tabaksteelt, omtrend Amerongen, medegedeeld in eenen brief aan den verzameelaar (door A. d. V.)... Voor Rhenen verdient vermelding de in bijlage 4.2. opgenomen statistiek van de Burrytiend (1658-1809) en de in bijlage 4.7. opgenomen statistiek van de Rhenense stadswaag (1633-1795). Ook in de illustraties komt de provincie Utrecht ruim aan bod door de opname van veel foto's van tabakschuren in en om Rhenen.

Voor Amersfoort doet zich natuurlijk de vraag voor wat de verhouding van dit nieuwe boek van Roes-

singh is tot het meest recente Nederlandse boek over dit onderwerp tot nu toe, de studie van J. J. Herks uit 1967 „De geschiedenis van de Amersfoortse tabak“. Roessingh is het op vele plaatsen niet eens met Herks, zodat, de ruimere probleemstelling en vooral het veel ruimere bronnenmateriaal van Roessingh in aanmerking genomen, welhaast van een revisie gesproken kan worden; met name wat betreft de Nederlandse produktie en het verband daarvan met de konjunktuur en de buitenlandse handel (bijv. Roessingh p. 224, 237, 239, 277, 422, 428/9, 455).

Kortom, deze dissertatie is een zeer belangrijk en goed werk dat zijn belang ontleent aan de uitwerking van veel problemen rond de Nederlandse tabaksteelt en dat ook een nieuwe paragraaf toevoegt aan de sociaal-ekonomische geschiedenis van de Utrechtse Heuvelrug.

Jan Lucassen

H. K. Roessingh: Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland.

Wageningen 1976, A.A.G. Bijdragen 20. 594 blz. (Tevens verschenen als proefschrift Landbouwhogeschool Wageningen 1976; en als deel IX in de Geldersche Historische Reeks bij de Walburg Pers te Zutphen voor f 60,—).

Utrechtse en Overijsselse plooierijen?

Steeds meer komt het begin van de 18e eeuw in de belangstelling, hetgeen dan ook voor het echtpaar Wertheim aanleiding was een boek te schrijven over Stichtse en Overstichtse onlusten in het begin van het tweede stadhoudersloze tijdperk. Het is niet de gemakkelijkste periode van onze vaderlandse geschiedenis en de schrijvers zien het dan ook als hun taak een poging te ondernemen om een enigszins samenghangend beeld over deze periode te scheppen, waar weinig over is gepubliceerd en waarvoor het nodige speurwerk verricht diende te worden. Mevrouw Wertheim kent de situatie, gezien haar dissertatie in 1973 over „Democratische bewegingen in Gelderland 1672-1795“, waarin ruime aandacht aan een vergelijkbare situatie wordt besteed, de veel belangrijker Gelderse onlusten („De Plooierijen“).

Via een inleiding over Plooierijen in het episch centrum (Gelderland) en periferie (Utrecht en Overijssel), gaat het over de onlusten in Utrecht en Overijssel.

Door het wegvallen van de stadhouder kwam er in de gewesten, waar zijn gezag ernstig was gevoeld, een reactie. In Utrecht, Overijssel en Gelderland was in 1675 een regeringsreglement ingesteld, dat als voorwaarde gold voor deze gewesten om tot de Unie terug te keren. De reactie streefde veelal naar herstel van oude privileges, die vaak teruggingen tot vóór de Habsburgse tijden; „door Willem's dood is de electie weer vervallen in de boezem van de burgerij, „waaruit deselve originaliter gesproten“ is“. De zittende regenten in de bestuurscolleges, die hun positie vaak via coöptatie en steun van Willem III hadden verkregen, wensten niet verder terug te gaan dan de oligarchie

van het eerste stadhoudersloze tijdperk. Zij werden Oude Plooi genoemd en de uitgesloten regenten Nieuwe Plooi of zoals de schrijvers deze laatste groep noemen: een democratische beweging, die streefde naar vergroting van de inspraak van de burgers en die onder hun leiders leden van uitgesloten regenten kenden.

Daar er duidelijke verschillen zijn in de onlusten in Utrecht en Overijssel in vergelijking met Gelderland, wordt de term Plooierijen niet in de archiefstukken gebruikt en zou dit volgens de schrijvers erop duiden, dat de in verzet komende burgerij in de verschillende steden van Utrecht en Overijssel, zich weinig bewust was van de noodzaak tot gemeenschappelijke actie, zoals in Gelderland.

In Utrecht waren in vergelijking met de overige gewesten in 1702 minder problemen ontstaan. Verzet was er bij de kleine steden in de Statenvergadering vooral tegen de bevoorrechte positie van de stad Utrecht. In de stad Utrecht zou er van herstel van de invloed van de burgerij niets komen. Terugkeer van afgezette regenten vond nauwelijks plaats. Onlusten vonden plaats in 1703 in Amersfoort en Rhenen; de uitwerking hiervan zou echter gering zijn. In Amersfoort zou het nog het heftigst zijn toegegaan zoals reeds in het hier verwerkte artikel van Hovy te lezen valt. Er ontstond daar een zo ernstige situatie, dat de Staten van Utrecht de rust herstelden tussen de regentenoligarchie en burgerij met militair optreden en terechtstelling van de burgerleiders der Amersfoortse „Nieuwe Plooi“. De situatie in de stad Rhenen werd onrustig toen hier voor de eerstvolgende magistratenkeur, na de afschaffing van het regeringsreglement, moeilijkheden tussen de zittende regenten en de uitgesloten regenten samen met de burgerij plaats vonden over de wijze, waarop de keur moest geschieden. De staten stelden vast, dat niet mocht worden afgeweken van de situatie van na 1651.

De onlusten in Overijssel waren vergeleken met Utrecht omvangrijker en deden zich vooral voor in de steden Deventer, Vollenhove, Steenwijk en enige jaren later in Hasselt. In Deventer zou de strijd uiteindelijk niet veel meer zijn dan een „ordinaire factiestrijd“. De staten van Overijssel hadden na de eerste serie onlusten in 1703 een plakkaat afgekondigd (infernaal plakkaat), dat op een complete beperking van alle burgerlijke vrijheden in de kleine steden neerkwam; een opmerkelijk document, waar terecht veel aandacht aan wordt geschonken.

Na de onrust zouden de regenten sterker dan te voor een gesloten oligarchie vormen, waaruit blijkt, dat de bewegingen dood lopen. De schrijvers wensen „de Plooierijen als voorbode te zien van de grote sociale omwentelingen in Europa van het eind van de eeuw“. De nadruk wordt ook steeds gelegd op het aandeel van de burgerij in de onlusten, waarbij de bekende stelling van mevrouw Wertheim naar voren komt over „een miskend burgerlijk ontwaken“, dat een ieder uit de droom moet helpen, dat het geen reactionaire beweging was. Het is dus de doorlopende lijn in de geschiedenis van Plooierijen tot Patriottentijd en verder.

De geschiedsopvatting van de schrijvers wordt het sterkst benadrukt aan het slot, „de felheid, waarmee de heersende oligarchische machten zich tegen de aanspraken van de stedelijke burgers hebben verzet, als duidelijkst bewijs van de klassestrijd“, waarop de lezer het ietwat moeilijk begint te krijgen. Het is te hopen, dat de interessante inhoud aanzet mag geven tot verdere bestudering van de onlusten, waarover wordt gesteld, dat het lijkt of een groot aantal voorvallen uit deze periode uit de geschiedenis is geschreven. Er worden opmerkelijke staattjes gegeven over de wijze, waarop door historici in het verleden „De Plooierijen“ werden behandeld. Hoe echter deze opmerking over onnauwkeurigheid te rijmen valt met bijvoorbeeld (p. 117) het niet ingrijpen van de graaf van Athlone in het Nijmeegse kwartier in 1703, is niet duidelijk. De Graaf was zeer zeker eind januari niet in het zuiden in strijd verwickeld, daar zijn troepen in winterkwartier waren en hijzelf 15 dagen later in Utrecht zijn laatste adem uitblies.

F. J. L. van Dulm

W. F. Wertheim en A. H. Wertheim - Gijse Weenink, *Burgers in verzet tegen regenten-heerschappij: onrust in Sticht en Oversticht (1703-1706)*. A'dam 1976, paperback, geill., 144 blz., f 13,90.

Excursie-programma

Donderdag 11 augustus 19.30 uur beklimning van de Domtoren met zomeravondconcert van K. Borghuis. Kaartjes à f 1,50 bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht.

MAANDBLAD

oud-utrecht

50e jaargang - nummer 7 - juli 1977

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukeien, tel. (03462) 23 62

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. (030) 31 55 41

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 575520

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86

Redactie:

G. J. Rohrer, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28

Mej. L. van Tongerlo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 62 12 26

Redactieadres:

Alex. Numankade 199, Utrecht

ENDELHOVEN

2 jaar na het monumentenjaar

Onvoorstelbaar en verbijsterend is de houding van het Maarsseense Gemeentebestuur t.a.v. het aan die Gemeente in eigendom toebehorende 17de eeuwse Vechthuis Endelhoven.

Aangekocht in 1963, werd dit voorbeeld van vroege landhuisbouw aan de Vecht langzamerhand door de eigenaar aan een steeds sneller verval prijsgegeven. Dit resulteerde op 2 juni j.l. in een onvermijdelijk geworden instorting.

Endelhoven wist zich niet langer staande te houden is een haast schaamteloos eufemisme hiervoor, opgetekend door een journalist van het U.N. uit de mond van één van de verantwoordelijke leden van Maarsse's College van B & W.!

Het heeft weinig zin op deze plaats de lange lijdensweg van Endelhoven te memoreren. Dag- en streekbladen deden dit reeds uitvoerig. Bovendien signaleerde ons Maandblad van oktober 1975 de gang van

zaken. Op dit moment willen wij volstaan met het onvoorstelbare en verbijsterende gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel te signaleren van Maarsse's Gemeentebestuur ten opzichte van een onvervangbaar en uniek monument. Het is te hopen, dat het Ministerie van CRM het standpunt van de Rijksdienst voor Monumentenzorg blijft delen, dat afvoeren van Endelhoven van de monumentenlijst ontoelaatbaar is. Sterker nog: het is te wensen dat Provincie of Rijk de Gemeente op enigerlei wijze kunnen verplichten tot herbouw.

Anderhalf jaar na afloop van het Monumentenjaar 1975 mag een schromelijke verwaarlozing als die van Endelhoven, nota bene door een Gemeentebestuur, niet voor kennisgeving worden aangenomen!

A. H. R. Hoogezand
Voorzitter Oud-Utrecht

De bouwval Endelhoven (Utrechts Nieuwsblad d.d. 29 juni 1977; foto C. A. Otten)

Romeinse grensversterkingen in Nederland

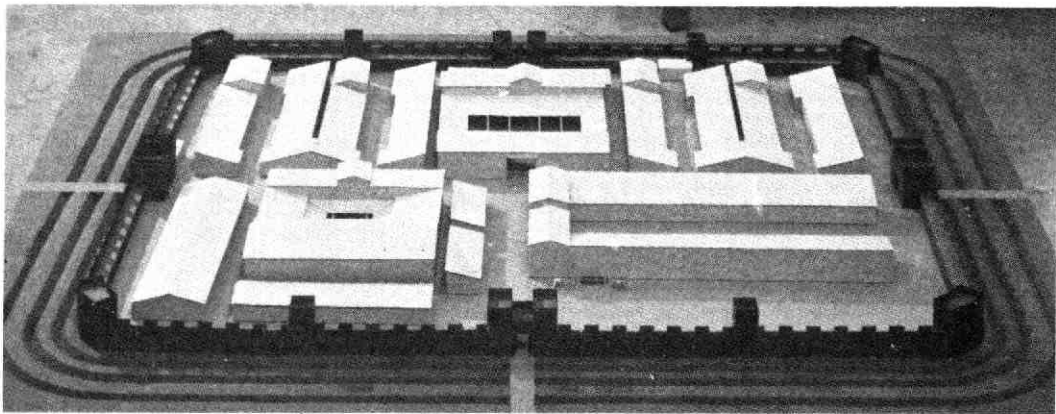
Toen ik op 3 maart voor de vereniging Oud-Utrecht een lezing hield over bovengenoemd onderwerp, werd mij door de redactie van het Maandblad gevraagd een stuk hierover in te leveren. En, hoewel er personen zijn die meer deskundig zijn op dit gebied, ben ik toch op dit verzoek ingegaan, omdat ik telkens bemerk hoe moeilijk het is eenvoudige literatuur hierover te vinden.

Het onderstaande is een samenvatting, waarbij de nadruk ligt op de gedeelten, die de Utrechtse lezer kunnen interesseren.

Er zijn in de afgelopen 60 jaar langs de Rijn in Nederland de sporen van een aantal vestingen gevonden en de lacunes in deze reeks worden telkens door nieuwe vondsten aangevuld. Om zich een voorstelling te maken van de Rijn als grensrivier van het Romeinse Rijk moet men uitgaan van de Neder-Rijn vanaf onze tegenwoordige Oostgrens - met kleine wijzigingen - tot aan Wijk bij Duurstede, dan de Kromme Rijn - eveneens met afwijkingen - tot Utrecht en verder naar het Westen de Oude Rijn tot bij Katwijk.

stamt de oudste aanleg waarschijnlijk uit die tijd. Van West naar Oost zijn er castella of vondsten die op een militaire bezetting wijzen, gevonden in: Valkenburg (Z.-H.), Leiden-Roomburg, Alphen a/d Rijn, Zwammerdam, Woerden, De Meern, Utrecht, Vechten (Bunnik), Maurik en Kesteren. Daar moet nog bij genoemd worden: de resten die sinds de 16de eeuw op het strand bij Katwijk tevoorschijn kwamen en de „Brittenburg“ werden genoemd. En tenslotte Nijmegen, waar de verschillende opeenvolgende castra zijn gevonden en nog steeds worden onderzocht.

In het dorp *Valkenburg* konden als gevolg van de vernielingen tijdens de gevechten in mei 1940 om het ernaast gelegen vliegveld uitgebreide opgravingen worden verricht (A. E. van Giffen, Biologisch-Archaeologisch Instituut, R.U. Groningen) in de jaren 1941-1953. Vanaf 1962 konden nadere onderzoeken worden gedaan (W. Glasbergen e.a., Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam) waardoor de verschillende bouwperiodes en de daarbijbehorende plattegronden steeds beter bekend worden.

Maquette van het Romeinse castellum bij Valkenburg (Z.-H.)

Tijdens de regering van Augustus was Drusus, zijn stiefzoon, opperbevelhebber in Gallië (12-9 v. C.). Volgens een schriftelijke overlevering was er toen al een serie forten langs de Rijn aangelegd. Hiervan kennen we misschien de sporen van een legioensvesting (*castra*) te Nijmegen en van een hulpstroepenvesting (*castellum*) te Vechten bij Bunnik. Onder de regering van keizer Claudius kreeg de commandant Corbulo, die bezig was het Friese gebied te pacificeren, in 47 n.C. opdracht zijn troepen op de linker Rijnsoever terug te trekken.

Van de meeste vestingen die nu zijn teruggevonden,

De onderzoeken te *Roomburg*, even ten oosten van Leiden (J. H. Holwerda, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, 1927; J. E. Bogaers, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, 1962) leverden nog geen duidelijke resultaten op, maar mogelijk is het noordelijke uiteinde van de gracht van Corbulo hier teruggevonden.

In *Alphen a/d Rijn* zijn de vondsten, waaronder dakpannen met stempels van legereenheden een aanwijzing voor een militaire bezetting.

Bij *Zwammerdam* deed zich in 1968 een goede gele-

Stempel op dakpanfragment gevonden bij De Meern (Centraal Museum).

genheid voor een onderzoek in te stellen op een terrein waar de amateur-archeologen al een concentratie van Romeins materiaal hadden geconstateerd. Voor de bouw van een psychiatrische inrichting was de grond aangekocht en zo kwam bij de opgraving een castellum vrijwel in zijn geheel tevoorschijn (W. Glasbergen en J. K. Haalebos, I.P.P., Amsterdam). De plattegrond van het hoofdgebouw is bewaard en geconsolideerd in de tuin van de nu gebouwde inrichting. In de daaropvolgende jaren werden tussen de vesting en de Oude Rijn een aantal schepen uit de Romeinse tijd gevonden, waarvan één dankzij een landelijke actie behouden kon worden.

In *Woerden* zijn het de vondsten, voornamelijk van aardewerk, maar ook dakpannen met stempels, die wijzen op een militaire nederzetting (J. E. Bogaers en J. K. Haalebos, Instituut Oude Geschiedenis en Archeologie, Nijmegen).

Bij *De Meern* zijn eerst in 1957, 1960 en later in 1973 opgravingen gedaan (J. H. Jongkees en C. Isings en C. A. Kalee, Archeologisch Instituut, Utrecht). Hoewel de omwalling van een castellum niet is gevonden, zijn er nu sporen van een soldatenbarak ontdekt. Er zijn dakpanfragmenten gevonden met stempels van de COH(ors) CLASSICA P(ia) F(idelis) D(omitiana).

In *Utrecht* werd het castellum op en nabij het Domplein ontdekt (A. E. van Giffen, C. W. Vollgraff en G. van Hoorn). De Romeinse naam *Traiectum* was bekend uit het *Itinerarium* (reisboek) van Antoninus uit de 4e eeuw. De aanleiding was een onderzoek naar de ligging van de Heilige Kruiskapel. De verslagen werden met financiële steun van de Vereniging Oud-Utrecht gepubliceerd! (Tjeenk Willink, Haarlem, 1934-1938).

De resten van de vroegste vesting in houtbouw stammen waarschijnlijk uit het jaar 48 n.C., toen de grens van het rijk langs de Rijn werd geconsolideerd. Dit werd door de aardewerkvondsten aangetoond. In de

lagen van de oudste legerplaats werd een opzienbarende vondst gedaan: 50 gouden munten (*aurei*), waarvan de oudste exemplaren uit de tijd van Augustus en de jongste uit de tijd van Nero zijn plus nog twee unieke stukken die in 68 in het vrije Gallië zijn geslagen. Er is een hypothese dat dit het spaargeld van een soldaat is geweest die $\frac{1}{3}$ van zijn soldij of 6 aurei per jaar opzij heeft gelegd (A. C. Haak en A. Zadzoks-Josephus Jitta, *Jrb. v. Munt- en Penningkunde* 1960). Ze zijn nu in het Centraal Museum te zien.

Stempels op fragmenten van dakpannen geven een aanwijzing over de militaire eenheden die in deze vesting kunnen hebben gelegen. Zo is er een stempel die luidt: COH II HISP PED d.w.z. van de Cohors secunda Hispanorum peditata, de tweede cohorte van voetvolk, oorspronkelijk in Spanje gerecrueteerd. Een groot aantal zijn er van EX(ercitus) GER(manicus) INF(erior), d.i. het leger van de provincie Neder-Germanië.

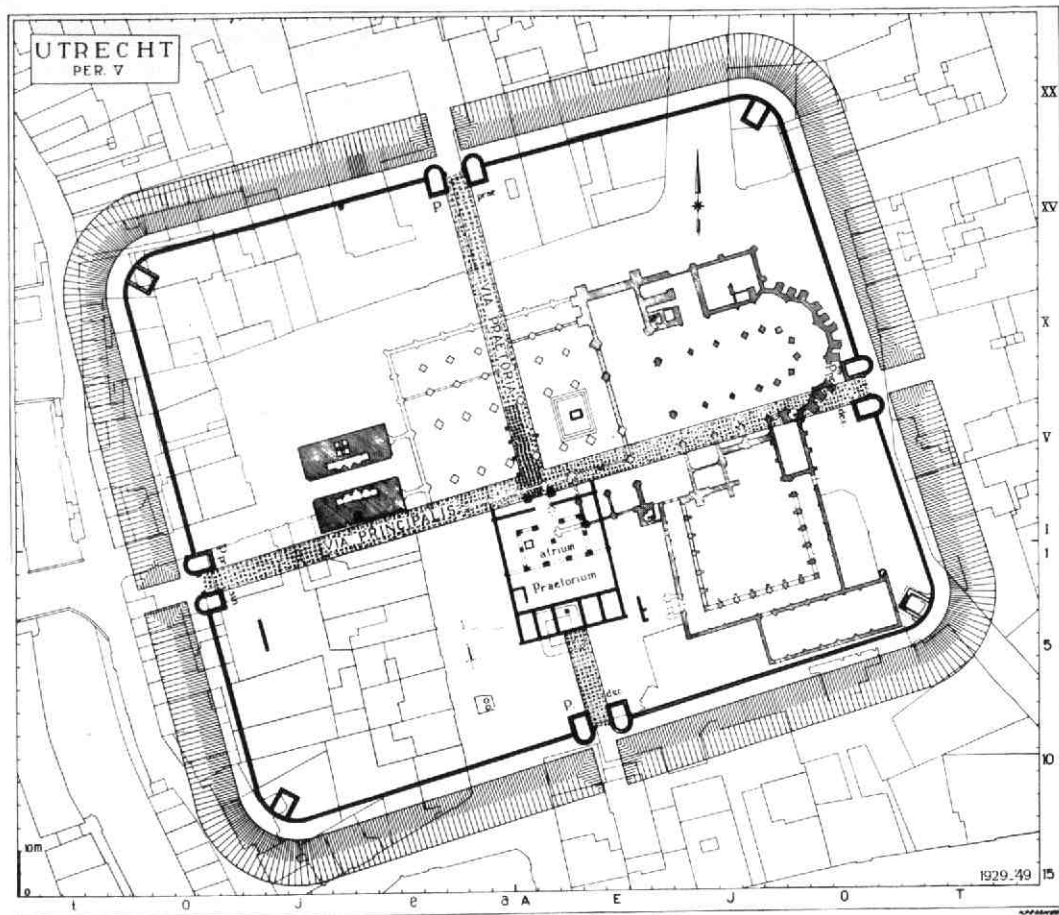
Een belangrijke vondst zijn de fragmenten van een stenen boog, die behoren bij de jongste, stenen bouwphase van het hoofdgebouw (*principia*), opgesteld in de kelder van het Centraal museum.

Een gedeelte van de vertrekken aan de zuidzijde van het hoofdgebouw kon niet worden uitgegraven, omdat op die plaats het standbeeld van Jan van Nassau staat opgesteld. Wellicht kan in de toekomst op die plek een nuttig aanvullend onderzoek worden verricht.

Uit de vondsten heeft men afgeleid dat de vesting omstreeks 260 n.C. verlaten is.

Over de loop van de Rijn in de Romeinse tijd, die met een boog om het castellum heenliep, verwijs ik naar de artikelen in Maandblad Oud-Utrecht 46 (1973), n.a.v. de bouwput van V. & D. Achter Clarenburg, waarbij o.a. een visfuk werd gevonden, de door C14-methode in de tweede helft van de eerste eeuw n.C. werd gedateerd.

Voor de vesting te *Vechten* (2 km ten westen van Bunnik, ten zuiden van de snelweg) verwijs ik allereerst naar het gedeelte daarover in de Archeologische

Plattegrond van het castellum te Utrecht, 5e periode, ca. 200 - ca. 260

Kroniek van W. J. van Tent in Maandblad Oud-Utrecht 49 (1976), 61-64. Daarnaast lijkt het me voor de lezers van dit blad nuttig om een overzicht van de opgravingen te geven.

Bij de aanleg van het fort „De Burg” in 1867 heeft men al sporen van de vesting ontdekt (M. Nahuys, „Overblijfsels van Romeinsche bezettings- of legerplaatsen in de Provincie Utrecht”, *Utrechtsche Volksalmanak* 1868, 137). Verschillende grafstenen en wij-altaren, die zich nu in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bevinden, werden toen gevonden. (W. Pleyte, *Nederlandsche Oudheden*, 16 (1901), 66-71. In 1892-1894 werden opgravingen verricht door S. Muller Fzn, waarvan het verslag te vinden is in de *Aantekeningen* van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1905. J. H. Holwerda verrichtte een onderzoek vanuit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden in de jaren 1914, 1920 en 1921. Zijn assistent A. E. Remouchamps zette deze onderzoeken in 1922 en 1928 voort en in zijn verslag toonde hij aan dat er verschillende opeenvolgende castella waren geweest.

In de jaren 1931-1937 werden weer door het Rijksmuseum van Oudheden o.l.v. W. C. Braat opgravingen ondernomen. Hij vond een aanlegkade van 500 m langs de later verlande Rijn, die hij in de tijd van Tiberius (13-37) kan dateren. Op grond hiervan identificeerde hij de daarbij behorende vesting met de vlootbasis die Germanicus in 16 n.C. op het eiland der Bataven gebruikte voor zijn expeditie naar de Eemmond.

In 1946 en 1947 vond een onderzoek door A. E. van Giffen plaats. De resultaten hiervan zijn gedeeltelijk in de tekeningen van R. Woudstra te vinden.

In 1969 en 1970 wordt er door W. J. van Tent (R.O.B. Amersfoort) gegraven. De vondsten werden getoond in de expositie „Van Steentijd tot Sticht”, museum Flehite, december 1973 - april 1974.

Ten noorden van *Maurik* langs een oude bocht van de Rijn kon dankzij de hulp van de A.W.N., werkgroep Midden- en West-Betuwe, veel archeologisch materiaal, dat gedeeltelijk bij baggerwerkzaamheden naar boven kwam, worden geborgen. Bij het grote aantal

stempels op dakpannen die werden gevonden, trok vooral die van de COHORS II THRACUM (equitata) d.w.z. een eenheid Thracische ruiters, de aandacht. Deze en andere vondsten wijzen op een militaire basis. (J. E. Bogaers en J. K. Haalebos, Inst. O.G.A., Nijmegen).

Bij *Kesteren* werd mede door de activiteit van de Historische Kring Kesteren en Omstreken veel Romeins materiaal gevonden. Hoewel eerst getwijfeld werd of het een militaire nederzetting betrof zijn er nu meer aanwijzingen in die richting (R. S. Hulst, R.O.B., Amersfoort).

Het zou te ver voeren om in te gaan op de opgravingen van de castra te *Nijmegen* die sinds 1917 hebben plaatsgevonden (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden; R.O.B., Amersfoort; Inst. O.G.A., Nijmegen). Wel verdient het vermelding dat dit de meest uitgebreide onderzoeken zijn van de enige legioensvesting in Nederland. Ze worden steeds voortgezet en er is een plan om in 1978 in het museum Kam een tentoonstelling over de resultaten van de laatste 10 jaar te houden.

Nijmegen

A. V. M. Hubrecht

*Fragmenten van een stenen boog
van het hoofdgebouw te Utrecht
(Centraal Museum)*

Kromme Nieuwegracht 70†

Een oplettend wandelaar in de Utrechtse binnenstad zal het opvallen dat in veel straten de huisnummering rare sprongen maakt. Zo zien we in de Mariastraat links van het poortgebouwtje met nummer 28 een winkel met nummer 12. En op de Nieuwegracht vinden we de nummers 87 en 121 direct naast elkaar.

De verklaring hiervoor is, dat, op beide plaatsen, ooit een aantal - in pandige - huisjes stonden. Ook op een andere manier verdwijnen er huisnummers. Men zal vergeefs zoeken naar Oudegracht 174, 176, 180 en 182. Zeven in de dertiger jaren afgebroken huizen maakten plaats voor twee grote gebouwen.

Een recentere en modernere aanpak waardoor huisnummers verdwijnen is de volgende. Een in de bin-

nenstad gevestigd (te) groot bedrijf koopt voor zijn uitbreiding een aantal aangrenzende panden op en verbouwt deze. Na de verbouwing zijn de deuren en met hen de huisnummers van de aangrenzende panden verdwenen. Zo verging het in 1963 de huizen aan de Kromme Nieuwegracht vanaf de Jeruzalemstraat tot aan 80bis, inclusief het pand Kromme Nieuwegracht 72, dat men aanvankelijk, blijkens een tekening uit het jubileumboekje van de Tiel-Utrecht¹⁾, zijn eigen gezicht wilde laten behouden. Het is nu evenwel een onderdeel van een quasi-zelfstandig, levensloos rijtje. Zo zal het naar alle waarschijnlijkheid vergaan met het geplande kantoorpand Kromme Nieuwegracht 70²⁾.

Staande op de Pausdam en kijkend naar het oosten zien we een belangrijk stukje beschermd stadsgezicht,

waarvan zo'n 75% (huizen, gracht, werven, bruggen) op de Rijksmonumentenlijst staat. Aan dit stukje, in het verleden al geschonden door de genoemde quasi-zelfstandigheid van een aantal panden van de Tiel-Utrecht, zal door toevoeging van weer zo'n stukje levenloosheid, verder afbreuk worden gedaan. Wat is er hier dan aan de hand? Alvorens daarop in te gaan kan een „korte inhoud van het voorafgaande“ leerzaam zijn.

Op de hoek van de Kromme Nieuwegracht en de oostzijde van de Jeruzalemstraat stond een middeleeuws huis, Kromme Nieuwegracht 70. Dit huis, door C. L. Temminck Groll beschreven³⁾, herbergde vanaf 1925 de door B. Renden en F. van der Meijden gestichte Nieuwe Muziekschool⁴⁾. Tevens woonde er de concierge, de heer Lancee. In 1951, het pand is gedeeltelijk nog bewoond, blijkt de muziekschool het verlaten te hebben. In dat jaar dienen de architecten F. Reitsma en W. C. van Rossum een bouwplan in dat de hedendaagse bestuurders zou doen watertanden.

Het plan behelst het schoonmaken van de gevels (deze waren gepleisterd) en het in vroeger staat brengen daarvan. Door een inwendige verbouwing zal op elke laag (3x) een ruime woning worden ingericht en in de achterbouw aan de zijde van de Jeruzalemsteeg, het-

zij 4 kleine woninkjes voor alleenstaanden, dan wel 2 woningen voor kleine gezinnen. B. en W. gaan met het geheel akkoord, mits gekozen wordt voor de twee gezinswoningen. Op 18 juni 1954 echter, ontvangen B. en W. een brief van geheel andere strekking. De twee genoemde architecten schrijven namens de Uitgeversmaatschappij Neerlandia, dat deze *voornemens is Kromme Nieuwegracht 70 te laten slopen. Met de werkzaamheden zal 21 juni a.s. begonnen worden. Het voornemen bestaat het pand te herbouwen boven de te handhaven fundering; een herbouwplan zal u te zijner tijd toegezonden worden.*

Men beseffe wel dat de brief geen verzoek om een sloopvergunning inhoudt, doch een koele kennisgeving betreft. Het pand wordt inderdaad gesloopt en de fundamenteën en de kelderbogen blijven - en zitten ook nu nog - in de grond.

Achttien jaar later vist de gemeente Utrecht bij de verkoop van de Neerlandiapanden aan de Kromme Nieuwegracht achter het net. De Verenigde Bedrijven Bredero N.V. is de nieuwe eigenaar. Tussen de N.V. en de gemeente vindt een stevig overleg plaats, maar hetgeen uit de bus komt is slechts zeer ten dele wat laatstgenoemde in de nota *Kernbeeld* en in de *Beleidsschets* voor ogen heeft gestaan. Van de door de N.V. gedane concessies komen er slechts twee voor die benaming in aanmerking:

1. Het pand Kromme Nieuwegracht 68 zal worden gerestaureerd en blijft geheel bestemd als woonruimte.
2. Het binnenterrein mag na kantoortijd en in de weekeinden gebruikt worden als speelgelegenheid⁵⁾.

Op de restauratie na zijn de genoemde afspraken nooit nagekomen. Bovendien wordt onttrekking aan de eerstgenoemde afspraak door B. en W. nota bene gesanctioneerd. Dit moge blijken uit het volgende. Op 25 mei van dit jaar schrijven B. en W. aan de omwonenden van het perceel Kromme Nieuwegracht 70 een brief waarin zij mededelen dat *ter inzage ligt een plan tot het oprichten van een kantoorpand op het terrein aan de Kromme Nieuwegracht 66-68/hoek Jeruzalemstraat.* (Nummer 70 verdwijnt nu officieel). En voorts: *Het plan is in strijd met artikel 3 lid 3 van de verordening Voorschriften voor de bebouwde kom 1958. Wij zijn voornemens gebruik te maken van onze bevoegdheid vrijstelling te verlenen van voornoemde bepaling.* Artikel 3 lid 3 nu, zegt, dat de vergroting van een gebouw of een gedeelte daarvan, dat niet de aard van woonruimte heeft, niet is toegestaan. Het pand 68 heeft wel de aard van woonruimte en kan dan ook nooit met een kantoorpand worden vergroot. We ontmoeten hier de wel zeer eigenaardige situatie dat een woonhuis met een kantoorpand uitgebreid gaat worden. Toepassing van artikel 3 lid 3 is

Kromme Nieuwegracht 70 in 1954 (foto G.A.U.).

*Boog onder Kromme Nieuwegracht 70, gezien vanuit de werfkelder, maart 1954.
Op de achtergrond Jeruzalemstraat 8 (foto auteur).*

echter alleen mogelijk als men accepteert, dat de afspraak dat Kromme Nieuwegracht 68 geheel als woonruimte bestemd zal blijven, geïsoleerd wordt. Men zal inmiddels begrepen hebben dat de bouwheer het geplande kantoorpand geen eigen voordeur heeft toegedacht. Maar er is meer. De middeleeuwse kelder wordt niet hersteld. Ook het herstel van de werfkelder is niet in het bouwplan opgenomen. Onder het op te richten kantoorpand is zelfs in het geheel geen kelder geprojecteerd, maar slechts een z.g. kruipruimte. Dit betekent dat Utrechts trots er een dode werfkelder bij krijgt, want ook vanaf de straat is deze werfkelder niet bereikbaar. Deze ontwikkeling, verval van werven en werfkelders, begunstigd door het bewust creëren van een dode werfkelder lijkt mij, ook voor Utrechtse bestuurders onaanvaardbaar.

A. P. J. Hendriks

Noten:

- 1) J. W. Niemeyer, Het huis van de Tiel-Utrecht, 1961.
- 2) Tegen het bouwplan „Kromme Nieuwegracht 70” zijn van 4 zijden bezwaarschriften binnengekomen. Maar wie heeft er ooit gehoord van een (gedeeltelijk) gegrond verklaard bezwaar inzake een bouwplan in de Utrechtse binnenstad?
- 3) C. L. Temminck Groll, Middeleeuwse stenen huizen in Utrecht en hun relatie met die van andere noordwest-europese steden, 1963, 66.
- 4) Wouter Paap, Muziekleven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen, 1972, 73.
- 5) Gedrukte Verzameling 1972, Nr. 2628 OW/SO, d.d. 22-8-1972. Zie ook de hierbij behorende voordracht van Burgemeester en Wethouders, behandeld in de avondvergadering van 31-8-1972.

Stichting Het Utrechts Gevelteken Fonds (eindelijk) opgericht

---

Er lag een moeizame weg tussen het besluit van de ledenvergadering van Oud-Utrecht op 19 november 1975 tot oprichting van een Geveltekenfonds (zie Maandblad Oud-Utrecht dec. 1975) en de daadwerkelijke oprichting op 6 mei 1977.

Gelukkig is in deze periode wel het één en ander gebeurd. Een groep van 21 vrijwilligers heeft de geveltekens in de binnenstad van Utrecht geïnventariseerd. Thans moet hieromtrent het nodige archiefonderzoek worden verricht, hetgeen hopelijk met hetzelfde enthousiasme zal worden gedaan als de inventarisatie. Het is bijzonder verheugend, dat de Stichting Het Utrechts Gevelteken Fonds een startsubsidie heeft gekregen uit de opbrengst van de verkoop van de Zomerpostzegels.

Het bestuur is als volgt samengesteld: namens de vereniging Oud-Utrecht: de heren W. J. C. van Rossum (voorzitter), A. Graafhuis (penningmeester), D. P. Snoep (plv. voorzitter) en C. J. Bardet, namens de gemeente Utrecht: de heer J. F. Versnel, namens de provincie Utrecht: de heer G. van Baaren (secretaris).

Volgens de statuten stelt de Stichting zich ten doel „het handhaven, c.q. terugbrengen, restaureren en

doen gebruiken van geveltekens, grenspalen en grensstenen in de ruimste zin, mede ten einde de belangstelling voor plaatselijke of algemene toestanden of omstandigheden in het verleden of de huidige toestand te bevorderen.

Het werkgebied der stichting omvat de Provincie en aangrenzende gebieden."

Hieraan heeft het bestuur nog uitdrukkelijk toegevoegd: het stimuleren van de belangstelling voor geveltekens, het inventariseren, documenteren en bestuderen daarvan.

Een van de eerste taken van de nieuwe stichting zal zijn het verder uitwerken en uitvoeren van de plannen tot plaatsing van een replica van het beeld van Keizer Hendrik IV in de gevel van het pand op de hoek van de Mariaplaats en de Mariastraat, waar het oorspronkelijke beeld tot 1965 heeft gestaan. Van de ontwikkelingen hieromtrent zullen wij u in het Maandblad op de hoogte houden.

Op de eerste bestuursvergadering zijn in grote lijnen de plannen voor de komende jaren uitgestippeld:

- afronden van de inventarisatie en documentatie van geveltekens in de binnenstad van Utrecht (met behulp van de groep vrijwilligers);
- inventarisatie en documentatie van geveltekens e.d. in de provincie Utrecht (het is per slot van rekening een provinciale stichting);
- inventarisatie en documentatie van geschilderde huisnamen;
- inventarisatie en documentatie van verdwenen geveltekens, huisnamen e.d.;
- naast de herplaatsing van Hendrik IV zal getracht worden voor eind 1978 3 à 4 geveltekens c.a. te restaureren.

Het zal u duidelijk zijn, dat met name de restauratie van de geveltekens veel geld vergt. Giften en donaties zijn dan ook van harte welkom op de bankrekening van de Stichting bij de Crediet- en Effectenbank n.v. te Utrecht (rek.nr. 69.97.60.550, giro van de bank: 75651).

De stichting zal ook zoveel mogelijk trachten individuele vragen te beantwoorden en behulpzaam te zijn bij het aanvragen van subsidies voor de restauratie van geveltekens e.d.

Woont u dan ook in een huis met een gevelsteen waar u meer van wilt weten, of heeft u juist een onderzoek ingesteld naar een gevelsteen? Aarzel dan niet om contact op te nemen met het Geveltekenfonds. Het secretariaat is gevestigd in Paushuize, Kromme Nieuwegracht 49 te Utrecht, tel. (030) 321632, toestel 396. Op dit adres kunt u zich ook aanmelden, indien u mee wilt werken aan de inventarisatie van geveltekens c.a. in de provincie.

G. van Baaren

Doodslag in de 17de eeuw

Tijdens een onderzoek in het protocol van de Utrechtse notaris Bartholomeus van Eck (Gem. Arch. Utr., S 207c) viel mijn oog op een typisch voorbeeld van de wijze waarop in de 17de eeuw een geval van doodslag werd behandeld.

Medio december 1628 was Adriaan Jacobsz van Rossum gedood door Bastiaan Petersz en op 25 februari 1629 zien wij de familie van het slachtoffer enerzijds en de dader c.s. anderzijds bij vornoemde notaris verschijnen:

Op huijden date onderschreven sijn Weijntghen Dircks, weduwe van Jacob Arisz van Rossum, woonende in 't Goij, Willem Jacobsz van Rossum ende Adriaen Dircksz als getrouwt hebbende Metgen Jacobs van Rossum, soe voor haerlieden selven alsoe heurluijden sterckmaeckende ende de rato caverende voor Dirck Jacobsz van Rossum woonende tot Leijden, Cornelis Jacobsz van Rossum, Cunera ende Andriesgen Jacobsdochters van Rossum, Gerrit Heyndricksz In den Enge, Dirck Willemsz van Rossum, Willem Arisz coster in 't Goij, Gijsbert Gijsbertsz Holl, Rochus Arisz Bieser ende Tonis Jansz Bouwman, moeder, broeders, susters, ooms, naeste vrunden & arbiters van Adriaen Jacobsz van Rossum nedergeslagene ter eenre,

Ende den Ed: Aris Foeijt cappiteyn deser stadt Utrecht, Cornelis Arisz Verheull schout tot Seijst, Dirck Aertsz Hoeven ende Cornelis Jelisz bijde woonende aen de Bilt, Hendrick Jansz van Cauwenhoven, alle tesaemen versocht sijnde van Bastiaan Petersz hantdadige woonende tot Seijst, ter andere sijde, mitten anderen overcoemen, veraccordeert & getransigeert nopende den dootslach bij de vsz. Bastiaan Petersz ontrent thien weecken geleden tzijnen groot leetwesen aende voorn. Adriaen Jacobsz van Rossum begaen . . .

Gestipuleerd wordt dat Adriaan's moeder, broers, zusters enz. de dader *den selven nederslach remitteren ende vergeven sullen* doch hieraan worden wel een aantal voorwaarden verbonden, t.w.:

- 1e. betaling van alle begrafeniskosten en andere onkosten die verband houden met de doodslag;
- 2e. betaling van 150 carolus guldens, te voldoen in twee termijnen; de eerste op 28 febr. 1629 en de tweede op 1 mei d.o.v.;
- 3e. betaling van 12 car. guldens *omme uitgekeert te worden aen alsulcke armen ende behouftigen personen als dieselve vrunden van den nedergeslagene believen sal;*

- 4e. zes jaren lang moet de dader jaarlijks een schepel rogge uitdelen aan *alsulcke arme personen als deselven hantdadigen goetdunken sal;* voor de eerste maal dient dit te geschieden op 20 febr. 1630.

Op die voorwaarden zal de familie van het slachtoffer *nu ende ten eeuwigen daegen versoent ende veraccordeert blijven.*

Naar toenmalige maatstaven betekenden de genoemde bedragen ongetwijfeld een zware belasting voor de dader. Meen echter niet dat door die onderlinge regeling de zaak geheel was afgedaan; het recht moest zijn loop hebben. De dader moest voor zijn berechting de notariële acte overleggen aan het Hof van Utrecht, dat dan afzag van de oplegging van lijf- of gevangenisstraf en volstond met een boete.

In het Register van Criminele Sententiën (R.A. Utr. nr. 99-7) vinden wij dan ook op 14 september 1629 de *submissie van Bastiaan Petersz voerman wonende inde Gerechte van Seijst, over het exces bij hem perpetreert aende persoon van Adriaen Jacobsz nedergeslaeghen.* Gelet op het request van de dader en het advies van de Procureur Generaal wordt Bastiaan veroordeeld tot een amende van 48 gulden plus de gerechtskosten.

Een dergelijke wijze van behandeling van doodslag doet ons thans wellicht wat merkwaardig aan, voor die tijd was het echter een normale zaak. Een kort onderzoekje in de reeds genoemde Criminele Sententiën toont aan dat b.v. in 1622 vijf soortgelijke *submissies* werden behandeld door het Hof van Utrecht. Veelal moet de oorzaak gezocht worden in een overmatig drankgebruik, zoals b.v. in de zaak die 26 nov. 1622 voor het Hof diende. De Eemnes-Buitendijker Gerrit Rutgersoon had in de herberg van Rijk Peters Pijll wat biertjes genuttigd en wilde even naar buiten *omme sijn water te maecken.* Hij werd daarbij gehinderd door de Binnendijker Gosen Evertsz en in de daarop volgende ruzie moest Gosen het leven laten.

Geïnteresseerden kan in dit verband lezing worden aanbevolen van het boek *Misdaad in de Middeleeuwen*, geschreven door D. A. Berents en verschenen in de Stichtse Historische Reeks. Weliswaar beperkt dit werk zich tot de late middeleeuwen, doch van grote veranderingen in de rechtspraak is in de 17de eeuw nog geen sprake en het verschaft een boeiend beeld van dit aspect van het leven onzer voorouders.

Stadspark en Buitenplaats

In het Maandblad van mei j.l. werd de groeiende belangstelling voor de tuinkunst gememoreerd in verband met een tentoonstelling in kasteel Sypsteyn in Loosdrecht. Tezelfdertijd is een expositie ingericht in de Vleeshal van Haarlem, die eveneens over oude tuinen handelt en die de titel *Stadspark en Buitenplaats* meekreeg.

Het is dit jaar namelijk 75 jaar geleden, dat de Dienst voor de Hout en Plantsoenen van Haarlem werd ingesteld. Dit jubileum is voor het Frans Halsmuseum aanleiding geweest wat meer over de Haarlemmerhout (het oudste recreatiebos) en vooral over de geschiedenis van de parken rond de buitenplaatsen in Zuid-Kennemerland te vertellen. Deze luthoven zijn gedurende ruim twee eeuwen aangelegd door 5 generaties tuinarchitecten, die vanuit Haarlem werkten: J. G. Michael (1730-1800), J. D. Zocher sr. (1763-1817), J. D. Zocher jr. (1791-1870), L. P. Zocher (1820-1915) en L. A. Springer (1855-1940).

In een speciaal dubbelnummer van het tijdschrift *Wonen-TA/BK* (uitgegeven door de Koninklijke Drukkerij en Uitgeverij v/h C. de Boer jr. N.V. te Hilversum) worden verschillende aspecten van de geschiedenis van de tuinkunst en fasen in de overgang naar een integratie van de tuinen in het woongebied beschreven en geïllustreerd met voorbeelden.

Naast de beschrijving van de luthoven, aangelegd voor het genoegen van rijke kooplieden, wordt de ontwikkeling naar een ruimtelijke en natuurlijke beleving door grote groepen van de bevolking belicht, tot aan

het volkspark, dat in de tweede helft van de 19de eeuw ontstond.

Tot slot wordt er een pleidooi gehouden om de groene vlekken in de stadsplattegrond van Haarlem weer volledig in hun oorspronkelijke waarde terug te brengen en een verdere verarming en verval te verhinderen.

De tentoonstelling zelf is de illustratie van de geschreven tekst. Met korte teksten worden verschillende onderdelen van de tentoonstelling verklaard, maar zonder enige kennis van de geschiedenis van de tuinkunst ofwel zonder de begeleidende uitgave is het niet eenvoudig alle mogelijkheden van het gebodene te onderkennen.

In het kort wordt de ontwikkeling van de Renaissance-tuin, de barok- en de rokokotuin toegelicht. Dan volgt een biografie van de 5 tuinarchitecten. Het vervolg van de tentoonstelling is gewijd aan de ontwerpen voor de buitenplaatsen en stadsparken, die in Zuid-Kennemerland en Haarlem aangelegd zijn.

Op Huize Beeckesteijn bij Velzen is de ontwikkeling van het landgoed zelf met de daaraan grenzende buitenhuizen nog eens extra uitgediept in een aparte tentoonstelling in aansluiting op die in Haarlem.

Het is verheugend, dat het groen in het leefmilieu meer de aandacht krijgt in een tijd, waarin de industrie en de auto steeds meer beslag op onze omgeving leggen.

De beide tentoonstellingen duren tot en met 4 september.

A. L. Jordens

Vredenburgse Varia (3)

In het Maandblad Oud-Utrecht van juli 1976 (52-53) verschaft H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp enige gegevens over Samoureusschippers. In het decembernummer van dat zelfde jaar (p. 122) geeft W. Th. Geveke daarop nog enige aanvulling.

Ik ben hen daar dankbaar voor, want de volgende post uit de bouwrekening van het Vreeburg uit 1534 (RAU 386-2, fo 39r) zou mij anders voorlopig onduidelijk gebleven zijn: *Pieter van Brabant, woenende tot Elst, betaelt die somme van vier ponden, thien scell. vuyt zaecke van arbeidsloen bij hem verdient in 't brengen mit zijn zameroes zeecker menichte van diijststeen, geladen tot Renen*... Hij krijgt zijn rekening betaald op 27 mei 1534. Uitleiden doet hij aan de Vaart(se Rijn), vanwaar de steen in een *bouck* (ook *bock* genoemd) tot aan het Vredenburg vervoerd wordt.

Met de vermelde *dijststeen* moet wel tufsteen bedoeld zijn. Uit een andere post blijkt die n.l. afkomstig te zijn van het kasteel Ter Horst bij Rhenen dat afge-

broken werd om tot *tarras* (=tras) vermalen te worden. Op fo.39v vervoert Pieter van Brabant nog eens 160 tonnen *tarras* van Rhenen, ditmaal *tot an de voors. starckte om aldaer gebruijct te worden*. Nu wordt echter alleen maar gezegd dat hij dat doet in zijn *schepinge*.

Naast de *zameroes* en de *bouck* of *bock*, komt bij het vrachtvervoer te water ook veelvuldig de schouw voor, vooral als het transport van turf betreft. Zeven schouwen *zwarren oestveensche tarffs* worden op 16 maart 1534 geleverd door Herman Gijsbertsz., alias Buijs, veenman, en o.a. *gebruijct... op ter wachte, nacht ende dach* (fo. 43r). Dat er inderdaad in 1534 dag en nacht gewaakt werd is ook op te maken uit de werkzaamheden van Cornelis die Haen, meester timmerman, die op 27 december 1534 een lange rekening (van *twee bescreven bladeren*) betaald krijgt, waarin opgenomen *een loen* (=leuning) *aan een trappe op tie wal daer die knechten* (=soldaten) *dach ende nacht die wacht houden* (fo. 35v). Gelukkig dat ze een turfvuur hadden om zich te warmen in hun *waeckhuijskens*.

T. J. Hoekstra

Petite Histoire

Uit: Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant dd. 24 augustus 1860

Boeren wedevrouws en dogters

Een knappen roomse boer in de 40 jaar weduwnaar met weinig kinderen die op een goede huurplaats woont en niet heel onbemiddeld is die wil trouwen met een boeren wedn. of dogter tussen 35 en 50 jaar en ook wat bemiddeld. Zij die daar zin in heeft, gelief dit te kennen te geven in een digt gelakte brief met het woord *trouwen* op het adres bij de boekverkoper *Maarschalkerveerd* in de Vinkeburgsteeg franco te Utrecht

Uit: Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant dd. 22 september 1860

Als een bewijs met welk een kracht de photographie voorwaarts streeft, vermelden wij de bijzonderheid, dat in Engeland thans eene camera obscura wordt gebruikt, die men *pistol camera* heeft genoemd, omdat men haar gedurende de verlichting, even als een zakpistool, in de hand kan houden en losdrukken. De gehele donkere kamer is slechts 3 rijnl. duim lang en $1\frac{1}{2}$ duim breed. Zoodra men heeft losgedrukt springt het voorwerp glas bloot, maar het is op hetzelfde tijdstip als het ware weder bedekt. Er is dan $\frac{1}{10}$ sekonde verlopen, en het portret of het beeld van het landschap is gereed. Op eene uitgebreidheid van $\frac{3}{8}$ bij $\frac{1}{2}$ duim werd de eerste bladzijde van de *Times* alzoo overgenomen. De portretten worden naderhand 100 maal vergroot. Men kan met dien toestel uit de vrije hand werken zonder voetstuk. Het is te

vreeze dat dit berigt de schoone sekse met schrik zal vervullen, en dat men weldra enkel gesluijverde dames zien zal.

Excursie-programma

De excursie naar Heusden en kasteel Ammersoyen gaat door, maar... *één week later*, nl. 1 oktober. Het programma is bij De Discus verkrijgbaar, alwaar U ook een kaartje kunt halen of per giro bestellen. Prijs voor de bustocht incl. lunch op het kasteel f 22,-, bij eigen vervoer f 17,-.

De herhaling kan alleen doorgang vinden bij voldoende deelname. Wilt U zich *vóór 15 september opgeven*? Bij niet-doorgaan ontvangt men na 15 sept. bericht. Bij bestelling per giro, no. 57 5520 t.n.v. Oud Utrecht te Utrecht, 60 cent extra overmaken voor de toezending van kaarten en programma.

De excursie naar de Hamtoren te Vleuten zal geen doorgang vinden, wegens onvoldoende aanmeldingen. Eventuele herhaling volgend voorjaar.

N.B. De Discus is 's maandags tot 13.30 uur gesloten!

Boekenschouw

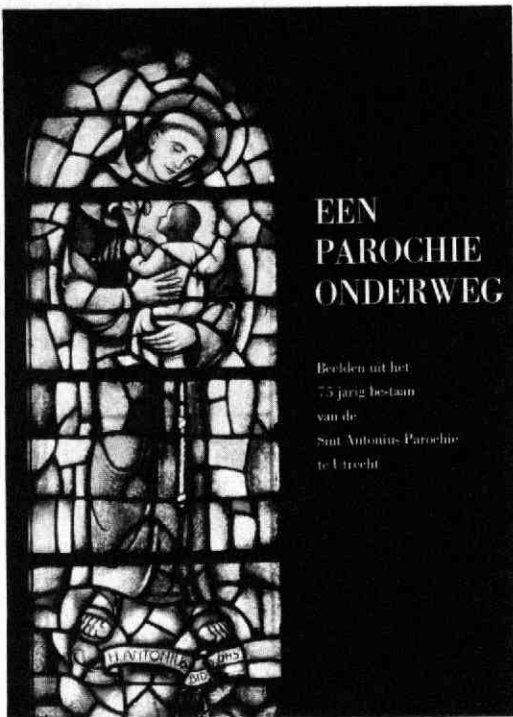
„Een parochie onderweg. Beelden uit het 75-jarig bestaan van de Sint Antonius Parochie te Utrecht“.

Onder deze titel heeft pastoor B. Mulder een jubileumboek samengesteld, waarin hij de geschiedenis van zijn parochie vanaf haar stichting in 1902 de revue laat passeren.

Dit fotoboek kwam voor een belangrijk deel tot stand door de hulp van vele enthousiaste parochieleden, die

belangrijke bouwstenen aandroegen. Na het selecteren van duizenden foto's werd tenslotte dit boek samengesteld, dat dan ook niet meer dan een beeldverhaal beoogt te zijn als herinnering aan $\frac{3}{4}$ eeuw parochielevens.

Het is bedoeld voor iedereen die zich, op welke wijze dan ook, met de parochie van de Antoniuskerk aan de Kanaalstraat verbonden voelt. Ook voor hen, die niet

EEN PAROCHIE ONDERWEG

Beelden uit het
75-jarig bestaan
van de
Sint Antonius-Parochie
te Utrecht

actief bij het kerkelijk leven betrokken zijn, maar die de naam „Sint Antonius” niet vreemd in de oren klinkt, zoals de buurtbewoners van de wijken Lombok en Transvaal, is dit een interessant herinneringsboek, vooral om de vele sociale gebeurtenissen, die zich rond deze kerk hebben afgespeeld.

De schrijver heeft voor een indeling in drie hoofdstukken gekozen, die elk worden ingeleid door een korte tekst, waarna de afbeeldingen het eigenlijke verhaal moeten vertellen.

Het eerste hoofdstuk, „Bouw en opbouw”, handelt naast de bouwgeschiedenis - de Sint Antoniusparochie werd als dochterkerk van de toenmalige Sint Dominicusparochie gesticht - over de sociale zorg in de nieuwe wijken, met name de opvang en het onderwijs van kinderen.

In het tweede hoofdstuk, „Ontwikkeling en vooruitgang”, besteedt pastoor Mulder veel aandacht aan het verenigingsleven. Hij roept daarmee een zeer interessant beeld op van het sociale leven in de eerste decennia van de 20ste eeuw.

In het laatste hoofdstuk, „Terugblik en uitzicht”, maakt de schrijver heel zinvol de balans op van alles wat de parochie de afgelopen 75 jaar heeft bewogen. Vooral de moeilijke 60er jaren, waarin de vernieuwingsmode ook niet aan de Antoniuskerk voorbij ging, staan in schril contrast met „het rijke roomsche leven” uit het begin van de parochiegeschiedenis.

Hoewel „Een parochie onderweg” in de eerste plaats

als een beeldverhaal is bedoeld, laat juist het fotogedeelte echter hier en daar aan duidelijkheid te wensen over.

Terecht schrijft pastoor Mulder in zijn inleiding dat dit boek, dat allereerst voor de eigen parochieleden is bedoeld, geen enkele pretentie van volledigheid heeft - dat zou ook nauwelijks haalbaar zijn geweest - maar de relatie tussen tekst en afbeeldingen is helaas niet altijd even duidelijk. De teksten zijn beknopt en overzichtelijk: het is merkbaar dat de schrijver zich met hart en ziel aan deze taak heeft gewijd en, ondanks de onvermijdelijke beperkingen, er naar heeft gestreefd om een hommage te brengen aan allen, die zich eens voor zijn parochie hebben ingezet. Juist daarom is het jammer dat de meeste foto's „hun eigen taal spreken”, maar door hun summierere onderschriften vaak wat moeilijk zijn te verstaan.

Bij de fraaie en verzorgde uitvoering van „Een parochie onderweg” dient zeker ook gewezen te worden op de omslagfoto in kleur van een gebrandschilderd raam met de voorstelling van de patroonheilige Antonius, dat de glazenier Willem Mengelberg in 1936 vervaardigde. Het is een goed gekozen omslag voor een boek, dat veel Utrechtse lezers en kijkers verdient.

C. C. S. Wilmer

Een parochie onderweg. Beelden uit het 75-jarig bestaan van de Sint Antonius Parochie te Utrecht. Utrecht 1977. Prijs f 19,50.

MAANDBLAD

oud-utrecht

50e jaargang - nummer 8 - augustus 1977

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

Mej. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 62 12 26.

Redactieadres:

Alex. Numankade 199, Utrecht.

DE COMMANDERIJ DER JOHANNITERS TE MONTFOORT.

In november vorig jaar heeft de vereniging Oud-Utrecht een bezoek gebracht aan de pas gerestaureerde commanderij der Johanniters te Montfoort. Burgemeester H. M. de Jonge heette de leden welkom en vertelde in het kort iets over de geschiedenis van het mooie gebouw. In dit artikel willen we enkele bekende en minder bekende feiten uit die geschiedenis verzamelen.

De Johanniterorde

De orde der Johanniters werd gesticht in het jaar 1099 in Jerusalem, onder de naam van de „Orde van het Hospitaal van Sint Jan“. Na enige omzwervingen via Ptolomais, Cyprus en Rhodos (Ridders van Rhodus), vestigde de orde haar zetel op het eiland Malta (1530), waarnaar de Ridders genoemd werden: Ridders van Malta of Maltezer Ridders. Thans is de zetel der orde te Rome. In Nederland bestaat sinds 1919 een afdeling van de Souvereine Orde van Malta.

De balije Brandenburg in Duitsland is omstreeks 1536 tot het Protestantisme overgegaan. In 1810 werd deze opgeheven, maar enige tijd later, in 1852, door Frederik Willem IV weer opgericht. In Nederland werd in 1909 weer een afdeling van de balije Brandenburg der Ridderlijke Orde van het Hospitaal van Sint Jan te Jerusalem opgericht, die zich in 1946 afscheidde van de Orde in Duitsland en een zelfstandige vereniging

vormde. Sinds 1958 draagt deze nederlandse tak de naam: Johanniter Orde in Nederland.

Van de taken die de orde zich gesteld had: verpleging en verzorging van pelgrims, zieken, enz. (te Jerusalem en in het H. Land) en het strijden voor het christendom, is voornamelijk de verzorging der zieken het belangrijkste gebleven. De tegenwoordige Johanniter Orde in Nederland heeft dan ook enkele ziekenhuizen, o.a. in Bennekom.

Het ordeteken, een achtpuntig kruis, d.w.z. een vierarmig kruis, waarvan elke arm uitloopt in twee punten, symboliseert de „verzorgende“ taak van de Orde. De acht punten herinneren namelijk aan de acht zaligheden uit de Bergrede, zoals die staan beschreven in het evangelie volgens Mattheus:

Zalig de armen van geest, want hunner is het koninkrijk der hemelen.

Zalig die treuren, want zij zullen vertroost worden.

Zalig de zachtmoedigen, want zij zullen de aarde beërven.

Zalig die hongeren en dorsten naar de gerechtigheid, want zij zullen verzadigd worden.

Zalig de barmhartigen, want hun zal barmhartigheid geschieden.

Zalig de reinen van hart, want zij zullen God zien.

Zalig de vredestichters, want zij zullen kinderen Gods genoemd worden.

Gezicht op het raadhuis en de vroegere commanderij. Gewassen tekening in O.I.-inkt door P. van Loo(?) (1731-1784) (eigendom van Hare Majesteit de Koningin).

Zalig de vervolgd en om der gerechtigheid wil, want hunner is het koninkrijk der hemelen.

De organisatie van de ridderorde viel samen met de landen, waar zij vestigingen had.

Men kende een verdeling in acht landen (vgl. het ordeteken, het kruis met de acht punten) of acht *linguae* (talen, tongen, naties) of provincies: Provence, Auvergne, Frankrijk, Italië, Arragon, Engeland, Duitsland, Castilië. Deze provincies waren onderverdeeld in groot-prioraten en balijen, en deze op hun beurt in commanderijen. Nederland behoorde tot de provincie Duitsland, die bestuurd werd door de groot-prior of prior-generaal van Heitersheim. De balije van Utrecht, waartoe ook de commanderij van Montfoort behoorde, was onderhorig aan de genoemde groot-prior.

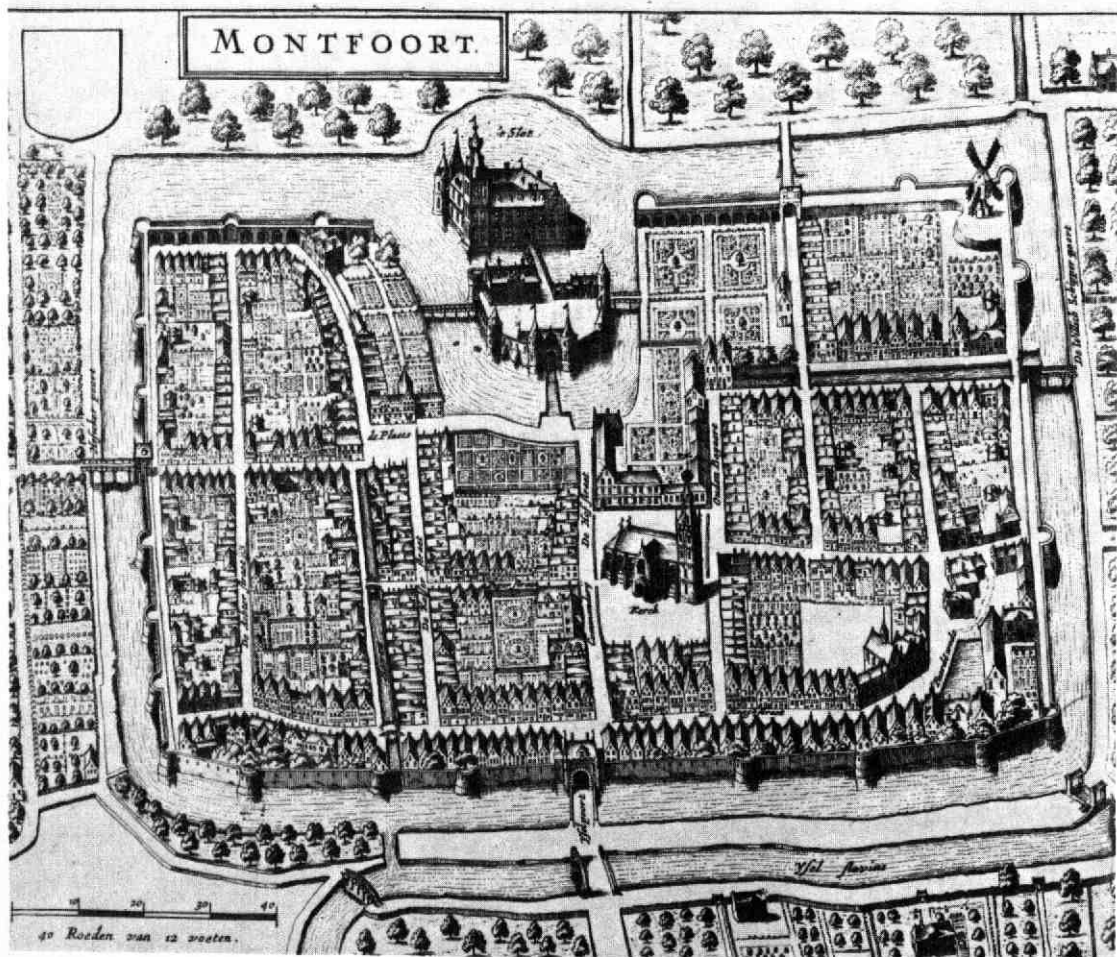
De Johanniter-orde had drie soorten leden: ridders, priesters en broeders. De taak van de ridders bestond uit de zorg voor de zieken en de armen; daarnaast kregen ze een militaire opdracht. Zij konden alleen toegelaten worden als zij stamden uit een riddermatig geslacht. Zij doorliepen een noviciaatstijd. De ridders

droegen een rode wapenrok met wit kruis, waarover een korte rode cape met wit kruis. Later mochten ze de rode cape vervangen door de lange zwarte mantel met het achtpuntige witte kruis, de klederdracht der priesters.

De Johanniter-priesters waren belast met het opdragen der heilige missen en het verlenen van geestelijke bijstand aan ordeleden, armen en zieken. In principe had elke commanderij een eigen priester of kapelaan.

De hoofdtaak der broeder of diendende broeders (*servientes, sergeants*) was de ziekenverpleging en de verzorging der armen. Daarnaast verrichtten ze allerlei nevendiensten in de huizen der orde zoals die van bakker, timmerman, kok, enz.

De Johanniters legden een eed of gelofte van gehoorzaamheid, armoede en zuiverheid af. De tekst hiervan luidde: *Ego voveo Deo omnipotenti et eius matri immaculatae virgini Mariae et Sancti Joanni Baptistae me observaturum, perpetuo Deo iuvante, veram obedientiam cuilibet superiori qui mihi a Deo et ab ipso ordine dabitur, item me victurum absque proprio, et*

Montfoort in de 17de eeuw (stedenatlas van Blaeu; Rijksarchief Utrecht).

castitatem servaturum. (Ik beloof aan God almachtig en aan zijn moeder, de onbevleete maagd Maria en aan Sint Jan de Doper, dat ik, met Gods voortdurende hulp, de ware gehoorzaamheid zal onderhouden tegenover iedere overste, die door God of door de orde over mij gesteld zal worden; tevens beloof ik, dat ik zonder eigendom zal leven en dat ik de zuiverheid zal bewaren).

De commanderij van Montfoort

De commanderij van Montfoort is de jongste stichting van de oorspronkelijke Johanniterorde in Nederland. Als klooster heeft ze bovendien slechts een kortstondig bestaan gehad, van ± 1544 tot ± 1630 . In de gedrukte literatuur zijn, misschien daarom, over dit merkwaardige grote gebouw en zijn gering aantal bewoners, weinig bijzonderheden bekend. Wat bekend is, blijkt telkens weer door de verschillende geschiedschrijvers van hun voorgangers overgenomen.

Bernard van Du(i)ven, balier van de Johanniter-orde in Utrecht, is geboren in Montfoort. Hij mag de stichter, niet de eerste commandeur van Montfoort genoemd worden zoals abusievelijk wel gedacht wordt. Zijn familie bezat huizen in Montfoort, en met name in de Hofstraat. Deze huizen konden een goede aanzet vormen voor een op te richten klooster in de westelijke gebieden van Utrecht.

Toch lijkt het merkwaardig, dat hij hier, in deze kleine stad, een commanderij stichtte, terwijl er in Harmelen, Oudewater, Buren en Waarder al dergelijke kloosters bestonden. Heeft hij er een „streek“-ziekenhuis van de orde willen vestigen? Of misschien een wervingscentrum voor ordeleden? De kapel is erg groot opgezet, te groot voor het kleine aantal Johanniters, dat er in de honderd jaar van zijn bestaan geleefd heeft. In een artikel in het gelegenheidsboekje *Bijdragen tot de geschiedenis van de Johanniter Orde en haar Commanderij te Montfoort*, uitgegeven bij de opening van de kapel in oktober 1976, geeft Jonkheer mr. L. A. M. van Sasse van IJsselt, een geheel eigen en originele visie op dit vraagstuk.

Bernard van Duven benoemde als eerste commandeur van Montfoort Gerrit Zas (1547-1571). Van deze Gerrit Zas is bekend, dat hij tot 15 mei 1574 tevens heemraad van de Lekdijk is geweest. In deze zelfde tijd heeft ook de kunstschilder Anthonius van Blocklandt, gezegd van Montfoort, in de kleine Stichtse stad geleefd.

Dat Van Blocklandt de invloed van de Johanniters ondergaan moet hebben, mogen we afleiden uit het feit, dat hij na zijn reis naar Rome, in 1572, niet terugkeert naar zijn laatste woonplaats Delft, maar zich vestigt te Utrecht en wel in het Catharijneconvent der Johanniters. Met velen van zijn familie is hij daar ook begraven geweest.

De tijd van Johan Ridder, van 1571 tot 1596 commandeur van Montfoort, wordt gekenmerkt door de vorderingen van de Hervorming in Montfoort. De beeldenstorm was in 1566 nog voorbijgegaan aan de kleine stad, waarschijnlijk vanwege de grote macht en in-

vloed van de burggraven, die de katholieke godsdienst bleven beschermen. Maar 6 maart 1583 verschijnt de eerste predikant te Montfoort, Mathias Peterz. Dijkman. Burggraaf Jan was gedwongen door een schrijven van Gedeputeerde Staten van Utrecht hem toe te laten. Zonder moeilijkheden is dit allemaal niet verlopen. Pastoor Romualdus van Pentere had de „gouden handschoen“ niet aangedaan. (Uitdrukking die betekent, dat men veel moest betalen om een kerkelijk functie te krijgen).

In 1594 vindt er op last van de groot-prior een visitatie plaats van het klooster te Montfoort. De tekst van het visitatie-verslag moge hier volgen:

„Montfort, membrum in Utrecht.

Ist gelegen in Stiffit Utrecht in der Statt Monfort, ethwa 20 Meil wegss von der Statt Utrecht von dem gewesene Baiulivo zu Utrecht Bernhardt von Duven anno 1544 erst fundiert und erbawet. Darin ist Commandatarius modernus Herr Johannes Ridder, dess Ordens gewesen 35 Jahr; durch Erfordern des Herren Baiulivi uf Utrecht erschienen, der Visitation sich gehorsamblichen unndergeben und folgende Gelegenheit seiner Commenda mittes leiblichen Aidds angezeiget.

De ecclesia et eius ornamentis (Over de kerk en haar „versierselen“)

Es habe in der Statt uf der Hoffstrat ein klein Sacellum (Kapel) mit einem Altar in honorem Sti. Joannis Baptistae consecratum, welches noch seie in Esse, alleine aber alle darufgestandene Ornamenta und Bildtwerck abgerissen. In selbigem Sacello thue er noch zur Zeit Sacrum (H. Mis lezen), aber heimblichen. Darin gehörig ein kupffern verguldeten Kelch und sonsten keine Kleinodien mehr gefunden. An Messgewandt seie vorhanden ein Carsufel von rotem Sammet verb(!)üemt mit eingewercktem Goldt, mit seiner Alben und Zugehör. Item ein Carsufel von rotem Treipe. Item zween Chorröck von schwartzem Lacken sonder Atinentien. Item zwei Behängsells umb gross Gestuel von roten Treipfen. Item zwei alte Antependia vor Altaren.

De domo et eius utensilibus. (Over het huis en zijn gebruiksvoorwerpen)

Item bei der Capellen intra Emunitatem (muren) eine Behausung von Steinen uffgebawet, zimblicher Weite in seinem Bezirck gelegen, mit Hausgeräth, Leinwandt, Zinen und andern Kuchengeschirr; item Beth, Bethladen und allem Zugehör nottürffftiglichen versehen, welches es verbessert hâte, auch ferner zu verbessern angelobt.

De proventibus. (Over de inkomsten)

„Hab in Willeskop 11 Morgen Weid- unnd Sehelandt verpacht jährlchs vor 54 Gulden. Item int Blocklandt 4 Morgen, jählichss 20 Gulden. Item inn Korte Blocklandt 4 Morgen, 22 Gulden. Item int Blocklandt 16 Morgen, 100 Gulden. Item uf Isefelt 3 Morgen, 12 Gulden. Item in Kattenbroich 6 Morgen 4 Hont, 40 Gulden. Item in Pulssbroich 7 Morgen 40 Gulden. Erbgeltrenten uff Widerloss.

Item auss dem Bailivat zu Utrecht lossbar Renthen

jährliches 50 gulden. -- Summa lateris 338 Gulden. --

Item bei dem Erbenamen Wilhelms von Houff losbar 50 Gulden. Item an Maximilian von Baxenn 60 gulden. Item an Dederich Derichssohn zu Worden 60 Gulden. Item an Frantz von Schnick 62½ Gulden. Item ein Renth auss einem alten Stall 11 Gulden.

Summa summarum der Einkombsten zu Montfort 58½ Gulden, thuet Reinischen Müntzen 215 Goltgulden 20 Stüfer.

De exitibus (Over de uitgaven)

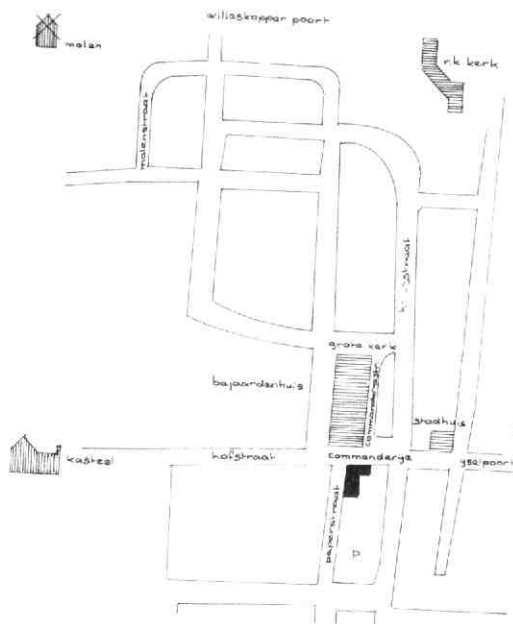
Vor reparation der Kirchen und dess Hauses, den zu Ablösung einer Leibrenten von 13 Gl. brab. jährlich, uffgenomen an Hauptgeldt 100 Dhaler jeden pro 30 Stüfer, davon gibt man jährlich 9 Gl 7½ Stüfer. Item von einer Kuchenmagd Belohnung jährlich 16 Gl. Item vor einen Jungen, Kleidung unnd Lohn, 25 Gulden. Item obgemelten Rethen durch Ordinantien von Herren Statten werden jährlich gekürtzet 30 Gulden.

Summa exituum 80 Gulden 7½ Stüfer, thut Reinisch 29 Goltgulden 41½ Stüfer. Von dem Einkombsten abgezogen bleibt dem Herrn vor Haushaltung unnd andere extraordinari Kriegssuncosten 185 Goltgulden 32½ Stüfer.

Tot zover dit verslag van de visitatie der commanderij. Als in 1598 de beeldenstorm ook Montfoort treft blijft de commanderij waarschijnlijk gespaard. De stukken maken althans geen melding ervan.

Tijdens de ambtsperiode van commandeur Johannes van Hoen (1617? - 1630, 1635?) treft Montfoort een ramp: de Grote of Sint Janskerk wordt tengevolge van bliksemingslag voor een groot deel verwoest. De grote brand vernielde meer dan 70 huizen en beschadigde vele gebouwen. Brandende stukken hout werden ver weggeslingerd, waardoor de schade in de onmiddellijke omgeving van de kerk beperkt bleef. De commanderij, op een steenworp afstand van de kerk, leed dan ook geen schade. Vele mensen in Montfoort, die toch al een schamel bestaan hadden, waren nu geheel geruïneerd. Een grote actie is gehouden om gelden te verzamelen. De commandeur zal zich bij de hulpacties niet onbetuigd hebben gelaten. Met de wederopbouw van de kerk is men pas in 1633 begonnen. Omtrent de restauratie van de toren staat in de notulen van de vroedschap, dat de tijdelijke klok in de uitgebrande toren niet voldeed: *Den 16 novembris 1630 is bij den heer officier, Burgemeester ende gerechte goetgevonden, dat men tot gerieff van de borgers ende arbeidsvolck die de clock vermits de dompheyt in den toren qualijck connen hoeren des morgens te ses uyren, 's middachs te twaelf uyren ende savonts te acht uyren de clock hangende in de Commandeuri-kerk telkens eens sal luyden. Worden tot dien eynde de heeren burgemeesters gecomiteert omme met den coster dienaengaende te handelen. Actum, etc. . .*

Volgens het *Necrologium dioecesis Harlemensis*, (Lijst van gestorvenen van het bisdom Haarlem), geschreven door Buggaeus, overleed Johannes van Hoen in 1635; volgens andere bronnen in 1630. Hij was de laatste katholieke commandeur in Montfoort: *Cuius*

Plattegrond van het centrum van Montfoort (tekening J. R. van Ommen).

ultimum catholicum commendatorem . . . Hoen.

In 1580 hadden de Staten reeds bepaald, dat de benoeming van de conventualen aan hen zou komen, en 8 februari 1603, dat de (groot) prior prebenden noch commanderijen zou mogen vergeven. In 1605 trokken de Staten dit recht ook werkelijk aan zich. De commandeur werd sindsdien benoemd door de prinsstadhouder. Het zijn de zo genaamde commandeurs „Nieuwe stijl“. Het religieuze karakter van de conventen en commanderijen verviel na 1630; de inkomsten uit de goederen werden seculiere prebenden, waar menigeen op aasde. De afzonderlijke commanderijen werden na de dood van de laatste commandeur door de overheid in beheer genomen en onder een rentmeester gesteld. De protestantse commandeurs waren louter prebendaat.

De commanderij particulier bezit

In de loop van de 17de en 18de eeuw hebben de Staten en Stad van Utrecht veel van de bezittingen en goederen van de verscheidene commanderijen verkocht. De commanderij van Montfoort is zo in het bezit gekomen van de familie van Mansfeld. Vrouwe Magdalena van Paluda, weduwe van wijlen de maarschalk Johan van Mansfeld klaagt (februari 1670), dat haar huis te Montfoort, van ouds genaamd *de commanderije* te hoog in de belasting is aangeslagen.

De Fransen blazen op hun verwoestende tocht door de provincie Utrecht wel het kasteel van Montfoort in de lucht, maar de kerken en kapellen laten ze met rust. In 1690 heet de nieuwe eigenaar van de commanderij Thomas Snel. Deze heeft in 1691 het toren-

tje van de kapel afgebroken, waarschijnlijk om praktische redenen.

Als Gerrit Hectorsz Moninxc op 24 september 1700 uit de failliete boedel van de weduwe van Wouter Snel voor 280 gulden *Een huysinge ende erve met een thuyt daaragter en het gene daar verder aan dependeert, van outs genaamt de commanderije*'' aankoopt, brengt hij het commanderijcomplex voor bijna twee eeuwen in het bezit van zijn familie. Bij dit complex behoort „het gewesene commandeurskerckie en sulcs het jegenwoordigh aan diverse perceelen verdeelt is en bewoond werd”.

Nadat Gerrit Hectorsz Moninxc op 16 mei 1705 te Montfoort is overleden, wordt zijn nalatenschap op 29 april 1706 geïnventariseerd bij zijn *nagelatene weduwe en boedelhoudster* Agatha Dirks Ruwen. In deze inventarisatie vindt men o.a.: *staat nog te ontfangen wegens geleverde winkelwaren (waar onder eenige quade schulden sijn) sekere somme van penningen, welke neffens de tarwe op de solder leggende ter goeder vrouwen bij de inventarisante zijn geestmeert te samen op den somme van vijff honderd gulden*”. Wellicht heeft Gerrit Hectorsz Moninxc zelf hiermee de eerste aanzet gegeven tot wat later de grutterij is geworden. Uit het huwelijk van Gerrit Hectorsz. en Agath Dirks Ruwen werden drie kinderen geboren: Aletta, Cornelia en Dirk Geritsz.

Wanneer Agatha Dirks Ruwen op 16 mei 1706 voor de tweede maal in het huwelijk treedt met Gijsbertus van Stekelenburg brengt de bruid volgens de acte van *den laasten dag aprill des jaars een duysend zeven honderd en ses in o.a. een huysinge ende erve gelegen aan de zuijdzijde van de Hoogstraat binnen de voorz. stede Montfoort genaamt de Commandurije bij de voorgenoemde bruijd bewoont wordende*.

Op 25 juli 1708 verkoopt enen Harmen van Loenen aan deze Gijsbertus *seecker huys ende erve staande ende gelegen binnen dese Steede Montfoort, aan de Zuijtzijde van de Hoogstraat op den hoek van de Hofstraat, belent ten oosten en zuyden den acceptant nom nomine uxoris* (in naam van zijn bruid), *ten noorden de Hoogstraet ende ten westen de Hofstraet voornoemt*.

Op 27 januari 1731 bepaalt Agatha Dirks Ruwen, dat haar zoon Dirk Moninxc in zijne keuze zal hebben omme het huys ende erve met den verderen opstal als mede het kerkje staande binnen dese Stad, en jegenwoordig bij de testatrice bewoond en gebruikt, mitsgaders het huysje en erf bij Pieter Ketel in huure gebruikt wordende als ook de winkel in 't voorhuis en bakkerije met alle 't geene daar toe behoord, uijt den gesepareerden boedel te moogen aannemen, voor ende omme eene somma van een duysent twee honderd guldens, dewelke onder denselver erfgenenam verdeijlt zullen moeten worden, ofte den voornoemden haren zoon in minderinge van desselvs erfportie toegerekent worden. De talrijke overige bezittingen zullen in gelijke porties verdeeld worden onder haar kinderen Aletta, Cornelia en Dirk Moninxc en Machtilda (Metchteld) van Stekelenburg. 11 September ver-

klaarden deze kinderen voor notaris Swartendijk, dat *zij tot geruststellinge van haare gem. moeder en tot voorkominge van alle disputeren die onder een over de verdeelinge der gem. goederen soude konnen ontstaan malkanderen hadden beloofd en beloofde bij dezen, alle de goederen, die haare voorn. moeder sal komen na te laten en ook die goederen, die haare voorn. beyde overledene mans reeds nagelaaten hebben, onder malkanderen in egale portien te zullen verdeelen*. En zo geschiedde het. Vijf jaar later, op 13 november 1741, verklaren zij na het overlijden van hun moeder, dat *zij de vaste goederen behoorende tot den boedel ende nalaatschap van de voorn. hare Moeder en Schoonmoeder neffens onder den anderen bij blinde boetinge hadden gescheyden ende verdeeld*. Voor Mechteld van Stekelenburg compareerde hierbij haar echtgenoot Jan van Veldhuijzen. De beide andere dochters waren ongehuwd.

Als Dirk Moninxc overlijdt laat hij de commanderij na aan zijn zoon Gerardus. Van deze Gerardus weten we, dat hij de commanderij als grutterij in gebruik heeft gehad. Wanneer de commanderij als grutterij is ingericht, en in welke mate er een verband is te leggen tussen bakkerij en grutterij, is niet met zekerheid te zeggen.

Na zijn overlijden op 19 november 1824 laat deze Gerardus Moninxc de commanderij na aan zijn dochter Maria Theodora. Deze vrouw blijft ongehuwd. Zij oefent het beroep uit van *gruttersche*, hierbij geassisteerd door Jan van Harmelen, gruttersknecht, die ook bij haar inwoonde op de Hoogstraat. In een testament van 19 oktober 1842 bepaalt Maria Theodora Moninxc, dat zij aan haar nicht Catharina Ludovica van Meurs bijna al haar bezittingen vermaakt *te rekenen van den dag van mijn overlijden*. Zij overlijdt op 26 oktober 1842. Eerst op 2 maart 1849 worden de eigendommen, waaronder het huis met plaats en de grutterij in het kadaster overgeschreven op naam van Catharina Ludovica van Meurs. Deze Catharina L. van Meurs, koopvrouw en grondeigenaresse, was op 7 februari 1823 in het huwelijk getreden met Arie van Vuuren Gz., uit welk huwelijk werden geboren Helena Alida (2 september 1827) en Petrus Theodorus (20 november 1838).

(wordt vervolgd)

Montfoort

E. Gerards

Kontributie 1977

Nog niet alle leden onzer vereniging hebben hun contributie over het jaar 1977 gestort op de girorekening van de penningmeester (no. 575.520). Ter vermijding van extra werkzaamheden, o.a. bij de verzending van het Jaarboek 1977 doet het bestuur een beroep op de leden, welke hun contributie over 1977 nog niet hebben betaald, deze betaling nu ten spoedigste te verrichten.

De contributie voor 1977 is vastgesteld op f 35,— per lid (voor leden ouder dan 65 jaar f 30,— en voor leden jonger dan 25 jaar f 20,—).

J. F. Hoeting
penningmeester.

De kerk van Oud-Zuilen

Het nu zo rustig bij het oude Slot gelegen dorpje kan zich buigen over een lange historie, welke teruggaat tot diep in de middeleeuwen.

Het kerkelijk leven in Zuilen heeft zich de eerste eeuwen rond het slot afgespeeld. De kasteelheren bouwden er een kapel bij, waarin een kapelaan de diensten aan het altaar verrichtte. Na de reformatie werden de gemeentelieden, waaronder nu ook de dorpsbewoners, door de classis Amersfoort bediend. De eerste vaste predikant te Zuilen, proponent Henricus Teeckman, werd beroepen in 1652.

Niet onopgemerkt blijft de verbondenheid van de eigenaars van het kasteel met de kerk. Met name het door de ambachtswvrouw F. M. van Weede geschonken 19de eeuwse pijporgel getuigt hiervan.

Zoals zovele randgemeenten werd ook de zich snel uitbreidende burgerlijke gemeente Zuilen, met name het nieuwe gedeelte tot aan de Marnixlaan, door de stad opgeslokt. Slechts het oude gedeelte van Zuilen, aan de Vecht bij het slot, ontkwam hieraan: in 1966 werd het gebied rond het dorp en kasteel tot beschermd dorpsgezicht verklaard en sinds 1954 resorteerde dit gedeelte burgelijk onder Maarsse.

Op kerkelijk gebied werd de gemeente Zuilen, zowel Nieuw- als Oud-Zuilen, per 1 januari 1970 opgeheven en opgenomen in de Utrechtse kerkelijke wijk 15.

In 1972 werden de archieven van deze hervormde gemeente Zuilen, waaronder de archieven van de kerkeraad, diaconie en kerkvoogdij, bij het Utrechtse Gemeente-archief in bewaring gegeven.

Twee jaar later waren de archieven geordend en beschreven, waarbij gebleken was dat zich hierin zulk onbekend en niet-gepubliceerd materiaal bevond, dat besloten werd tot het schrijven van een artikel. Het ligt in de bedoeling dat deze geschiedenis van het kerkgebouw van Oud-Zuilen een plaats zal krijgen in het Jaarboek 1977.

De afbeelding is een anonieme tekening in krijt en penseel, met een waarschijnlijk eind 17de eeuws onderschrift in potlood.

Het moet de toestand weergeven vóór de restauratie van 1593. Vanaf die tijd tot de brand in 1847 zijn er verschillende afbeeldingen van het kerkgebouw gevonden, zodat mede aan de hand daarvan een goed beeld werd verkregen van de geschiedenis van dit deheuis.

Amsterdam

F. Schoonheim

De kerk van Oud-Zuilen

▼ *(Foto U.B. Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis)*

Twee gedateerde dakpannen uit 1875 en 1884

Dakpannen zijn bij duizenden terug te vinden. Het zijn produkten waar we gewoonlijk aan voorbij gaan, helaas ten onrechte. Vaak wordt vergeten dat men dit massaproduct nog maar kort geleden met de hand vervaardigde en dat de pannen stuk voor stuk moesten worden gemaakt. Pas na 1880 ontstonden er machines die dit handwerk gingen overnemen, al zal het ambachtelijk dakpannen maken nog wel tot in deze eeuw zijn doorgegaan. De machines persten de pan en soms vinden we de firmanaam als een soort visitekaartje daarin afgedrukt. Zo treffen we vaak een stoomdakpannenfabriek. Tevens leren deze stempels ons iets over de handel in dakpannen. De pannen blijken over een groot gebied verspreid: in Utrecht treft men pannen uit Tegelen, het Stichtse produkt dekt Maastrichtse huizen.

voor. Deze pacht dan van de Heer van Zuylen *de Steenovens aan het Santpad.*!) Bij een archeologisch onderzoek ter plaatse vond ik enkele funderingen terug, waarbij een tegelvloerkeldertje. De stichtingsdatum van deze oven zou 1623 zijn²⁾. Een Gouds pijpje met een merk in de hiel, dat daar eveneens gevonden werd, dateert uit 1620.

Rond 1860 treffen we weer een *Jan Voorsteegh* aan. Een nakomeling van de achttiende eeuwse pannembakker zal een pannembakkerij aan de Dorpsstraat hebben. De oven stond naast Huize Diedrichsteyn. Op Diedrichsteyn zou later de bekende *Weener* (in de volksmond *de vlugge eend*) wonen en kantoor houden.

Het ging goed met de steen- en pannembakkerijen in

*Panoven te Oud-Zuilen, 1971
(foto Openluchtmuseum, Arnhem)*

Van twee dakpanvondsten wil ik hier melding maken. Tijdens een lezing die ik gaf over de historie van de steen- en pannembakkerijen, maakte de heer v. Beek, directeur van de Woerdense Dakpanindustrie, mij erop attent dat er bij een familielid van hem een dakpan gevonden was die volgeschreven stond met namen. Verdere gegevens had hij niet.

Bij eerste lezing van de namen op de pan ontdekte ik direkt al enkele bekenden: ik trof *Jan Voorsteegh* en de familienaam *Delfgau*. Beide namen brachten mij meteen terug naar de panoven die aan de Vecht bij Oud-Zuilen anno 1875 en daarvoor gelegen was.

In 1738 komt tezelfder plaatse al een *Jan Voorsteegh*

de Vechtstreek in het midden van de 19e eeuw. Er was een ruime afzet voor de produktie en in 1851 treffen we er de volgende bedrijven³⁾:

A. C. Voorsteegh	Tegel en Pan	te Maarsse
J. G. Nes	Steenfabriek	te Zuilen
J. Peelen	Steenfabriek	te Zuilen
A. C. Hartjens	Pannebakkerij	te Zuilen
J. Voorsteegh	Pannebakkerij	te Zuilen
H. G. Knoops	Pannebakkerij	te Zuilen
B. ten Hage	Vloertegelfab.	te Zuilen
R. H. J. Vuren	Steenbakkerij	te Zuilen

Ovenmonden van de panoven te Oud-Zuilen 1971.
(foto Openluchtmuseum, Arnhem)

Op de rode Hollandse pan van 1875 prijken de volgende namen:

1875	Kees Bloemedaal
Jan Voorsteegh	Bet Smit
Toon Koning	Ari van Doorn
Hien Koning	Otto Delfgau
Toon Smit	Cornelis Koning
Tounus Delfgau	Hannes Gode
Hien de Jager	Toon de Jager
Manus Bos	Tomas Delfgau
Willem de Goede	Jan de Koning
Hein de Koning	Cornelis Gode

al de knechten bij de weduwe Voorsteegh

Bestudering van de negentien namen leert dat het aantal werknemers in 1875 slechts twee meer is dan dat van 1623. Nu zijn er echter geen vrouwelijke arbeidskrachten bij. In 1623 waren dat er vier: twee *afdraegsters* en twee *upsetsters*⁴⁾. Negentien personen schijnen nodig geweest te zijn om een oven optimaal te laten branden, hoewel een zekere P. W. L. het advies geeft in een artikel *Nijverheid* in Van der Mondes *Tijdschrift*, dat een oven ook rendabel geëxploiteerd kan worden met dertien man werkvolk.

De tweede dakpan waarop ik de aandacht wil vestigen, dateert van 1884. Hij is grijs en vervaardigd door een *Delfgou*, een naam die op de andere pan drie maal voorkwam. Ik kon deze pan bekijken bij de heer C. A. Delfgou te Amerongen, die werkzaam is bij een architectuur en stedebouwkundig bureau te Utrecht. De appel valt niet ver van de boom. Hij toonde mij een gecalligrafeerde dakpan die zijn grootvader *Cornelis Delfgou* ooit maakte. De inscriptie op de pan spreekt voor zich:

Cornelis Delfgou
Oudt 17 jaar
Gebooren te Maarzen
in het jaar = 67
ZUILEN

Tenslotte: enkele jaren geleden gaf ik een aanzet om de dakpanoven die gelegen was tussen de huizen aan de Dorpsstraat te Oud-Zuilen en die eens behoorde aan de firma Weener, te behouden voor het nageslacht. Ik dacht daarbij: mag dat a.u.b. Het is de laatste! Ik stelde voor deze fabriek in te richten als museum voor dit in de Vechtstreek geheel verdwenen ambacht.

Hoewel van alle kanten blijken van instemming opklonken, staat het complex er nog steeds in een belabberde toestand bij. De gemeente Maarssen en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg schijnen te slapen maar of deze slaap zo onschuldig is, blijft voor mij de vraag.

Het is jammer dat het bedrijfsarchief ligt te verschimmelen, dat de oude werktuigen bij de Gemeentelijke Reinigingsdienst liggen te verrotten, dat de gebouwen waarin een eerlijk ambacht werd uitgeoefend, tot puin staan te vergaan en langzaam verkrotten.

Schalkwijk

G.H. Landzaat

¹⁾ Mbl. OU 45 (1972), 56

²⁾ idem, 54

³⁾ Blib. Prov. Utrecht

⁴⁾ Mbl. OU 45 (1972), 54

Vredenburgse Varia (4)

Bijzonder rijk aan details zijn die afdelingen van de bouwrekeningen die het geleverde ijzerwerk *groff ende cleijn* tot onderwerp hebben. Van spijkers tot de kettingen voor de *valbruggen* treft men er in aan. Uit de rekening van 1535 (RAU Rechterlijke Archieven 386-3), die de laatste grote bouwcampagne tot onderwerp heeft, blijkt op fo 21r dat het kasteel een brievenbus bezeten heeft, al moest die term kennelijk nog uitgevonden worden: *meester Adriaen, grofsmidt ende busmaecker, borger t'Utrecht* heeft tussen 6 oktober en 28 december 1535 gemaakt *die ijserkens in 't gat dair men die briefkens in werp voor* (het) *vorste poorthuijsken*. Wil de huidige postbode vaak niet meer tot aan de deur komen, hier mocht men het kasteel kennelijk niet verder naderen. Intrigerend blijft overigens wat het voor *briefkens* geweest zijn, want echte brieven gingen per bode.

T. J. Hoekstra

Kasteel Vredenburg. beleg en afbraak in 1576-1577

Van 15 oktober tot en met 17 december a.s. organiseert de Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199, een tentoonstelling over het kasteel Vredenburg. Twee jaar geleden is de basis voor deze expositie gelegd door een groep enthousiaste mensen, die de cursus Nederlandse paleografie van de Gemeentelijke Archiefdienst hebben gevolgd. Samen met de archiefmedewerkster mev. J. G. Riphaagen hebben zij de rekeningen van de kameraar (tegenwoordig: comptabele) over het beleg en de afbraak van het kasteel Vredenburg in de jaren 1576-1577 getranscribeerd en geïnterpreteerd.

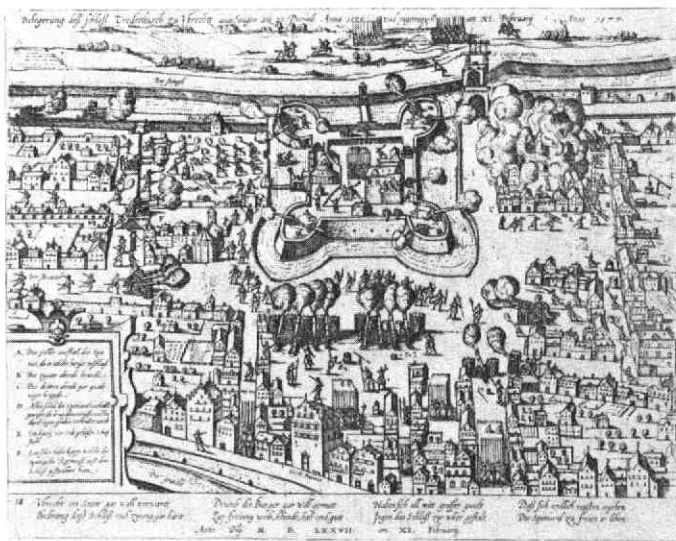
Dit jaar is het alweer vier eeuwen geleden dat het kasteel, dat slechts een halve eeuw dienst heeft gedaan, door de Utrechtse bevolking met de grond gelijk werd gemaakt. Sindsdien is er heel wat geschreven over het korte bestaan van het kasteel. Vooral Bor en Bolhuis hebben zich er intensief mee bezig gehouden. In 1976 kwam het kasteel weer in de belangstelling, toen de stadsarcheoloog drs. T. J. Hoekstra in een vrij korte spanne tijds op het Vredenburg over de ligging en de preciese indeling van het fort interessante vondsten deed. Hij heeft zijn medewerking aan deze expositie verleend door een groot aantal op het Vredenburg opgegraven voorwerpen voor de tentoonstelling in bruikleen af te staan en door een artikel over zijn bevindingen naar aanleiding van die opgravingen in de catalogus te publiceren. Zijn artikel wordt verduidelijkt door een speciaal voor deze expositie gemaakte plattegrond van het kasteel. Andere auteurs van artikelen in deze catalogus zijn: mr. drs. J. C. Andries

(met een helder betoog over de beginjaren van de 80-jarige oorlog), dr. A. van Hulzen met de geschiedenis van het kasteel Vredenburg van 1528-1577), ir. E. Muller (met een artikel over de manier van oorlogvoeren in de begintijd van de 80-jarige oorlog) en mev. J. G. Riphaagen (met een artikel "Rekening en verantwoording" over de financiële kant van het beleg). In haar artikel waarvoor de gegevens geput zijn uit de rekeningen over de jaren 1576-1577 van de kameraar, komen heel wat interessante bijzonderheden aan het licht. Behalve een bijdrage voor de catalogus heeft mev. Riphaagen ook nog een artikel voor het Jaarboek van Oud-Utrecht geschreven over de legendarische Trijn van Leemput, die als eerste op 2 mei 1577 het houweel in de kasteelmuren zette en daarmee aan haar stadgenoten het voorbeeld gaf om met de afbraak van het kasteel te beginnen. Aan Trijn van Leemput is, hoewel zij nauwelijks in de artikelen van de catalogus genoemd wordt, ruimschoots aandacht besteed op de expositie zelf.

De lijst van ten toon te stellen voorwerpen telt ongeveer 175 nummers. Interessant is onder andere de nog nooit eerder in Utrecht geëxposeerde tekening van het kasteel Vredenburg, omstreeks 1577 gemaakt door de bekende Duitse vestingbouwkundige Daniël Specklin.

De tentoonstelling is van maandag tot en met vrijdag geopend van 10.00-16.00 uur en op zaterdag van 10.00-12.00 uur. De toegang is gratis. De rijk geïllustreerde catalogus zal ca. f 6,- kosten.

*Beleg van het kasteel Vredenburg
1577. Kopergravure door Hogenberg.
(Topogr. Atlas GAU)*

BIJZONDERE NAJAARSVERKOOP VAN OUDE JAARBOEKJES

Op dit moment beschikt de Vereniging over een grote voorraad oude jaarboekjes die zij middels deze advertentie onder de aandacht van haar leden en andere geïnteresseerden wil brengen. Een vereniging als Oud Utrecht, die in haar doelstelling zegt dat ze de kennis van stad en provincie Utrecht wil bevorderen en verspreiden, heeft er geen enkele baat bij rekken vol behaarswaardige literatuur te laten vergelen. Misschien zoekt iemand zelfs stad en land af om een vroeger verschenen jaarboek dat zijn interesse heeft, ooit eens op de kop te tikken. Daarom deze „uitverkoop“ en een vaststelling van de nieuwe prijzen. De inflatie laat ook onze vereniging niet ongemoeid.

Vanaf heden is de volgende regeling betreffende de prijzen van kracht.

U zult zien dat u als lid een aanmerkelijk voordeel hebt wanneer u voor Oudjaar uw kollektie Utrechtse geschiedschrijving zou willen verkrijgen.

De verkoopprijs van exemplaren 1930-1969 bedraagt f 12,50 ingenaaid en f 15,- ingebonden.

Voor leden van de Vereniging bestaat de gelegenheid om tot en met 31 december 1977 de boeken te verkrijgen tegen de oude verkoopprijs van resp. f 5,- en f 7,50.

Voor de jaargangen 1970-1976 bedraagt de prijs f 15,-. Leden van de Vereniging betalen tot en met 31 december 1977 f 12,50.

Het register over de jaren 1924-1953 kost f 5,-.

Bij gelijktijdige afname van meerdere exemplaren van verschillende jaargangen wordt een reductie van 10% gegeven.

Betaling geschiedt kontant bij de heer G. J. Röhner van de Gemeentelijke Archiefdienst. Daar kunt u de boekjes afhalen. Eventuele verzendkosten worden in rekening gebracht.

De volgende jaarboeken zijn soms in beperkte aantallen voorradig. Van ieder jaarboek geven we een zéér beknopte inhoud.

1930: Henricus v. d. Wetering - In de Middeleeuwen bezoeken Duitse keizers en koningen Utrecht - De eenhoorn van St. Marie - Begraafplaatsen en begraven te Utrecht - Jans Kameren v. d. Meer - De Stadskelder - De omgeving van de Voetiussteeg - Het tolhuis aan de Vleutensweg -

1944: Polsbroek - Utrechtse gast- en ziekenhuizen - Utrechtse begijnen - Stichtse St. Catharinaverering - Utrechtse sleuteldragers (1672) - De Biltse schipper - Collegium Musicum Ultrajectinum - Het Zwarte Paard aan de Amsterdamse straatweg - Burgemeester W. Boer (1818-1879) -

1949: Bisschop Bernhold - Opgavingen in de Janskerk (1948) - Stichtse adel - Gildenborch aan de Vaart - Honorifieke rechten in Utrecht - Hagepreken en beeldenstorm - Tabaksbouw Rhenen - De Meidagen van '40 -

1954: Trecht en Utrecht - Kaatsen bij de Janskerk - De Hoofdwacht - Open huizen en ridderhofsteden - Huis en familie Tjepma -

1955: Kardinaal de Jong - De driehoek van St. Marie - Open huizen en ridderhofsteden (2) - Utrechts kindertehuis (1825-1917) - Prof. Voelgang -

1957: St. Paulusabdij - Een Utrechts bouwmeester te Xanten - Farmacie - Petronellakapel te De Bilt - Utrechts gewestelijke grenzen sinds 1795 - E. Fles (1857-1948)

1958: Strijdhamer uit Oud Zuilen - Trecht - Jan van Meerthen (1509) - Opgavingen Mariëndaal - Paus Adriaan IV - Krijgsvolk (1586-1588) - J. Kriex en de Utrechtse Bank van Lening (1637) - Handelsfirma Trip (1820-1890) -

1960: Noormannentijd - „Vicus“ in Utrechtse oorkonden - Paus Adrianus VI - Breukelerveen (1552) - Beyerskameren - De familie Pelt - Statenjachten en stadsjacht - Engels reisverslag Utrecht en Zeist (1792) -

1961: Willem Arntsz (15de eeuw) - Oude kerk van Vreeswijk - Windwatermolen aan de Vlist - Jacob Marot - Doorgaande en opgaande hoeven - L. en G. Praalder, mathematici (18de eeuw) - Utrechtse Courant (1792) -

1962: Amersfoort in de Middeleeuwen - Constantijn Huygens - Oudwijk en Oudwijkerveld - Natewis - Agnes Blok - De artsen Pelt (17de eeuw) - Tekenenonderwijs (18de eeuw) -

1963: Wijkse veer - Het bos te Elst - Lopikerkapel - Aftichelen langs de Oude Rijn - Adr. v. Wijngaarden (18de eeuw) - J. en J. Versteegh, tekenen (19de eeuw) - Oudheidkundige commissies in de provincie Utrecht - M. D. de Bruyn (1809-1881) -

1964: Cuneratoren te Rhenen - Schoolmeesters te Zegveld - Onderwijs in de provincie (1830-1850) - Japans gezantschap (1862) -

1965: Utrechtse deken (15de eeuw) - Privileges op Vredenburg - Joost van Aemstel - De Roethard te Overlangbroek - Ossen uit Jutland - A. des Amorie v. d. Hoeven (1821-1848) -

1966: Bisschoppelijke tafelgoederen - Kaïn en Abel in de Dom - Eemland (1500) - Nieuwe Gracht 94 - Amersfoort en Soest (18de eeuw) - Biltse Steenstraat - Gezelschap Natura (1853-1921) -

1967: Compostel - Molen van Ruisdael - Rijsenburg - Lambalgen - Commanderie van Montfoort - Buskruitroten aan de Vecht - Belastingen (1793) - De rosière van Utrecht -

1968: Sacramentsverering Amersfoort (1340-1440) - O.L. Vrouwenberg te IJsselstein - Rhenen (1415-1418) - Amersfoortse tabaksteelt (17de eeuw) - Heelmeester Jacob van Diden (18de eeuw) - Utrechtse stads geschiedenis (1668) - Brooduitdeling (17de - 20ste eeuw) - De Uithof -

1969: Kleefs leen onder Woudenberg - Aardbevingsverschuinselen (1755) - Dorpscholen (1735) - Koorddanser (1756) - Zuilen en Oostbroek - Overheidsbedrog (Ambachtskinderhuis) - Willem Adriaan v. Nassau-Odijk en het Zeister Slot -

1970: De Ned. Herv. kerk te Maarssen - Utrecht en de stadhouders - De Hoeve te Bilthoven - Brooduitdeling (1575) - Examen in Abcoude (18de eeuw) - De Portugees Joodse Natie te Maarssen - Rijkschool van Utrecht (1641-1971) - Soest - Austerlitz - Mr. C. Martens (1602-1649) -

1971: Dr. F. Ketner (20ste eeuw) - Dr. Labouchere en middeleeuws Utrecht - Albert Einstein en de universiteit - Poppenhuis in het Centraal Museum - Boerderij- en veldnamen te Soest - De opkerk te Dorrestad - Contractboek (1656-1790) - Amersfoort en Holland (1410-1430) -

1973: Utrecht (1923-1973) - 50 jaar Oud Utrecht - Historische verenigingen in de provincie - 50 jaar toneel in Utrecht - 50 jaar literatuur in Utrecht - 50 jaar Utrechts muziekleven - 50 jaar monumentenzorg in stad en provincie - 50 jaar musea in de stad -

1974: Utrechts Stedelijk Gymnasium (1474-1974) - Nieuwe Gracht 187 - De tornado van 1674 - Johannes de Wit Stevensz. (16e eeuw) - Het Glashuis te Amersfoort - De Celdebreeders - Dr. Haslinghuis - Zilvermeden Van Vianen -

1975: 600 jaar Staten van Utrecht - Verkiezingen (1825-1848) - Restaureren - Utrechtse Rijnloop - Natuurwetenschappelijke collecties (1815-1848) - Moderne beeldhouwkunst - Utrechts Leesgezelschap - Genealogie Van den Bongard - Het grote Gild van Soest -

1976: Gerard Honthorst - Gilden te Utrecht - Slavenburg's Bank - Ter Hul te Bunnik - Maskerades aan de universiteit - Renswoude en Emkhuizen - Kommissaris des Konings (1850) - Bestrafing in de 16de eeuw.

Excursie-programma

Zaterdag 22 oktober gaat de excursie naar Kasteel Amerongen. Daar de groepen niet groter dan 25 à 30 personen mogen zijn, staat er op uw toegangsbewijs een nummer. De nummers 1-30 moeten om twee uur op het plein voor het kasteel aanwezig zijn. De nummers 31-60 om drie uur.

De kosten van deelneming aan de excursie bedragen f 5,- p. persoon. Na afloop van de rondleiding kunt u de kerk bezichtigen.

Vervoer naar Amerongen op eigen gelegenheid.

Bus 50 rijdt vanaf het busstation Utrecht.

Kaarten vanaf 4 oktober af te halen bij de Discus, Minrebroederstraat 25 te Utrecht. Tel. (030) 315070.

DE „WEDUWE MET DE BAARD“

In zijn recensie van het *Nieuw Utrechts Bijnamenlexicon (Maandblad Oud-Utrecht, 50 (1977), 82)* gaf C. S(taal) tevens twee aanvullingen voor het besproken werk; als eerste de „Weduwe met de Baard“. Deze „mannin“ zou een uitgeverij en boekhandel gedreven hebben in het pand Oudkerkhof - Achter het Stadhuys.

Nu wil het mij voorkomen, dat vrouwen - zo men wil weduwen - met een baard minder zeldzaam zijn dan mannen met een baard die weduwe genoemd worden. Toch is dit laatste hier het geval: onze bijnaam betreft een man!

In het pand „Agter het Stadhuys“ had zich sinds 1651 een boekverkoper gevestigd.

In 1797 treffen we Gerhardus Banning (1779-1829) in deze boekhandel aan; zijn kinderloos gebleven weduwe Barbara Banning-van Rossum (1771-1843) droeg in 1830 de zaak van haar man over aan haar neef Johannes Richardus van Rossum (1809-1856). Bij diens overlijden in 1856 zette zijn weduwe Maria Theodora van Rossum-Wennekendonk (1809-1884) de zaak voort onder de naam „Wed. J. R. van Rossum“. Haar kleinzoon Johannes Franciscus Theodorus van Rossum (1866-1948) ging zich naast het uitgeven van boeken tevens meer toeleggen op het uitgeven van kerkmuziek, waarmee zijn vader Theodorus Gerardus Johannes van Rossum (1836-1908) overigens reeds in 1883 een begin gemaakt had. Zijn uit-

gaven droegen nog steeds de door zijn grootmoeder gekozen firmanaam:

„Uitgeverij Wed. J. R. van Rossum“. Voor rooms-katholiek kerkmuzikaal Nederland werd de muziekhandel en uitgeverij van „de Weduwe“ een begrip. De muziekuitgeverij bestond tot 1970, de boekhandel leeft sedert 1971 voort onder de naam: Van Rossum-Standaardboekhandel.

Nu was bovengenoemde kleinzoon in het bezit van een weelderige baardgroei, en zo was de overgang van „de Weduwe“ naar „de Weduwe met de Baard“ een kleine stap die voor de hand lag!

Wie aan deze weduwe „een oogje wil wagen“ zij neme ter hand: *Gregoriusblad, 94 (1970), 184*

W. H. J. Dekker

Literatuur:

K. W. J. van Rossum, *Van Rossum. Genealogie van een Stichts Geslacht 1691-1971. Wijk bij Duurstede-Utrecht.* (Utrecht 1971); Supplement 1 (Utrecht 1976); Oorspronkelijk als twee artikelen in *Gens Nostra, 26(1971) 100-113, 201-209.*

E. Stam, Van Rossum, „Kerkmuziekuitgever“, in *Gregoriusblad, 84 (1963), 220-223.*

P. Visser, „Kerkmuziekuitgeverij in Nederland“, in *Gregoriusblad, 93 (1969), 79-83*

P. Visser, „Van Rossum exit“, *Gregoriusblad, 94 (1970), 183-185.*

W. van de Pas, *De strijd om het katholieke boek*, Amsterdam 1949, passim.

Boekenschouw

In het februari-nummer is de aandacht gevestigd op de cursus *Levende Stenen*, waarmee de Stichting Nederlandse Bouwkunst de kennis van de bouwkunst in ons land wil bevorderen. Onlangs ontving de redactie een bericht over nieuwe activiteiten. Wat die inhouden, laten we de Stichting zelf aankondigen:

Met ingang van augustus 1977 wordt een kwartaalblad uitgegeven onder de naam

Levende Stenen.

In dit blad worden artikelen opgenomen die voor iedereen met belangstelling voor de bouwkunst van ons land het lezen waard zijn.

Voorts ligt het in de bedoeling in het blad een zo volledig mogelijke opsomming te geven van tentoonstellingen en nieuwe uitgaven op het gebied van de bouwkunst.

Ontplooi u of uw vereniging, instelling of instantie activiteiten op genoemd gebied dan wordt u verzocht om deze in voorkomend geval aan het adres van de redactie (Postbus 736, 2300 AS - Leiden) door te geven.

Ook zijn alle gegevens over de door de stichting te organiseren *excursies* in het blad opgenomen.

Belangstellenden kunnen zich abonneren door overmaking van slechts f 9,- (per jaar) op gironummer 3266682 t.n.v. de Stichting Nederlandse Bouwkunst te Leiden, onder vermelding van: „abonnement *Levende Stenen*”.

Het aantal *excursies* zal naar verhouding met vorig jaar voor deelnemers aan de cursus worden verdubbeld. Deze *excursies* (w.o. ook een paar dia-bijeenkomsten) bestaan uit *stadswandelingen* onder leiding in o.a. plaatsen als Leiden, Zwolle, Middelburg en Gouda;

dia-bijeenkomsten in Amersfoort, met daaraan voorafgaand of aansluitend een zgn. vrije stadswandeling aan de hand van een routebeschrijving;

plattelandsexcursies in o.a. Arnhem bestaande uit een rondrit - per bus - langs kastelen, boederijen, molens ed. en een bezoek aan het Nederlands Openluchtmuseum.

Niet aan de cursus deelnemende belangstellenden kunnen voortaan aan sommige *excursies* van de stichting deelnemen. Alle gegevens daarover worden in de eerste uitgave van *Levende Stenen* vermeld (voor abonnement zie hierboven) of worden u op aanvraag verstrekt door het bureau van de Stichting Nederlandse Bouwkunst, Postbus 736, 2300 AS - Leiden. Telefoon(071) 893234.

Rectificatie

Een van de foto's bij het artikel van A. P. J. Hendriks over het huis Kromme Nieuwegracht 70 (Mbl. augustus 1977, blz. 91) is voorzien van een onderschrift waarin een fout is geslopen. De opname is niet, zoals vermeld, gemaakt in 1954, maar in 1977.

Tentoonstelling

In het Streekmuseum te Rhenen wordt van 10 t/m 30 oktober a.s. een kleine tentoonstelling gehouden over één van de laatste Zeeuwse messensnijders, Pieter Brouwer, nu wonend te Rhenen. Op deze tentoonstelling wordt een aantal van zijn messen getoond, maar ook andere voorwerpen die bij de volkskunst horen, zoals pijpkekassen, pijpewroeters, naaldenkokers en broodplanken, alles volgens de traditie versierd.

Een door Pieter Brouwer zelf geschreven katalogus is verkrijgbaar. De openingstijden van het museum zijn: maandag t/m vrijdag 10-12 en 14-17 uur. Zondag en dinsdag gesloten. Toegang gratis.

MAANDBLAD

oud·utrecht

50e jaargang - nummer 9 - september 1977

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

Mej. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 62 12 26.

Redactieadres:

Alex. Numankade 199, Utrecht.

DE COMMANDERIJ DER JOHANNITERS TE MONTFOORT (2)

Helena Alida erft in 1876 (17 september) na het overlijden van haar moeder de grutterij. Maar op 13 oktober 1887 vestigt zij zich samen met haar broer Petrus Theodorus en diens gezin te Oudenbosch in Noord-Brabant. Als enkele maanden later de grutterij verkocht wordt, is de oudste zoon van Petrus Theodorus namens zijn tante aanwezig bij het opmaken van de officiële verkoopacte ten huize van notaris de Gelder. In 1888 komt de commanderij in eigendom van de familie van Kooten. Op 17 januari van dat jaar koopt Jacob van Kooten tijdens een openbare verkoping ten overstaan van notaris Willem de Gelder in het logement „De Gouden Leeuw”, een gebouw zijnde vanouds de grutmolen te Montfoort op den hoek van de Hofstraat en de Peperstraat.

Op dezelfde verkoping worden o.a. ook een herenhuis aan de zuidzijde van de Hoogstraat en een stuk tuingrond, de zgn. kloostertuin verkocht. Na openbare voorlezing van de diverse verplichtingen en bepalingen heeft de veiling als volgt plaats. Het trekgeld bedraagt één procent van de inzetsom. Het perceel wordt ingezet op veertien honderd gulden door Gijsbertus Tromp, koopman, wonende te Montfoort, en bij afslag boven die som afgemijnd op vijf en twintig gulden door Jacobus van Kooten, en door dezen *alzo gebracht op veertien honderd vijf en twintig gulden, voor welke som het perceel voorlopig aan dezelfde is gebleven*. De generale massa van al de percelen wordt bij afslag afgemijnd door Gualterus Albertus de Gelder, candidaat notaris, wonende te Montfoort, waardoor de toewijzing der massa aan hem plaats heeft, wat door hem wordt aangenomen onder voorbehoud zijn lastgever nog nader te noemen. Op de 18de januari 1888 verklaart hij de aankoop van de grutmolen gedaan te hebben *voor en ten behoeve van Jacob van Kooten, koopman, wonende te Montfoort, voor eene som van veertien honderd vijf en twintig gulden*, waarna Jacob van Kooten verklaart zulks aan te nemen en de acte getekend wordt. Als gemachtigde van Helena Alida van Vuuren treedt bij de verkoop op Adrianus Cornelius Antonius van Vuuren, zoon van haar broer Petrus Theodorus. Het is wellicht interessant in dit verband op te merken, dat deze A. C. A. van Vuuren later een bekend persoon is geworden. Hij was o.a. lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar hij ondervoorzitter was van de R.K. fractie. Hij is ook wethouder geweest van Den Haag. Jacob van Kooten heeft het perceel pas op de eerste mei 1888 in eigen gebruik kunnen aanvaarden, omdat het tot op dat moment nog verhuurd was.

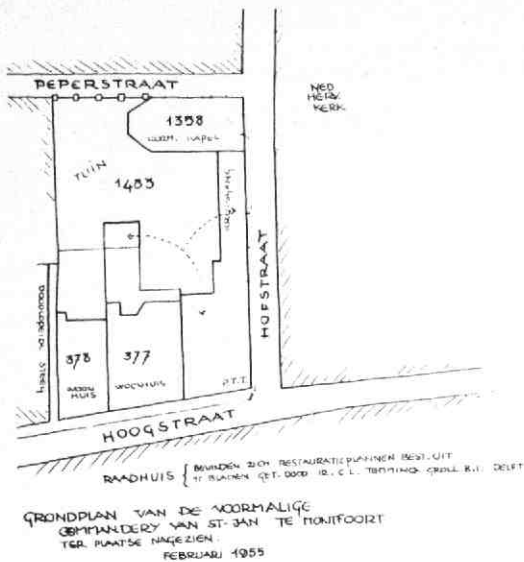
Wijzigingen aan de gebouwen

Tot 1970 heeft de kapel van de commanderij dienst gedaan als graanpakhuis. Door de groei van het be-

Gezicht op de Commanderij vanuit het Raadhuis, 1954. Pentekening door Chris Schut. Foto: Rijksarchief Utrecht.

drijf heeft het gebouw helaas noodgedwongen schade moeten lijden. Zo werd bijvoorbeeld al vóór 1915 de smalle toegangspoort uitgebroken en verbreed om het vervoer per wagen te vereenvoudigen. Bij de restauratie is de „oude” ingang deur weer in ere hersteld. In de zijgevel aan de Peperstraat werd omstreeks dezelfde tijd ook een opening gehakt om toegang te verkrijgen tot een paardestal, die achterin de commanderij was ingericht. Van deze toegang is nu alleen aan de binnenkant van de kapel nog iets te

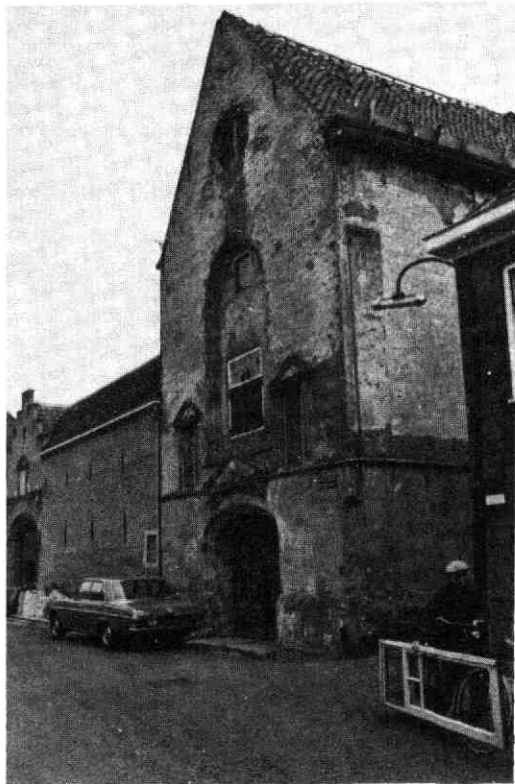

zien; bij de restauratie heeft men de buitenkant van de muur weer dichtgemetseld, de ruimte in de binnenmuur is benut als kast. Voor het graanpakhuis werd ook de vloer ongeveer vijftig centimeter verlaagd. Hierdoor kwam deze op gelijke hoogte te liggen met de Hofstraat, waardoor er geen problemen meer waren voor het in- en uitrijden van de wagens. Echter niet alleen de groei van het bedrijf leidde tot veranderingen. Bij de ondertekening van de koopacte verplichtte Jacob van Kooten zich ook o.a. tot het volgende: *Voor den eersten mei aanstaande ten zijnen koste al de ramen, vensters en deuren, rechtstreeks of zijdelings uitzicht of toegang gevende op of tot het eerste perceel te doen toemetselen en aan de buitenzijde doen aanpleisteren en overwitten, terwijl hij in de muren grenzende aan het eerste perceel geene andere vensters, lichten of openingen mag maken, noch in het algemeen zoodanige werken mag daarstellen die hem op het eerste perceel uitzicht zouden geven.* Tot in 1947 werd het vervoer gedaan per paard en wagen. Rond de eeuwwisseling maakte men voor het kleinere vervoer ook gebruik van de hondekarak. Daarna werd ook deze langzame vorm van vervoer geleidelijk vervangen door de vrachtauto's. Vóór 1950 werd in het gebouw in hoofdzaak een veevoederbedrijf geëxploiteerd. Het graan werd per schip vanaf de havens van Rotterdam over de Hollandse IJssel aangevoerd. In 1950 echter werd de kapel van de commanderij tevens ingericht als graanmaalderij. Eén van de eerste molenaars was Johannes Blankers. Vanaf 1920, hij was toen 23 jaar, is hij in het bedrijf werkzaam gebleven tot 1970, zij het de laatste jaren niet meer in vast dienstverband.

Als in 1970 de firmant Jacob van Kooten, bij gebrek aan een opvolger, besluit het bedrijf te beëindigen, is er een einde gekomen aan een tijdperk van enkele eeuwen grutterij en graanpakhuis in de vroegere kapel van de commanderij van de ridders van Sint Jan.

Oudere literatuur

Vanaf 1700 hebben we de geschiedenis van de commanderij, in grote lijnen, gevolgd aan de hand van archiefstukken, die grotendeels in het Rijksarchief te Utrecht berusten. In de gedrukte literatuur vinden we namelijk geen nieuws. Wat vermeld wordt, is telkens een herhaling van het reeds bekende. *De Ridders van Maltha hebben hier mede een kommandeurschap gehad, behorende onder de Balije van Utrecht (Groot algemeen historisch woordenboek, 1732, deel 7, 304).* En nog in 1772: *De Ridderorde van Maltha plagt, van ouds, eene commanderij te Montfoort te hebben, en een Huis in de Hoffstraat, die van 't Kasteel naar de IJsselpoort loopt. Zij is nog in wezen, en behoort onder de balije van Utrecht. De kommandeur wordt tegenwoordig door den Prins Erfstadhouder aangesteld (Tegenwoordige Staat, deel 10, 108).* Zelfs in 1820 schrijft Van Zutphen nog (*Aardrijkskunde der provincie Utrecht, 116*): *De Duitsche Ridders plagten ter dezer stede een huis in de Hoffstraat te hebben.* Pas in 1846 wordt aan de gewone formule iets nieuws toegevoegd: *... Het kerkje der commanderij, in de Hoffstraat, waar zij (de Johanniters) ook een huis gehad hebben, is thans ingericht tot een grutterij (A. J. v. d. Aa, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden).* Vanaf het begin van deze eeuw begint men te „inven-

De kapel vóór de restauratie, gezien vanuit de Hofstraat (Utrechts Nieuwsblad 19 juli 1973).

tariseren". De *Voorlopige lijst van Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, deel 1, provincie Utrecht, vermeldt in 1908, dat van de Commanderie van Sint Jan nog staat: *een deel van de kruisgang, een poortje (c. 1525) en de kapel, thans pakhuis, met tamelijk bewaarden gevel (gebeeldhouwd poortje, 2e kwartaal 16e eeuw). Op een muur achter de commanderie bevinden zich twee gebeeldhouwde consoles en een leeuw.*

De overlevering voegt er nog bij, dat eene onderaardsche gang vandaar voert naar de kerk. Gaarne zouden wij Montfoort dit sprookje laten, maar tegen de nuchterheid van nauwkeurige dieptepeilingen, in de Hofstraat verricht bij den aanleg van gasbuizen in 1910 om de waarheid van dit verhaal te onderzoeken, kan het zich niet staande houden, tenzij de gang zich zou bevinden op eene diepte grooter dan vier meter.

De restauraties

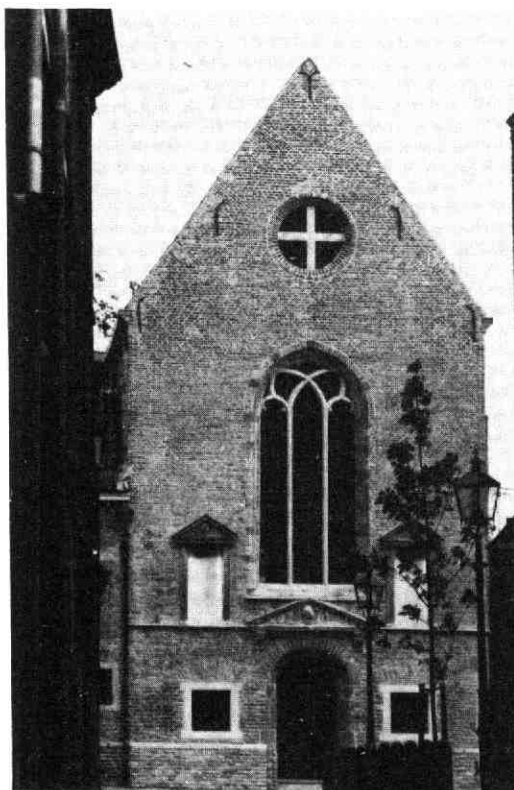
In 1926 blijkt de kapel zeer vervallen te zijn. Het gemeentebestuur wil graag een waardige bestemming geven aan dit bouwwerk, maar het geld ontbreekt. Toch krijgt de eveneens in verval verkerende kloostergang naast de kapel als eerste een restauratie-beurt, in 1965/1967. De kloostergang wordt weliswaar gerestaureerd, maar op de plaats van de oude commandeurswoning staat nu een modern bankgebouw, dat

Wat er overbleef van de restauratiestelling in de storm van 2 op 3 januari 1976 (foto auteur).

scherp contrasteert met de omringende middeleeuwse gebouwen (stadhuis, kapel der Johanniters, Grote kerk).

Na de gang zou de kapel aan de beurt komen. Reeds in 1946 zijn er besprekingen van het gemeentebestuur met de eigenaar, de heer J. van Kooten geweest, om de commanderie te kopen. Over de voorwaarden van beide zijden kon men het heel goed eens worden, maar de gemeente kon het financieel niet aan om de gebouwen te restaureren. De subsidieregeling was toen ook nog niet zo goed. Bovendien had men geen bestemming dit gebouw waardig. Ook later heeft men nog pogingen gedaan om een oplossing te vinden. Maar eindelijk is het dan zover. De 25ste juni 1971 werd op de agenda van de gemeenteraadsvergadering toegevoegd: Aankoop perceel Hofstraat 5. De koopprijs bedroeg f 40.000,—. Het resultaat van de vergadering was, dat de gemeente kon overgaan tot de aankoop van dit pand, ofwel het gebouw van *ouds geheten de kapel van de Johanniters*. De kosten van de restauratie werden geraamd op f 300.000,—, waarvan het rijk 40% en de provincie 10% voor hun rekening zouden nemen. Op 3 april 1973 raasde een zware storm over de provincie, waarbij ook Montfoort niet gespaard bleef; met name het dak van de commanderie leed zeer veel schade. Alle omstandigheden tezamen hadden er derhalve voor gezorgd, dat het hele gebouw hard aan restauratie toe was. Maar omdat een subsidie-regeling bij CRM pas na 1975 in behandeling kon worden genomen en herstel van het dak niet zo lang kon wachten, werd aan de raad een krediet gevraagd voor het uitvoeren van noodherstelwerkzaamheden. CRM heeft zich in beginsel bereid

De kapel na de restauratie gezien vanuit de Commanderijstraat (particuliere opname).

verklaard tegemoet te komen in de kosten van dit noodherstel. Deze kosten zijn door het bureau voor restauratie, van dr ir C. L. Temminck Groll te Utrecht geraamd op f 13.000,—. Het aannemingsbedrijf Woudenberg uit Ameide (dat samen met architect Temminck Groll ook al de kloostergang restaureerde) zal het werk uitvoeren. De noodherstelkosten zullen in de toekomst begrepen worden bij de uiteindelijke restauratiekosten. De raad geeft het krediet.

April 1974 is het restauratieplan klaar. Op 12 juni 1975 krijgt het aannemingsbedrijf Woudenberg de officiële opdracht om de kapel te restaureren. Een maand later beginnen de werkzaamheden. Men verwacht ongeveer juli-augustus 1976 klaar te zijn. Even lijkt het er op, dat er nog moeilijkheden komen. In de nacht van vrijdag 2 op zaterdag 3 januari 1976 komt de stelling rond de commanderie met daverend geweld naar beneden tijdens een zeer zware storm. Gelukkig wordt niemand persoonlijk getroffen door het neerstortende staal en hout.

Eindelijk was het zover, dat na talloze wederwaardigheden de oude kapel van de Johanniter orde een bestemming kreeg. 16 oktober 1976 had de officiële opening plaats als trouw- en raadzaal van de gemeenten Montfoort en Willeskop. Het was een sobere viering, aangepast aan de stijl van het gebouw. Enige Johanniter Ridders zetten de plechtigheid luister bij.

De straat tegenover de kapel, de enige in Montfoort die nog geen officiële naam had, is bij deze gelegenheid Commanderiestraat genoemd.

Montfoort

E. Gerards

Commandeurs van Montfoort

Gerrit Zas	1547-1571
Johan Ridder	1571-1596
Johan van Hoen	1617-1630 (1635?)

In de bronnen wordt in dezelfde tijd als Gerrit Zas genoemd Gerard Antonisz van der Ketell. Naar de mening van Jonkheer van Sasse van IJsselt is dit een en dezelfde persoon. Zas is zijn vaders geslacht, Ketell is zijn moeders naam.

Lijst van eigenaars van de kapel der commanderie vanaf 1700

1700-1705	Gerrit Hectorsz. Moninck (overleden 16 mei 1705)
1705-1741	Agatha Dirks Ruwen, weduwe van Gerrit Hectorsz Moninck
1741-1815	Dirk Gerritsz Moninck
1815-1824	Gerardus Moninck (geboren 5 januari 1741, overleden 19 november 1824)
1825-1842	Maria Theodora Moninck (geboren 6 augustus 1772, overleden 26 oktober 1842)
1842-1875	Catharina Ludovica van Meurs (nicht van vorige eigenares; geboren 24 augustus 1806, overleden 8 november 1875)
1876-1888	Helena Alida van Vuuren (dochter van

vorige eigenares; geboren 2 september 1827, overleden te Oudenbosch in Noord-Brabant)

1888-1905	Jacob van Kooten (geboren 3 juni 1827, overleden 14 januari 1905)
1905-1914	Jan van Kooten (geboren 19 februari 1860, overleden 26 juni 1943)
1914-1971	Jan van Kooten (geboren 15 juli 1891, overleden 30 december 1973)
1971-1971	Jacob van Kooten (nl. 22 maart tot 11 november; geboren 2 maart 1922)
1971-....	Gemeente Montfoort.

Literatuurlijst

- Aa, A. J. v. d., Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, Gorinchem 1864, p. 1064
- Buggaens, Joannes, Necrologium diocesis Harlemissis, *Katholiek* 60 (1871) p. 74
- Groot, algemeen, historisch, geografisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek, door D. van Hoogstraten, Amsterdam 1732, VII, p. 304-5
- Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, elfde en twaalfde deel, behelzende eene beschrijving van de provincie van Utrecht, Amsterdam 1758, 1772
- Visitatieverslagen van de Johanniterkloosters in Nederland (1495, 1540, 1549), uitgeg. door E. Wiersum en A. le Cosquino de Bussy, *Bijdr. Med. Hist. Gen.* 48 (1927) p. 322-4
- Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst, 1, de provincie Utrecht, Utrecht 1908, p. 98
- Zutphen, A. van, Aardrijks- en Geschiedkundige beschrijving der provincie Utrecht, z.pl. 1820, p. 116

Vredenburgse Varia (5)

Landloperij kwam in de 16de eeuw - als in de eeuwen daarvoor en daarna - veel voor, maar werd door de autoriteiten niet erg op prijs gesteld. Toch maakte men kennelijk onderscheid tussen reguliere misdadigers en het zwerfende volk. Boeven kwamen bijvoorbeeld in de *vangenisse boven die poerte* (RAU Rechterlijke Archieven 386-3, 1535, fo 21r). Voor de vagebonden waren er echter andere onderkomens: grofsmid Adriaen (zie Vredenburgse Varia 4) levert tussen 26 maart en 16 juli 1535 *zeven glasroeijen op een van der turwanten cameran* (als boven fo 18r). Turwanten is hetzelfde als truwant, ons huidige truwant, dat bedelaar of landloper betekent. Bij glasroeden horen (venster)glazen. Op fo 23v van dezelfde rekening lezen we dan ook dat *Adriaen Jacopsz., glaesmaecker t'Uijtrecht . . . in een van der tarwanten camer gemaict (heeft) een njeu glas, houdende v' $\frac{1}{2}$ voet, elcke voet tot l s. lx d. ende in der selver camer een glas gerepareert ende verloet, daerinne gedaen twe voeten njeu loots, verdient vii s., facit xviii s. liii d. ob.* Zouden de trawanten wat onrustig geweest zijn in hun logies? T. J. Hoekstra

Leidsche Veer, toch nog een kans

De structuur van het Leidsche Veer en omgeving is het resultaat van eeuwenlange rivierbewegingen en de daarmee gepaard gaande bodemafzettingen en hoogteverschillen. Het Leidsche Veer was reeds vroeg bebouwd. Op een stadspanorama van ongeveer 1560 zien we reeds een tamelijk gesloten bebouwing in de richting van de Catharijnepoort. Het Leidsche Veer, vroeger de Vleutenseweg geheten, lag aan de oude Rijnloop, waarlangs zich even buiten de ommuurde stad een handelswijk ontwikkelde.

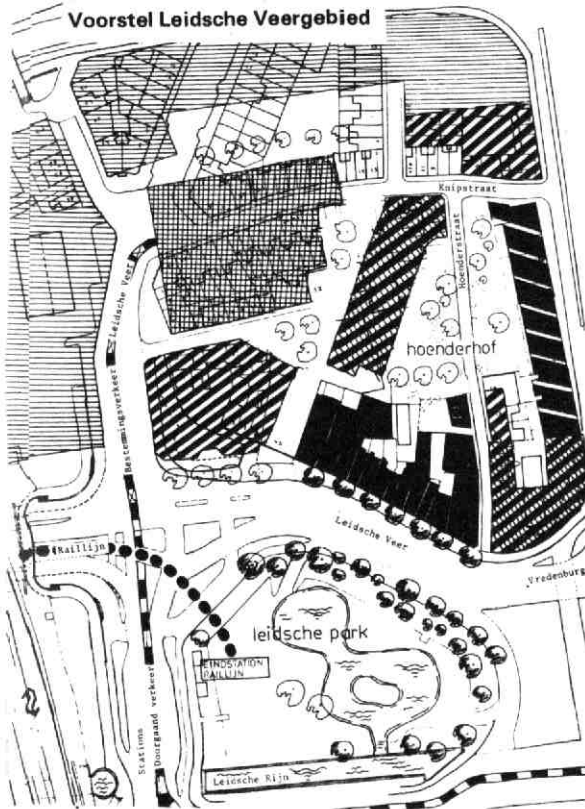
Zo begint het historisch overzicht van het gebied Leidsche Veer te Utrecht in het recent verschenen rapport

„Cityschil 1), een visie op Leidscheveergebied, wijk-C, Bemuurde Weerd en Lauwerecht” van Werkgroep Herstel Leefbaarheid. Dit rapport geeft voor ieder van deze gebieden ook voorstellen voor gewenste ontwikkelingen, hier en daar nogal afwijkend van de gemeentelijke visie. Voor het Leidscheveergebied wordt sterk gepleit voor handhaving van de historische bebouwing van het Leidsche Veer.

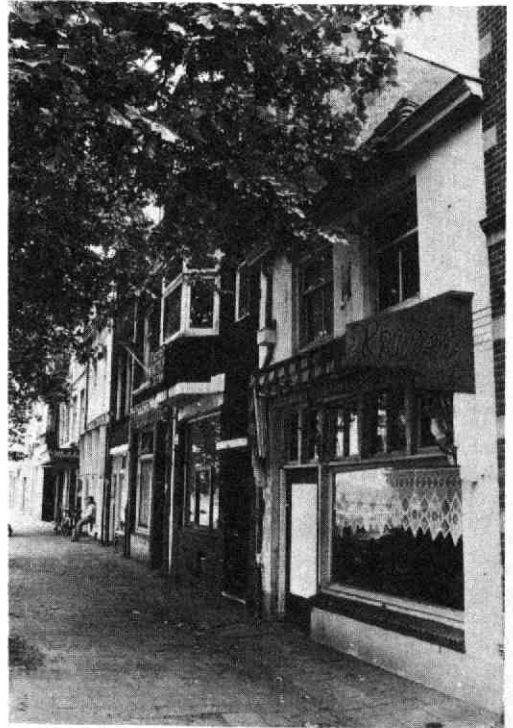
Verenigde Bedrijven Bredero NV hebben op het rapport gereageerd met een brief die tot nadenken stemt: ze wijzen de ideeën van de werkgroep niet principieel af. Ze twijfelen wel aan de huidige kwaliteit van de Leidsche Veer-panden, maar *dat betekent echter niet, dat met huidige architectuur niet een soortgelijke straatwand kan worden gerealiseerd. Wij denken in ieder geval aan een grote verscheidenheid aan gebouwen met ieder een eigen architectuur.*

Hierdoor komt er een omgeving, waarin de aanwezige historische panden uitstekend zullen passen, dit in tegenstelling tot de vroegere plannen voor dit deelgebied van Hoog Catharijne. De werkgroep heeft daarom aanvragen ingediend voor plaatsing op de Rijksmonumentenlijst van de belangrijkste panden:

Leidsche Veer 23 dateert van ongeveer 1500, en heeft behalve zijn oorspronkelijke muurwerk ook nog

- Te handhaven historisch waardevolle bebouwing
- Bestaande bebouwing te handhaven of nieuwbouw
- Nieuwbouw, max. 4 - 5 lagen met voornamelijk woonfunctie
- Nieuwbouw, max. 4 - 5 lagen
- Nieuwbouw, max. 6 - 8 lagen met parkeergarage, wonen en daktuinen
- Nieuwbouw, max. 9 - 10 lagen

Leidsche Veer met rechts no. 23. Foto: Jean Penders.

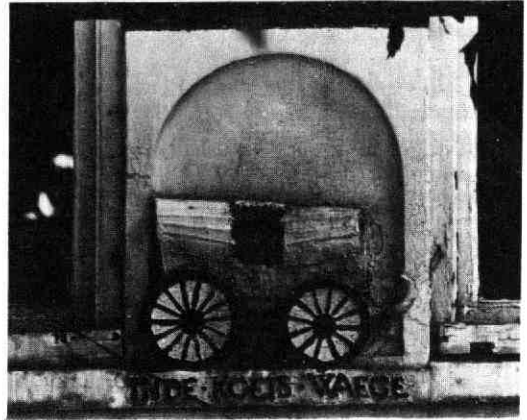
zijn balklaag met gotische sleutelstukken, en de eiken kap met zes paar krommers en korbelen. In de 18de eeuw is de gevel als lijstgevel opgetrokken. Het geheel is vrij uniek als middeleeuws eenlaags huis met nog zoveel originele onderdelen.

Een boerderij-achtig pand is het om de hoek gelegen Hoenderstraat 10-12, dat vermoedelijk in opzet 16de eeuws is (kloostermoppen) met een 18de eeuwse verhoging. Oorspronkelijk balkwerk is nog aanwezig. Door de hoge kap (met vóór wolfeind) is het geheel erg markant.

Uit de 17de eeuw stammen Leidsche Veer 19, 31 en 35. Nummer 19 bewaart uit die tijd zijn zadeldak, balkwerk en een (nu dichtgezet) kruisvenster in de achtergevel. De mooi gedetailleerde neo-rennaissance-voorgevel dateert van ongeveer 1875.

Leidsche Veer 31 bewaart uit de 17de eeuw (of eerder) nog zijn kapconstructie met krommers (schilddak). Aan de achterzijde heeft het pand een kelder en opkamer. De huidige voorgevel stamt uit het midden van de vorige eeuw en heeft een rijke detaillering in de raam- en deuromlijstingen en kroonlijst. Nummer 35 heeft een zadeldak met vóór een wolfeind.

Leidsche Veer 27 is 18de eeuws in zijn huidige opzet, maar de zijmuren zijn nog gedeeltelijk middeleeuws. De voorgevel (± 1880) heeft een oudere gevelsteen *in de Koetswaege* die goed verzorgd is: de wagen is enigszins in perspectief weergegeven en de huif is gedeeltelijk uitgehold! Ligt hier een taak voor ons Geveltekenfonds?

Gevelsteen op no. 27. Foto: Jean Penders.

Tot slot het hoekpand Leidsche Veer 17 - Hoenderstraat 2, Café Daalhuisen. Het gebouw in Amsterdamse-schoolstijl heeft goede details in het metselwerk zoals de hoekoplossingen en de deuren, ramen kap en zelfs interieur zijn nog origineel.

Jean Penders

¹⁾ Rapport „Cityschil“ is verkrijgbaar Achter Clarenburg 2, Utrecht.

Klantenwerving per advertentie omstreeks 1800

Een belangrijke bron van informatie over het verleden, zo mag men de oude kranten die in bibliotheken en archieven meterslang een sta-in-de-weg zijn wel noemen. Wie bijvoorbeeld de Utrechtsche Courant van omstreeks 1800 doorbladert komt van alles over die tijd te weten, ook wat betreft de kranten zelf en de opvattingen die men er op na hield omtrent de voorlichtende functie ervan. De advertenties vertellen ook het een en ander over de Utrechtse en de dingen waar ze behoefte aan hadden. Maar eerst moet de vraag worden beantwoord, om welke Utrechtse het ging.

Het jaarabonnement op de krant kostte f 5,50. Dat lijkt weinig, maar omdat zeer velen met ongeveer evenveel geld een hele week moesten zien rond te komen zullen er maar betrekkelijk weinig mensen zich de weelde van een abonnement hebben kunnen permitteren. Het gaat dus om de laat ik maar zeggen wat beter gesitueerde Utrechtse; de armsten konden niet eens lezen en de meesten uit de arbeidende stand

konden geen krant betalen. Die kregen hun nieuws wel op straat, in de winkels of de kroeg. Oud nieuws, opgeblazen met de fantasie van veel vertellers waarschijnlijk. Of ze probeerden een oude krant te pakken te krijgen, van hun baas bijvoorbeeld als ze iets bijzonders te weten wilden komen. Daarom stonden er ook personeelsadvertenties in de krant.

Nieuws- en Advertentieblad

De Utrechtsche Courant was een nieuws- en advertentieblad, meestal twee kantjes groot en drie à vier keer per week verschijnend. Het nieuws vulde in het algemeen de helft van de krant; soms was er zoveel, dat er advertenties werden weggelaten. Soms kon niet eens de hele krant worden gevuld en bleef een groot deel onbedrukt. Aan plaatjes om de overgebleven ruimte mee te vullen dacht men niet. Nee, alleen tekst, in kleine lettertjes, op grauw papier, vol gezwollen proklamaties en vreemde woorden. Geen blad dus, dat de gewone man voor zijn ontspanning ter

hand nam, wel de volhardende lezer die informatie wilde verwerven.

Op de achterkant en in de marge stonden de advertenties; van alles door elkaar en vaak meer dan de helft van de krant vullend. Zij laten zien wat de lezers aan extra zaken nodig hadden. Want voor de gewone bevoorrading ging men naar de bekende winkeliers, de markt, de kermis ofwel men liet zich door de rondtrekkende marskramers helpen. Maar het ongewone, het buitenkansje werd per advertentie meegedeeld. Misschien trouwens ook wel door de stadsomroeper, maar dat kan nu niet meer worden nagespoord.

Die advertenties zagen er heel anders uit dan wij gewend zijn. Dat kan komen doordat de techniek nog niet ver genoeg ontwikkeld was. Maar ook om andere redenen ontbraken de schreeuwerige en schetterende aankondigingen, waarin tegenwoordig het gewone of overbodige wordt voorgeschoteld als een begerenswaardige schat. Ik noem een paar van die redenen. Er was niet zo'n felle concurrentie, niet zo'n uitgebreid assortiment; misschien remden oude gilde-ideeën de behoefte aan concurrerende verkoop wat af. Er was ook niet zo'n behoefte aan opvallend adverteren, omdat de lezers hun krant wel helemaal gespeld zullen hebben. Radio en T.V. waren er nog niet, zodat men tijd had om alles te lezen. Daarom werden er ook zoveel boeken per advertentie aangekondigd. Aan elkaar verdringen en overschreeuwen hadden de meeste kooplieden buiten de markt nog geen behoefte. Misschien ook vonden ze dat niet deftig.

De advertentiepagina zag er dan ook even saai uit als de rest van de krant. Te vergelijken met de rijen kleine advertenties waarin tegenwoordig nog oude fornuizen en maar één keer gebruikte kampeertenten te koop worden aangeboden. Zonder bloterige juffrouwen die stralend en uitdagend het tweedehands kinderfietsje aan staan te prijzen. Gewoon een mededeling: meneer A. zoekt dit, biedt dat aan. Zoals ook de kleine buurtwinkelier doet. En dat is precies de sfeer van de meeste middenstandsbedrijven rond 1800: geen dagelijks geschetter nodig, want de klanten kwamen toch wel.

Konkurrerende advertenties

En toch, er waren mensen die het bijzondere dat zij aan te bieden hadden met wat meer overtuigingskracht onder de aandacht van de lezers wilden brengen dan hun collega's deden. Ze konden dat doen door op de grote kwaliteiten te wijzen: *volgens kenners van uitstekende smaak* schreven ze dan, of ze prezen hun artikel aan als uitstekend geschenk met de jaarwisseling of voor sinterklaas. Men kon ook proberen door opvallende tekenjes in het oog te vallen. Sterretjes voor de tekst bijv. of groepjes andere aandachttrekkers:

■ ■ ; ○○○ ; $\begin{pmatrix} x \\ x \end{pmatrix}$ $\begin{pmatrix} x \\ x \end{pmatrix}$; $\begin{matrix} + & + \\ + & + \\ + & + \end{matrix}$; $\begin{matrix} + & + & + \\ + & + & + \\ + & + & + \end{matrix}$; N.B. N.B. N.B. enz.

Allemaal heel klein, maar in de grauwe krant van toen

best opvallend. Ook maakte men graag gebruik van hoofdletters, maar dat deed iedereen, zodat krachtiger middelen nodig waren. Vooral de verkopers van Almanaks moesten wat opvallends verzinnen. In dat artikel was nogal wat concurrentie en het verouderde snel, net als onze agenda's. Om niet met een onverkoopte voorraad van dat seizoens-artikel te blijven zitten werden advertenties geplaatst, met lokkende opschriften. *HA! HA! REPJE! REPJE! LIEFHEBBERS VAN LAGGEN*. En dan de opmerking dat er nog maar een paar te koop waren, zoals in een echte advertentie moet worden verteld. *VOOR LIEFHEBBERS VAN LACHEN! LOOP! LOOP! EN KOOP! Nog een klein partijtje is er te bekomen . . .* Zo lokte men klanten, als op de markt.

Ik vermoed, dat de talrijke verontwaardigde mededelingen dat er over iemand werd geroddeld ook advertenties waren, dus een wervende bedoeling hadden. Deze bijvoorbeeld: *Nadien JOHANNES RAS, Gosewinusz, Koopman in Inlandsche Waaren, alhier, ter ooren gekomen is, dat men heeft kunnen goedvinden, tegen alle waarheid aan, te verspreiden; dat hy onder voorwendzel van niets anders dan Inlandsche Waaren te verkopen, ook vreemde en NB. wel bepaald Engelse Waaren verkoopt; zoo beloofd hy aan elk en een ygelyk, welke hem zal kunnen overtuigen, vreemde Waaren (hier onder moet niet begrepen worden vreemde Saay tot voering, want die zyn aan hem toegestaan te moogen verkopen) verkogt, of zelfs ook geleverd te hebben, geduurende dien tyd, in dewelke hy zig vrywillig verbonden heeft om geene andere dan Inlandsche Waaren te zullen verkopen, een Premie van honderd Goude Dukaten, en wanneer binnen den tyd van vier weeken het bovengenoemde verspreiden aan hem niet bewezen is geworden, zal hy en een yder het daarvoor houden moeten, dat de verspreiders daar van geene bewyzen, hoe ook genaamd, hebben gehad, en dus voor Lasteraars en Eerroovers moeten gehouden worden; welker getal in onze tegenswoordige tyd niet gering is. - Ik heb my verplicht gevonden dit bovengemelde aan het Publiek voor te dragen, om dat myn stilzwygen voor geen Schuldbekentenis zoude gehouden worden, daar ik anders, (terwyl ik my zelven in deeze volkomen onschuldig kenne) de verspreiders van dien laster met een veragend stilzwygen had kunnen beantwoorden.¹⁾*

Men hoopte in die tijd de vervallen economie er weer boven op te helpen door uitsluitend Nederlands fabrikaat te gebruiken, vooral tegen de Engelse concurrentie die machinaal vervaardigde textiel op de markt bracht. Maar intussen lokte Gosewinusz op deze manier mensen naar zijn zo betrouwbare zaak. Zonder zijn adres te vermelden overigens: Utrecht was kennelijk met zijn ongeveer 30.000 inwoners nog klein genoeg.

Ik wil deze eerste advertentiebijdrage besluiten met twee mooie voorbeelden. U moet zich voorstellen dat ze over de hele breedte van de krant gedrukt stonden. De afbeelding van een derde advertentie is op 75% van de ware grootte, zodat u ook weet hoe breed de

De GEHEIME DER VOORDTEELING en het waar Genot DER OMHELZING.

„ Een Werk, het welk de eerle verborghheit der Natuur, welke in eenen kring van natuurlykeverfchynfelen, die door den Mensch als te gering voor zynen aandacht fchynyt befchouwt te worden, en nochtands zyne geheele opgetoogene verruiking verdiend, op eene Natuurkundige wyze, in een vloeielend verband van zaaken, onderhoudende voordragt. De Jongeling zal er alles invinden, wat hy veellig fchroomt te vrasgen en echter hoog noodig heeft te weteen, hier vindt hy onderricht en raad, zonder dat hy behoeft te ftaamelc of te bloofen; de Jonge Dochter, natuurlyk nog veel fchroomhariger, nog meerdere verlegen, behoeft niet langer onkundig te blyven dan zy wil eene enkele lezing aan dit werk, zal niet bloot haare nieuwsgierigheid bevredigen, maar haar verftand met kundigheden verryken, welke zy, veelligt, anders, levenslang nooit te weteen gekomen zou zyn; voor hun welke zich in den Echt ftaaf ftaan te begeven, kan het als een Gids befchouwt worden, die hun onfeilbaar tot het echte genot der liefde en al derzelver geneugens moet geleiden en in het Huwelyk een zoet doen fmaaken, aan wiens aanzynen zy anders nooit gedacht zouden hebben; voor de Jonge zwangere Vrouw, kan 't onontbeerlyk genoemd worden: voor haar bevat het alles in alles; haar legt het den toefland bloot waar in zy zich bevindt, wyft haar als met den vinger aan wat zy doen en laten moet en zegt haar, vooraf, wat haar overkomen zal; de Echte Liederen in 't gemeen, doet het hunnen ftaaf uit een geheel ander en veel wysgeeriger oogpunt befchouwen, en kan hun, als 't ware, met een gelukkig gevolg, tot een Natuurkundig Wetboek des Huwelyks verftrekken. Zoo dat dit werk alles bevat, wat in ftaaf is om het wentenswaardige omtrent de Fleefchlyke Vereeniging der Sexen, zoo in derzelver natuurlyk en geoorloofd gebruik, als het gevaarlyk misbruik daar van, kenbaar te maaken." Is gedrukt in gr. 8vo., en wordt voor 36 St. Uitgegeven te Groningen, by Oomkens, Spoomaker en Zuidena; te Leeuwarden, by Cahais en van Slach; te Drenther, by Karstenberg, en Brouwer; te Amftterdam, by Van der Burgh, van Es, Weege en Roos; te Utrecht, by VAN DER SCHROEFF, Wild & Altheer en Emenes; en voords alom.

Om te bewijzen dat ik het niet uit mijn duim zuig: een advertentie uit de Stichtsche Courant van 21-7-1797 no. 48

(Foto Gem Archiefdienst Utrecht)

krant was; alleen moet u niet vergeten, dat er nog een met mededelingen en advertenties volgeschreven marge van ongeveer 3 cm overdwars naast stond. Ik denk zomaar dat ze niet ongelezen zijn overgeslagen.

De VENUSZIEKTE, die door haar jammerlijke gevolgen daagelyks veele elendige voorwerpen (wij zouden zeggen „slachtoffers“ t.H.) maakt, niettegenstaande haare beginzelen zeer gering kunnen wezen als een KUSCH enz., is inderdaad tot heden toe veel te onachtzaam behandeld, thans wordt daarom den tydgenoot aangeboden eene ONFEILBAARE GENEESWIJZE derzelven, zoo duidelyk beschreeven dat zy ook zonder GENEESHEER ter hand genomen kan worden. Een Werkje derhalven door middel van 't welke veele jonge Liederen te schaamachtig om hunnen toestand te openbaaren by de gezondheid en 't leven bewaard kunnen blyven, veele behoedmiddelen tegen de besmettingen de regelen die in den ommegang met VROUWEN moeten gevolgd worden wil men zich niet bederven, JONGE VROUWEN en VRYSTERS zelve kunnen zich thans van een Handboek voorzien, het welk haar van groot nut kan wezen, de Huwelyks bedryven benevens het verwekken van de Minnelust, en het bedwingen van dezelve, wordt ten breedsten verhandelt, zynde alles doorgelichten met de heilzaamste Raadgevingen vooral aan Jonggetrouwden om SCHOONE KINDEREN te krygen.²⁾ En dat alles kon men te weteen komen voor maar 24 stuivers.

DE GEHEIMEN DER VOORDTEELING en het Waar Genot der OMHELZING. Handelende over de Manlyke teeldeel, het Manlyk Zaad; de Vrouwelyke Teeldeel; de Maandelyske Reiniging; de Bevruchtiging; de onderscheidene stellingen, betreffende de Voordteeling; de Zwangerheid, Geboorte, Gedrochtelyke Geboorte, Overbevruchtiging, Tweelings Geboorte en Moedervlekken; het Genot der Omhelzing; Tyd en Wys der Omhelzing; over de Gebreken, die, in het Algemeen, met opzicht tot de Voordteeling, plaats hebben; over de algemeene Middelen en Proeven, om de onvolkomene Vruchtbaarheid weg te neemen; over de naaste Gevolgen van eenen Onreinen Byslaap, beneffens de zekersten Behoedmiddelen tegen de Besmetting.³⁾ Ook niet mis voor 36 stuivers! Het zijn al-

lebei echte advertenties, hoe gebrekkig ook geformuleerd; met de eerste woorden wordt al direkt de aandacht gevangen. Er zullen best kinderen vanwege hun rode oren uit deze kranten zijn gejaagd.

Ik moet er toch nog een paar opmerkingen om kwijt. Allereerst over die Venusziekte. Utrecht was een garnizoensstad met een sterk wisselende militaire bevolking. Dus kwam er prostitutie voor. Maar ook voor de domstedelijke juffers dreigden gevaren in allerlei kleine hoekjes. Daar werd zomaar in de krant naar verwezen, wie weet extra omdat met de komst van de Franse Revolutie niet alleen groter vrijheid maar ook meer militairen in de stad waren gearriveerd. Daar moest tegen worden gewaarschuwd, ook in de betere kringen, want de armsten lazen geen krant en konden geen boek kopen. En andere opvallende zaak is de zekerheid waarmee genezing wordt beloofd. Nu waren advertenties van kwakzalvers geen zeldzaamheid en het is dus mogelijk dat dit verhaal met een korreltje zout is genomen. Bovendien vraag ik me af, hoe die schaamachtige jongeren het in de boekwinkel te pakken hebben gekregen. Een titel wordt niet genoemd! Of zouden ze naar het boek over de Venusziekte hebben gevraagd, om zich daarna in hun kamer aan zelf dokteren over te geven? Het zal wel een boek vol breedsprakige en ingewikkelde redeneringen zijn geweest waarin misschien nog iets meer dan wijze spreuken stond. De advertentie knoopt mooi aan bij de angst van de voor besmetting bevreemde jongeren om naar de arts te gaan. Tot slot die lessen in liefde. Zou er echt meer in hebben gestaan dan een betoog over hoe het allemaal zakelijk toeging? Zo te zien ging het ook nog over methoden om er van te genieten. Een onverwachte voorloper van de variatieboeken van de NVSH? Die zijn kennelijk nóg steeds nodig.

De Meern

P. D. 't Hart

Noten

¹⁾ Utr. Courant 7-11-1781 (N.B. 1780-1784, vierde Engelse oorlog!).

²⁾ Stichtsche Courant 23-11-1795

³⁾ Utr. Courant 5-6-1797.

OUD-UTRECHT HEEFT EEN NIEUWE LEDENWERVINGSFOLDER

In dit Maandblad vindt u de nieuwe ledenwerfingsfolder van de Vereniging Oud-Utrecht. We hebben nu een folder die er mag zijn en die aantrekkelijk is om ter hand te nemen. Een speciale donatie maakte ons dit mogelijk.

Een *historische* vereniging presenteert zich denkend aan haar *toekomst*. Al deze elementen vindt u in deze folder terug.

Op de voorkant prijkt een deel van de gravure die Jan Wandelaar in 1729 vervaardigde als titelprent voor het *Groot Placaatboek* van de Staten van Utrecht en van het bestuur van de stad Utrecht. Op een troon die gesierd is met het wapen van het bisdom en de provincie, zetelt het Sticht Utrecht. Ze is getooid met een mijter en tegen haar zetel leunen een bisschopsstaf en een lans. Van keizer Karel V ontvangt ze de gezegelde plakaten. De Vrijheid met lans en vrijheidshoed helpt de keizer en verplet de kop van de dwingeland Alva. Op de banderol lezen we - in een wat wonderlijk aandoend latijn -: *non curamus vestros privilegios* (wij slaan geen acht op uw privileges).

Aan de binnenzijde van de folder treft u foto's aan. Deze werden welwillend ter beschikking gesteld door het Utrechts Gemeentearchief, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Rijksarchief in de provincie Utrecht. Ze geven beelden uit stad en provincie. Naast oude ook nieuwe. De foto's uit de provincie zijn van bijschriften voorzien, bij die van de stad was dat niet nodig. Voor Utrechtenaren zijn alle plekken bekend. De Domtoren ontbreekt. Die is al zovaak gebruikt, dat we het eens zonder hem doen.

De provinciekaart is een verkleining van de kaart die Henk Koops in 1950 ontwierp voor de Provinciale Utrechtse Bond voor Vreemdelingenverkeer.

Waarom die vermenging van provincie en stad in de voor u liggende folder?

Oud-Utrecht is een provinciale vereniging. Ze is niet de enige historische vereniging in het Utrechtse. Op lokaal en regionaal niveau zijn vele kleinere kringen, genootschappen en verenigingen werkzaam. Aan hun bestaan zou Oud-Utrecht niets op of af willen doen, ook al wordt dat wel eens gesuggereerd.

We sluiten deze folder niet voor niets in dit Maandblad bij. Het is immers een folder om nieuwe leden te werven. Laten we eens proberen of we allemaal één nieuw lid kunnen vinden. Dat we van 1600 ineens naar 3200 leden zouden gaan, is natuurlijk een utopie. Dat beseffen wij ook. Maar dat er meer dan 1600 geïnteresseerden in de gehele provincie Utrecht te vinden zouden moeten zijn, daarvan zijn wij overtuigd. Gebruik daarom uw folder.

Benader eens iemand persoonlijk. U zult merken: voor de een is dat een reden om zich nu toch maar eens als lid op te geven, voor de ander is het bestaan van Oud-Utrecht een openbaring. Het blijkt dat velen door allerlei omstandigheden de weg naar onze vereniging nog niet wisten te vinden.

U heeft nu aan één folder niet genoeg?

Mocht u meer nodig hebben bv. op lezingen, ekskursies of bij andere activiteiten, er is een ruime voorraad. Ze zijn gratis verkrijgbaar. Neemt u even contact op met de heer G. J. Röhner, A. Numankade 199 te Utrecht. (030 - 71 18 14 tijdens kantooruren).

de propagandakommissie

Najaarsledenvergadering met divertissement

Het bestuur van de vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de algemene najaarsledenvergadering op donderdag 24 november a.s. om 19.30 uur in het gebouw van de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht.

Na afloop van de vergadering zal vanaf ± 20.30 uur door Simon Halie een klein concert gegeven worden op de 19de eeuwse tafel-piano van Van Lodesteyn, élève van de Fundatie, met muziek van Van Beethoven en minder bekende componisten.

Prof. dr. F. W. N. Hugenholtz zal een inleiding geven op het functioneren der Fundatie, terwijl D. P. Snoep een aantal kunsthistorische aspecten van het interieur zal belichten. De avond wordt besloten met een tweede bespeeling op Van Lodesteyns „Hammerklavier“.

Agenda van de najaarsledenvergadering:

1. Opening
2. Notulen van de algemene voorjaarsledenvergadering van 26 april 1977
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Aanwijzing registeraccountant voor controle jaarstukken 1977;
het bestuur stelt voor Mr. P. J. Schadée te Utrecht
5. Begroting 1978
6. Herbenoeming Commissies;
het bestuur stelt voor de thans werkzame leden her te benoemen
7. Mededelingen over
  - a. Jaarboek
  - b. Maandblad
  - c. Excursies
  - d. Propagandacommissie
8. Rondvraag
9. Sluiting

Excursie-programma

Dinsdag 15 november 's avonds acht uur precies, bezoek aan de tentoonstelling „Vredenburg gekraakt, beleg en afbraak van een dwangburcht, 1576-77“, in het Gemeentelijk Archief, Alexander Numankade 199, Utrecht.

Er wordt voor ons een rondleiding gegeven o.l.v. Mevrouw J. G. Riphaagen, medewerkster aan het archief en aan deze tentoonstelling. Zij heeft bovendien een verrassing

voor ons (bij voldoende deelname), die we niet mogen verklappen. Het belooft wél een leuke avond te worden. De *toegang is gratis, wél een kaartje halen* (leden buiten de stad Utrecht kunnen telefonisch een kaartje reserveren) bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht, tel. 31 50 70.

NB De Discus is 's maandagsochtends tot 13.30 uur gesloten!

Bij de begroting voor 1978

Het is ons een genoegen u voor het jaar 1978 de onderstaande ontwerp-begroting ter goedkeuring voor te leggen.

Ter toelichting hierop diene het volgende.

Wij stellen u voor de contributie voor 1978 onveranderd vast te stellen op f 35,— per jaar, voor leden ouder dan 65 jaar op f 30,— en voor leden jonger dan 26 jaar op f 20,—.

Ondanks een te verwachten aanhoudende kostenstijging vnl. voor de uitgave van ons Maandblad en Jaarboek vertrouwen wij het financieel evenwicht tussen baten en lasten in 1978 te kunnen bewaren, enerzijds door een vergroting van het ledental en dus hogere contributie-baten en anderzijds door het voeren van een efficiënt beleid.

Onze propaganda-commissie zal actief blijven en rekent op uw aller medewerking in haar streven naar vergroting van het aantal leden. Onze redacties van het Maandblad en het Jaarboek zullen trachten, met behoud van de kwaliteit van deze uitgaven, de lasten voor de vereniging zo veel mogelijk te beperken.

Gebaseerd op reële verwachtingen zullen in 1978 baten en lasten in evenwicht zijn en kunnen wij u derhalve een sluitende ontwerp-begroting voor dat jaar aanbieden.

Namens het bestuur,
J. F. J. Hoeting
penningmeester.

ONTWERP-BEGROTING VOOR 1978

	Uit- komst 1976	Vastge- stelde begro- ting 1977	Concept- begro- ting 1978
BATEN			
Contributies	f 50.228,—	f 52.500,—	f 55.000,—
Advertenties Maandblad	f 4.865,—	f 5.000,—	f 5.000,—
Winst verkopen voorraden	f 848,—	f 3.500,—	f 2.500,—
Donaties, giften	f 20.367,—	f 500,—	f 1.000,—
Rentebaten	f 1.627,—	f 1.000,—	f 2.500,—
Overige baten	f 210,—		
Totaal baten	<u>f 78.145,—</u>	<u>f 62.500,—</u>	<u>f 66.000,—</u>
LASTEN			
Jaarboek	f 31.402,—	f 33.000,—	f 28.000,—
Maandblad	f 24.820,—	f 22.000,—	f 29.000,—
Beheerskosten	f 4.180,—	f 4.500,—	f 5.500,—
Overige activiteiten	f 1.271,—	f 1.000,—	f 1.000,—
Algemene kosten	f 1.410,—	f 3.000,—	f 2.500,—
Afwaardering voorraden	f 63.083,—	f 63.500,—	f 66.000,—
	f —,—	f —,—	f —,—
Totaal lasten	<u>f 63.083,—</u>	<u>f 63.500,—</u>	<u>f 66.000,—</u>
RESULTAAT			
Voordelig	f 15.062,—	f —	f —,—
Nadelig	f —,—	f 1.000,—	f —,—

Boekenschouw

De derde band van de uitgave van de rekeningen van de Domfabriek over het tijdvak 1395-1529 is nu voltooid door de zorg van dr. W. J. Alberts (1507-1529).

De eerste verscheen reeds in 1946 als postuum werk van dr. N. B. Tenhaeff en werd in dit Maandblad uitvoerig besproken (20 (1947), 51-56).

De tweede band (1480-1507) publiceerde dr. Alberts in 1969; hij werd in dit Maandblad nog niet aangekondigd, vandaar dat ik er hier soms op terug grijp. De drie genoemde banden worden officieel Deel II, 1e, 2e en 3e stuk genoemd, zulks in verband met Mullers en Tenhaeffs oorspronkelijke opzet van de *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de Dom te Utrecht*, die voorzag in een eerste deel. Dat zou bevatten: a) een algemene inleiding, tevens bouwgeschiedenis van de Dom; b) het cartularium van de Domfabriek, aangevuld met kapittelnotulen en notarisprotocollen. Inmiddels verschenen publicaties hebben a) overbodig gemaakt, terwijl een eventuele uitgave van b) nadere bestudering vergt.

De door Alberts uitgegeven banden II 2 en 3 verschillen, wat editie betreft, in één belangrijk opzicht van II 1: behoudens enkele uitzonderingen is de tekst volledig uitgegeven, terwijl Tenhaeff zich vaak van excerpten bediende. Zij omvatten het tijdvak 1480-1529, waarin het schip van de Dom, dat door de storm van 1674 instortte, gebouwd werd. Behalve voor de bouwgeschiedenis zijn deze rekeningen voor talloze andere aspecten hoogst waardevol: zo worden bijvoorbeeld de financiering van de Dombouw, het 15de en 16e eeuwse economische leven in Utrecht en de noordelijke Nederlanden, en het sociale, geestelijke en culturele leven in die tijd, min of meer uitvoerig belicht. Zij wemelen van namen van Utrechtse ambachtslieden en kunstenaars, die meehielpen aan de bouw van het schip: onder leiding van de architect werkten in de bouwloods steenhouwers, metselaars, timmerlieden, leidekkers; smeden, glazemakers, goudsmeden, schilders enz. waren de constante leveranciers. De zeer belangrijke rubrieken *Exposita extraordinaria* vermelden onder meer uitgaven voor het schrijven, verluchten en binden van boeken in de sacristie, in later tijd vaak door de broeders van St. Hieronymus.

Veel gegevens bieden de rekeningen voor de kennis van de prijzen: tabel B geeft deze aan voor granen, wijn en was. Bovendien zijn vele prijsreeksen in dr. N. W. Posthumus' *Prijsgeschiedenis*, II (1964), aan deze

bronnen ontleend. Lonen vindt men samengevat in de tabellen E 1-22. Kortom een vrijwel onuitputtelijke bron voor de kennis van het 15de en 16de eeuwse Utrecht is hiermee ontsloten.

F. Ketner

Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de Dom te Utrecht, uitgegeven door W. Jappe Alberts, tweede deel, derde stuk (rekeningen 1507/08-1528/29). Rijks Geschiedkundige publicatiën, grote serie 155. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1976. XIII en 851 blzn. f 130,— (excl. BTW).

Ons redactielid mej. L. van Tongerlo is verhuisd. Haar nieuwe adres kunt u vinden in het kolofon.

MAANDBLAD

oud·utrecht

50e jaargang - nummer 10 - oktober 1977

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 760645, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhrner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

Mej. L. van Tongerlo, Couwenhoven 62-45, Zeist,

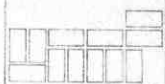
tel. (03404) 5 14 78

Redactieadres:

Alex. Numankade 199, Utrecht.

De restauratie van Oudegracht 279

utrechts
monumenten
fonds

Meer dan een jaar lang (van augustus 1975 tot november 1976) - en daarmee veel langer dan gehoopt - heeft het huis Oudegracht 279-279bis/hoek Lange Smeestraat in de steigers gestaan. In die tijd werd - in opdracht van Het Utrechts Monumentenfonds, onder de directie van architect J. C. Meulenbelt - door het Aannemersbedrijf I. Woudenberg en Zonen te Rhenen een gedeeltelijke restauratie uitgevoerd. Gedeeltelijk omdat het inwendige van beganegrond en verdieping, alsmede de onder en naast het huis (onder de Lange Smeestraat) gelegen kelders niet werden aangepakt. Wel werd tijdens het werk besloten om ook de kap van het naastliggende huis Oudegracht 281 te restaureren. Met dat huis nr. 281 heeft 279 lange tijd één geheel gevormd. Bouwsporen in de kap maar ook de archiefbronnen (de heer Röhner verrichtte opnieuw het archiefonderzoek) maken dat duidelijk. Bij akte van 5 november 1636¹⁾ wordt het huis „De Rooster” (Oudegracht 279) door Gillis van Hattum overgedragen aan Jan van Wijckersloot. Het naast liggende huis „De drie Ringen” (thans nr. 281) was op dat moment (sinds 14 juni 1632) ook reeds in handen van de familie Van Wijckersloot. Het lijkt verantwoord te veronderstellen dat het deze familie was die het huis daarna met een verdieping verhoogde, een nieuwe (thans nog aanwezige) kap gaf en een nieuwe voorgevel. Hoe deze gevel eruit zag laat het bovendee van de gevel van nr. 281 zien. (Het benedendeel van deze gevel werd helaas in 1958 op een ontsierende wijze „gemoderniseerd”; foto nr. 1 geeft een beeld van de toestand vóór de vermindering). De vensters zijn wel in de tweede helft van de negentiende eeuw vernieuwd maar de zeventiende-eeuwse korbogen die de oorspronkelijk aanwezige kruisvensters bekronden zijn nog aanwezig.

Beide huizen blijven ruim honderd jaar eigendom van de familie Van Wijckersloot: op 26 maart 1739 dragen Maria Margaretha van Wijckersloot c.s. de eigendom over aan Adriana Odé geb. Van der Nijpoort, die nog diezelfde dag doorverkoopt aan Paulus van Vlissingen¹⁾.

In de akte van 5 november 1636 wordt het huis als volgt beschreven: „huysinge, brouwerije ende melterije met den eest²⁾ ende allen sijnen toebehooren met alle 't geene daerinne aert ende nagelvast is, mitsgaders de kelder, kluijs, bodem ende boort staende ende gelegen binnen Utrecht aen de westzijde van de Oudegracht op den hoek van den westmeesteek”.

Het is duidelijk dat ter plaatse een bierbrouwerij gevestigd was. Het was daarmee niet de enige brouwerij

Oudegracht 279 in 1928.

in de stad hoewel het aantal in die tijd wel kleiner was geworden. Op 14 april 1610 verklaarde de koperlager Gerrit Thonissz van Puffliet³⁾ dat hij over de zestig brouwerijen in Utrecht had gekend maar dat daar nu - omdat ook op de dorpen brouwerijen waren opgericht - nog maar 22 van over waren. Het is te verleidelijk hier bovendien niet te vermelden de ordonnantie van Burgemeester en Vroedschap van 15 februari 1692⁴⁾ waarin deze de brouwers verbieden om water uit de stadgrachten bij het brouwen van bier te gebruiken nu door langdurige vorst de waterstand laag is: „de graften sodanig sijn vervuylt ende het water stinckende geworden (...) en dat te beduchten staet, dat daardoor siecktens ende ongesonheden souden worden gecauseert”.

In ieder geval was de brouwerij reeds voor 1636 in het huis in gebruik: in 1623 weigert de eigenaar van het huis De Rooster, Claes Pauwelsz Verriet⁵⁾ tien gulden aan de gildcamer van het brouwersgilde te betalen.

De akte (van 23 maart 1621¹⁾) waarbij deze Verriet

Oudegracht 279 vóór restauratie.

het huis koopt is vooral door de omschrijving belangwekkend: het gehele huis „aen twee woeninge gemaect met breder cluyse, bodem ende boort, oock d'kelder onder den urewerckmaecker's hujs" uitkomende; met al het hout van „coetsen, kasten, slaepbancken ender ander kistwerck daer inne sijnde". Als zijn weduwe op 25 februari 1630 ¹⁾ het huis verkoopt wordt het vermeld als „brouwerije, melterije, den eest, rosmolen". Het ziet er dus naar uit dat Verriet hier begon met het uitoefenen van het brouwersvak.

In de negentiende eeuw is het huis De Rooster opnieuw grondig verbouwd: het kreeg de uiterlijke gedaante zoals we die nu kennen door een volledige gedaanteverwisseling van de voorgevel en een aanpassing van de zijgevel.

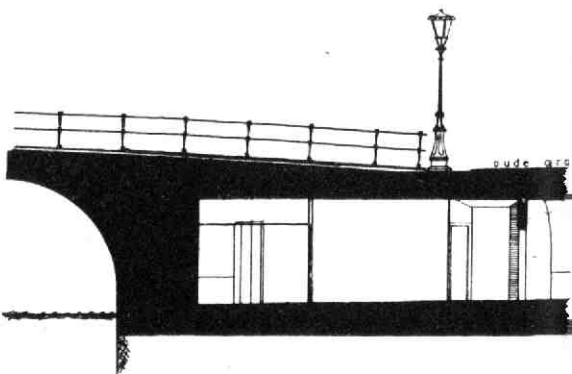
Opmerkelijk is verder dat bij het huis ook een kelder behoort die onder de Lange Smeestraat ligt en die van de brug afloopt tot vóór het huis Lange Smeestraat 4 en zo vele meters lang is. Die kelder blijkt volgens de transportakte van 5 november 1636 ¹⁾ „door gunninge ende consent van de Ed. Vroetschap der stadt Utrecht aldaer gemaect wesende d'selve cluijs beswaert met een jaerlicxe uijtgangh van seven gulden ten behoeve van de stadt Utrecht". Tot nu toe is niet duidelijk geworden wanneer de Vroedschap deze toestemming verleende, maar Het Utrechts Monumentenfonds betaalt deze zeven gulden nog steeds aan de stad.

De restauratiewerken omvatten allereerst de kap met dakkapellen en schoorstenen. Veel steun bij de vormgeving gaven twee foto's van het huis uit 1928 en 1943 ⁶⁾; de oudste foto drukken we hierbij af (foto nr. 1). Op grond van die foto werd besloten weer kappen op de schoorstenen van beide huizen aan te brengen. Behoudens enige verbetering van de dakkapellen (die o.m. weer stenen zijwangen kregen) bleef de kap ongewijzigd. De spanten verkeerden nog in goede staat zodat met vervanging van de sporen en aanbrengen van beschot kon worden volstaan.

Uit de foto's bleek ook dat de gevels eerst in de dertiger jaren waren geschilderd hetgeen een einde maakte aan de uitvoerige gedachtenwisseling over het al dan niet opnieuw schilderen. Besloten werd de zijgevel in schoon werk uit te voeren en de voorgevel (waarvan het voegwerk nog in goede staat verkeert) opnieuw te schilderen.

Dat van het pothuis uit een schoorsteen naar boven liep was duidelijk in de gevel zichtbaar. De plaats ervan maar ook de afmeting van het buiten de gevel uitstekende deel konden worden bepaald toen bij het openhakken van de muur het oude kanaal - voorzover het in de bouwmuur stak - nog aanwezig bleek te zijn. De schoorsteen is dan ook heraangebracht. Nauwelijks merkbare veranderingen aan de gevels vormen de vernieuwde sierankers (die daardoor helaas iets van de speelsheid verloren, die het oude handwerk kenmerkt), het kapje boven de opening waardoorheen - van de zolder uit - een hijsbalk naar buiten kan worden gestoken en het verdwijnen van de reeds overgeschilderde muurreclame voor „steenkolen, cokes, briquetten en houtskolen" een van de gedenktekens van de jarenlange functie van het huis als steenkolenhandel. Deze functie is overigens ook in het gehandhaafde bovenlicht boven de voordeur vermeld.

Bijzondere problemen leverde nog de slechte toestand van de balklagen in het langs de Smeestraat gelegen deel van het huis. Bij het vooronderzoek leken deze nog hecht en dus te handhaven. Zowel de moerbalken op zolderniveau als die een verdieping lager moesten echter worden vervangen toen tijdens de werkzaamheden bleek dat ze waren gelast. Daardoor werden de werkzaamheden aan de er onder gelegen vertrekken uiteraard ook ingrijpender. De oude keu-

kenvloer op de tweede verdieping (van gesmoorde plavuizen in zand gelegd op de houten vloer) waarover recentelijk vloerbedekking van zeil was geplakt kon weer in het zicht worden gebracht.

De restauratie omvatte ook het herstel van de natuurstenen stoep vóór het huis en van het pothuis. Omdat dit één van de weinige pothuizen is die Utrecht nog bezit (en onder die weinige zeker de fraaiste) verdient het hier bijzondere aandacht.

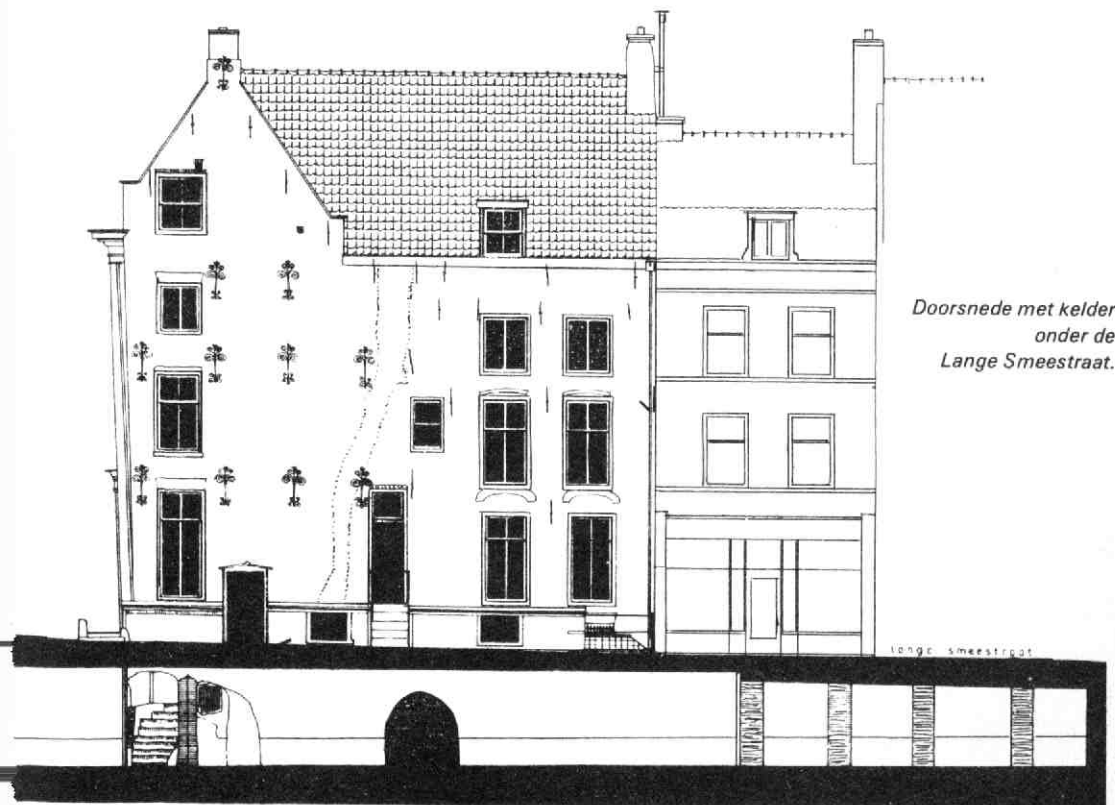
Van Campen vermeldt in 1969⁷⁾ dat Utrecht in 1950 nog vier pothuizen bezat, waarvan er twee in het begin van de vijftiger jaren werden gesloopt. In het Maandblad van Oud-Utrecht wordt kort daarop nog een vijfde exemplaar genoemd⁸⁾. Haslinghuis⁹⁾ geeft als omschrijving „hokje, uitgebouwd voor de ingang van een kelder, waar kleine handwerkslieden hun bedrijf uitoefenden“. Van Campen zet vraagtekens bij de verklaring van de naam door Haslinghuis: zo genoemd naar de potten en pannen bij de ingang van een kelder.

Amsterdam bezit nog veel meer pothuizen (ook relatief) dan Utrecht. J. de Vrieze¹⁰⁾ zet uiteen dat er vele soorten pothuizen waren, zowel qua verschijningsvorm als qua gebruik. Zo zijn er die geen verbinding hebben met het huis waartegen ze gebouwd zijn en dan afzonderlijk verhuurd werden. De hoogte van de pothuizen boven de straat is zeer verschillend: tot ze-

ven voet (maximale bij keur vastgestelde maat). Ook De Vrieze stelt dat veelal kleine neringdoenden (hij noemt schoenlappers, kruiers, porders en mangelhuiszen) de pothuizen voor de uitoefening van hun bedrijf gebruikten. Soms echter dienden ze ook om de woonruimte van het aangrenzende huis te vergroten.

Het nu gerestaureerde pothuis Oudegracht 279 verkeerde in bijzonder onderkomen staat: kozijnen en ramen verrot, het zink op het dak vergaan waardoor overal lekkages optraden, het ijzeren trapje naar het bovenhuis verroest. Een dergelijk buiten het eigenlijke huis uitstekend bouwsel vergt ook regelmatig ingrijpend onderhoud. Van Campen⁷⁾ vermeldt dat de eigenaar van het huis in 1740 van de Vroedschap toestemming kreeg „... in de Smeesteeg boven de ingang van zijn kelder, den trog¹¹⁾ te repareren en verlengen“. En dat is zeker niet de laatste keer geweest.

Bij het grondig herstel werden ook enige wijzigingen aangebracht. De belangrijkste daarvan is dat het pothuis door hardstenen platen werd afgedekt. Volgens De Vrieze¹⁰⁾ is dat de oorspronkelijke vorm. Maar het is ook een afdoende vorm, die in Amsterdam nog veel voorkomt. Het trapje naar het bovenhuis werd niet meer in ijzer maar in natuursteen met balusters uitgevoerd. Aparte vermelding verdient dan nog de herinrichting van het inwendige van het pothuis (waarin de keuken van het benedenhuis is ondergebracht). In

*Doorsnede met kelder
onder de
Lange Smeestreet.*

deze keuken werd veel aandacht besteed aan het herstel van het bestaande tegelwerk. Daarin zijn twee tableaux, voorstellende een kat en een hond en elk zes tegels (2 x 3) groot, aanwezig die een heel bijzondere waarde aan het geheel geven.

De restauratie van het huis Oudegracht 279 trok, naarmate de steigers werden verwijderd, steeds meer de aandacht van de voorbijgangers. Dat is niet verwonderlijk voor dit markante woonhuismonument op dit markante punt.

W. Thoomes

1. *Archief der stad Utrecht*, 11, nr. 3243.
2. *Een eest is een verwarmde vloer voor het drogen van de mout.*
3. *Archief der stad Utrecht, protocol notaris Steven Pelt*, S 190.
4. *Archief der stad Utrecht*, nr. 412.
5. *B.A. II, nr. 44x Rekeningen van de busmeester van het brouwersgilde 1622-1623.*
6. *Topografische atlas der gemeente Utrecht.*
7. *J. C. van Campen, Pothuizen in Utrecht. In Maandblad Oud-Utrecht, februari 1969. blz. 15 en 16.*
8. *Maandblad Oud-Utrecht, april 1969. blz. 40.*
9. *Dr. E. J. Haslinghuis, Bouwkundige termen, 1970. blz. 287.*
10. *Ons Amsterdam, 1957. blz. 205-208.*
11. *Trog (of troch) is oud (Utrechts?) woord voor pot-huis.*

Oudegracht 279 na restauratie.

De dichter Vondel, de schilder Ovens en Godart van Reede van Amerongen

---

In het februari-nummer van 1977 van het Maandblad Oud-Utrecht schreef het bestuurslid van de Stichting Utrechtse Kastelen, de heer J. F. K. Kits Nieuwenkamp een instructief artikel onder de titel *Kasteel Amerongen voor de veilinghamer gered*. Hij voegde er tevens een overzicht van de geschiedenis van het kasteel en zijn bewoners aan toe.

Eén van de belangrijkste bewoners was Godard Adriaan Baron van Ree(de) (1621-1691), die op 20-jarige leeftijd het kasteel erfde en vijftig jaar lang heer van Amerongen zou blijven, hoewel hij door staatszaken heel veel afwezig was. Gelukkig was zijn vrouw Margaretha Turnor (1613-1700) een voortreffelijke slotvrouwe en beheerde zij het familiebezit geheel in de geest van haar man, die als rondreizend afgezant van de Staten veel in het buitenland vertoefde. Zo werd hij tijdens de Noordse oorlog (1655-1660) naar Dene-marken gestuurd, dat aan de kant van Polen tegen Zweden streed, een oorlog waardoor onze Oostzeehandel ernstig werd bedreigd. Als hij van deze zen-

ding is teruggekeerd, staat hij in juni 1660 al weer met een gezantschap klaar in Amsterdam om voor onderhandelingen naar Spanje te vertrekken. Kort voor zijn vertrek wordt dan zijn portret geschilderd door de schilder Jurgen (Jurriaan) Ovens, een schilderij dat nog altijd op Amerongen aanwezig is.

Deze Ovens was in 1629 te Tönning in Holstein geboren en kwam in 1642 naar Amsterdam, waar hij een leerling werd van Rembrandt. Deze was toen als barokschilder op het toppunt van zijn roem. Hij schilderde toen nog naar de smaak van de tijd en werd door het publiek zeer gewaardeerd. (Juist in dit jaar, het sterfjaar van Saskia, valt de grote kentering in zijn ontwikkeling en vermindert zijn populariteit.) In 1654 vinden we Ovens als hofschilder in het gevolg van Hedwich Eleonore, dochter van Frederik III van Holstein-Gottorp, die als bruid van Karel X Gustaaf van Zweden naar Stockholm vertrekt. Het schijnt dat, als deze heerszuchtige vorst de Noordse oorlog begint,

Ovens het maar veiliger vindt weer naar Amsterdam te vertrekken. In 1656 is hij daar terug, wordt burger van Amsterdam en werkt samen met Govert Flinck aan opdrachten om het nieuwe Amsterdamse stadhuis met schilderijen te versieren. In 1663 is hij hofschilder aan het hof van Christiaan Albrecht van Holstein-Gottorp, maar ten gevolge van oorlogshandelingen trekt hij zich terug in Friedrichstadt, vlakbij zijn geboorteplaats, waar hij woont tot zijn dood in 1678. Het Utrechts Centraal Museum bezit een mans- en een vrouweportret van Ovens uit het jaar 1656. Zijn betekenis als schilder wordt niet hoog aangeslagen.

Als Vondel in juni 1660 het portret, dat Ovens van Godart van Ree(de) had gemaakt, ziet, vaart deze al op de *Spaenschen oceaan*.

In bovengenoemd artikel van de heer Kits Nieuwenkamp worden twee fragmenten uit het gedicht van Vondel geciteerd, helaas moeilijk te verstaan door de onvolledigheid, door foutieve interpuncties en door het wegvallen van een letter (staet-straet). Ook de spelling is zeker niet in overeenstemming met de schrijfwijze die Vondel toepaste. Op de kortgeleden gehouden excursie naar Kasteel Amerongen bleek opnieuw, dat er belangstelling voor Vondels gedicht bestond.

Er is dus zeker aanleiding om hieronder het gedicht in zijn geheel te laten volgen.

BYSCHRIFT

Op d'afbeelding van den hooghedelgeboren Heere,
GODART VAN REE,

Baron tot Amerongen, Gecommitteerde ter vergaderinge der
hoogmogende heeren Staeten generael &c. voorheene Gezant
by den koning van Denemarck, nu aen den Koning van Spanje &c.

Staende op zijn vertreck door OVENS geschildert.
CLARAQUE IN LUCE REFULSIT.

De Schilder mengelde, om heer GODART af te maelen.
Oprechte rustigheit, en ridderlijcken zwier
In d'oogen, daer men d'eer van Utrecht uit ziet straelen;
Gelijkze Frederick ontvonckten met hun vier,
Toen hy op 't Baltisch hof den borstschildt hem vereerde:
Nu bruist hy moedigh door den Spaenschen oceaan
Naer Flippus, die in oost en weste triomfeerde,
En blixemt op den vloeck der Turksche halve maen,
Madril zal juichen op den glans van Amerongen,
En 't bisschoplijke Sticht, wanneer de staetgezant,
Onthaelt op 't groot palais, door eene straet van tongen,
Het bontgenootschap sterckt van 't vrye Nederlandt.
Dan welkomt d'avontstar de zevenstar der Staeten.
Op 's helts getroutheit magh de vryheit zich verlaeten.

J. v. Vondel

In het voorjaar van 1660 was er veel te doen in Amsterdam, wat verband hield met de ontwikkelingen in Engeland. Op 8 mei was Karel II Stuart, na de periode van Cromwell, uitgeroepen tot koning van Engeland. Op dat ogenblik vertoefde hij te Breda. Het huis van Johan Maurits van Nassau-Siegen (het Mauritshuis)

in 's-Gravenhage werd voor hem ingericht, zodat hij gemakkelijk van Scheveningen uit naar Engeland kon oversteken. Johan Maurits liet de koning, als aandaken voor zichzelf, schilderen door Ovens, die blijkbaar in die tijd een gevierd portretist was. De stad Amsterdam zond Karel II, nadat hij in het Mauritshuis door Engelse afgevaardigden was gehuldigd, een deputatie om hem uit te nodigen tot een bezoek aan Amsterdam. De burgemeesters van de stad gaven Vondel alvast opdracht een welkomstgedicht te schrijven. De aanbidding ervan aan Karel is evenwel niet doorgegaan: reeds op 26 mei landde deze in Dover. Om toch in de gunst te geraken van de nieuwe vorst nodigde Amsterdam Maria Stuart, de zuster van Karel II en weduwe van stadhouder Willem II, uit tot een bezoek aan de stad, samen met haar 10-jarige zoon, de latere Willem III. Drie dagen lang werden ze met vorstelijke eer ontvangen. Ook hierover schreef Vondel enkele gedichten. Godart van Ree(de) maakte deze feestelijkheden mee en in deze tijd schilderde Ovens dus zijn portret.

Vondel schreef zijn *bijnschrift* in de vorm van een z.g. Shakespearesonnet en ontleende het Latijnse motto aan Vergilius' *Aeneis I, 588*. Het betekent: En hij schitterde in helder licht. In regel 4 en 5 spreekt de dichter over koning Frederik III van Denemarken, toen hij in 1649 Godart vereerde met de ridderorde van de Olifant.

Vondel vertelt verder, hoe Godart op het ogenblik dat hij zijn gedicht schrijft, als afgezat op weg is naar Koning Philips IV van Spanje (1621-1665). Al beweert de dichter, dat Philips bliksemt tegen de vloekwaardige Turken, in werkelijkheid was deze een slappe figuur, van wie geen kracht uitging. Madril, d.w.z. Spanje zal juichen, als de gezant op het paleis ontvangen zal worden, gaande door een haag van vertegenwoordigers van verschillende volken. Het nuchtere doel intussen van het gezantschap was de vriendschap van *d'avontstar*, d.w.z. Spanje, de ster van het westen, te verkrijgen, aangezien de *zevenstar* (de Zeven Provinciën) zich zowel van Engelse als van Franse zijde bedreigd voelde in haar handelsbelangen.

We kunnen nú van mening zijn, dat Vondel nogal overdreven is geweest in zijn loftuitingen, zeker is dat uit zijn gedicht blijkt, dat Godart van Reede, heer van Amerongen, een figuur van betekenis is geweest in de toenmalige nationale en internationale politiek.

W. van Beusekom

Literatuur:

De werken van Vondel 9, Amsterdam, 1936

Catalogus der schilderijen, Centraal museum. Utrecht, 1933

Maandblad Oud-Utrecht 50 (1977), 2

P. Geyl, Geschiedenis van de Nederlandse stam 3. Amsterdam, 1962

Architect Van Ravesteyn in Utrecht

De naam Van Ravesteyn zal bij veel inwoners van Utrecht de herinnering oproepen aan het voormalige Centraal Station, dat met zijn zwierige elegante lijnen en beelden het stationsplein beheerste; herinnering ook aan de lichte ruime hal, die zelfs op de drukste dagen de indruk gaf niet „vol” te zijn, en die aan Rietveld de uitspraak ontlokte „heel Utrecht is er door verhelderd”.

Dat Sybold van Ravesteyn (geboren 18 februari 1889 te Rotterdam) nog meer in Utrecht heeft gebouwd is misschien minder bekend.

Opgeleid als civiel-ingenieur van 1906 tot 1912 komt hij in 1918 naar Utrecht om te werken aan het door de spoorwegarchitect Van Heukelom ontworpen derde administratiekantoor voor de Spoorwegen in het Moreelse Park. Door de bouwactiviteit daar wordt hij gestimuleerd tot het zelf ontwerpen, eerst van meubels, later architectuur.

Vanaf 1920, als hij lid is van de Utrechtse kunstkring, raakt hij bekend met de Utrechtse kunstenaarswereld en ontmoet er onder andere Rietveld.

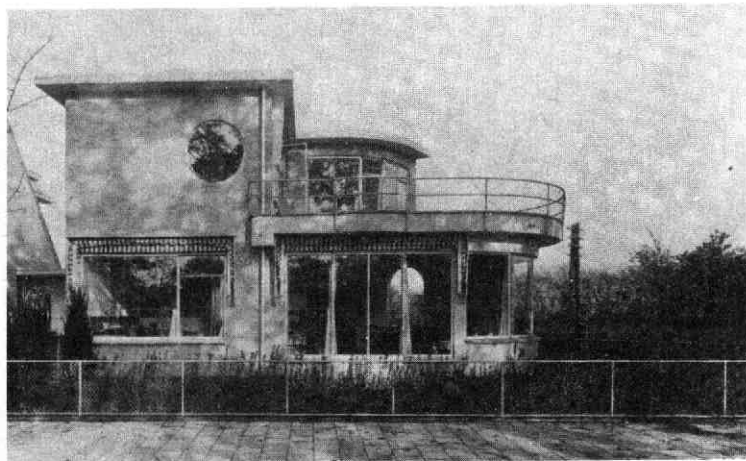
Diens De Stijl-meubelen hebben invloed op de eerste grote ontwerpen van Van Ravesteyn: de verbouwing van zijn eigen huis aan de Admiraal van Gendstraat 31, en het slaapkamerameublement voor de Utrechtse maecenas, bibliofiel en bankdirecteur Radermacher Schorer.

Via Willem Maas, ontwerper van de boekhandel Kemink in de Domstraat, komt hij in contact met De Gemeenschap, de Utrechtse groep van jonge katholieke schrijvers en literatoren, waaronder Jan Engelman. Zijn bijdragen aan deze groep bestaan uit een ont-

werp voor meubels in hun kantoorpand Oude Gracht 55, en uit een flink aantal puntige architectuurkritieken (tussen 1925 en 1935), waarin in toenemende mate een verlangen naar decoratieve schoonheid duidelijk wordt - opvallend, omdat Van Ravesteyn in deze tijd ook nauw verbonden is met de toen zeer moderne architectuur van de Nieuwe Zakelijkheid, die van decoratie niets moet hebben. De Gemeenschap heeft hem zeker in dat verlangen gestimuleerd, ondermeer door hem een voorliefde bij te brengen voor de Italiaanse (en Barokke) cultuur en kunst.

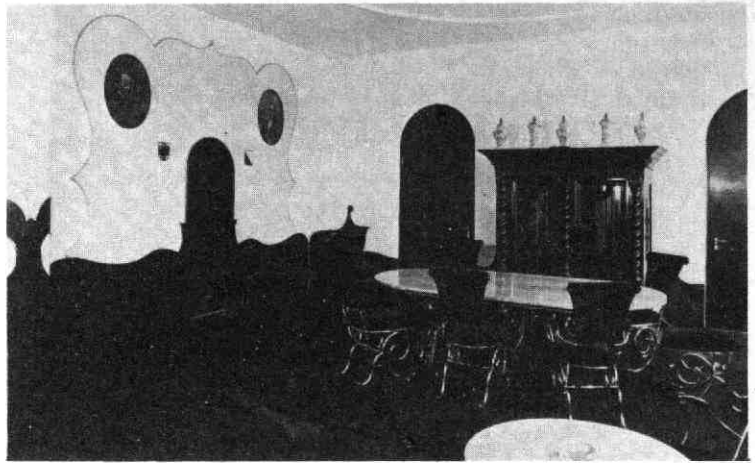
Voor Radermacher Schorer verbouwde hij in 1927/28 diens woning aan het Wilhelminapark 12; hij ontwerpt er de meubels voor, het terras en de tuin. In de kiem zijn hier de elementen aanwezig van zijn latere zwierige en krullende stijl. (Een groot deel van de meubels is nu in de collectie van het Centraal Museum).

Van Ravesteyns werk is in de late twintiger en vroege dertiger jaren nog rechtlijnig. De betonnen seinhuizen die hij ontwierp waren internationaal beroemd. In Utrecht was deze stijl het meest zichtbaar aan de verbouwing van de drukkerijen Lumax en Van Rossum (ongeveer 1932), en de meubelontwerpen voor een zaal in de H.B.S. aan de Asch van Wijckskade (1931). Van Ravesteyns meest opvallende en onlangs op de Monumentenlijst geplaatste werk hier in de stad, staat aan de Prins Hendriklaan 112. Het werd ontworpen in de jaren 1932/33. Iedereen op weg naar Rhijnauwen of de Uithof zal het in gele steen opgetrokken woonhuis met zijn in het oogspringende ronde raam en rondgebogen woonkamer en terras wel eens opge-

Utrecht, woonhuis van de architect, 1932. (Pr. Hendriklaan 112)

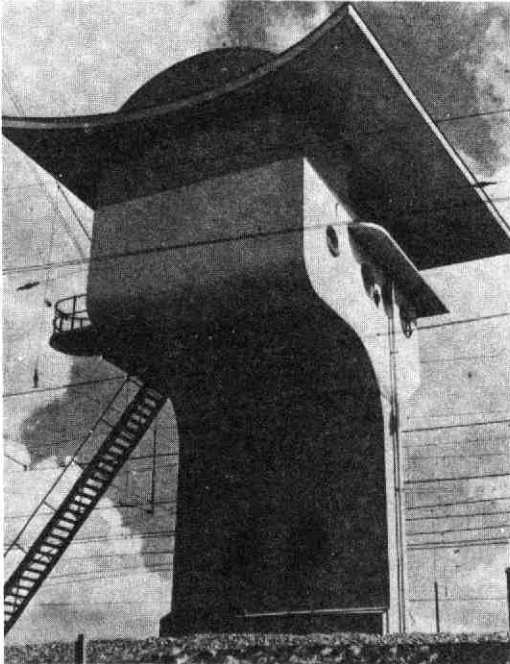
Utrecht, kantoren voor de „Tiel-Utrecht“, 1936. Interieur van de vergaderzaal. (Kromme Nieuwe Gracht 80)

vallen zijn, niet wetend dat de architect er al 44 jaar in een welhaast onveranderd interieur woont. In dit huis zien we voor het eerst in Van Ravesteijns *architectuur* het gebruik van de elegante gebogen lijn, die hier nog samengaat met het gebruik van rechte lijnen.

Deze gebogen lijn wordt tot krul in de tweede verbouwing van de Tiel-Utrecht kantoren aan de Kromme Nieuwe Gracht 80 uit 1936. Het ontwerp voor de vergaderzaal van de directeuren met de golvende, aan theaterdècòrs herinnerende lambrizeringen en de krullende stalen meubelen, zorgde voor veel kritiek bij

Utrecht, seinhuis, 1938 (Leidse Veer viadukt).

zijn collega's van de moderne richting, zozeer zelfs dat Van Ravesteijn op een speciaal daartoe belegd architecten-weekend zijn ideeën moest verdedigen: zo betoogde hij dat de moderne architectuur arm aan fantasie was, ornament zou weer schoonheid moeten brengen, beeldhouwwerk zou door silhouetwerking de gebouwen opnieuw beleven. Deze ideeën zijn vooral geïnspireerd door een reis naar Rome in 1936, waarop hij in werkelijkheid onder de indruk van de Italiaanse Barok komt én van de imposante architectuurplannen van Mussolini. (Deze belangstelling voor het toen fascistische Italië deelde hij met zijn stadsgenoot, de schilder Pyke Koch). In Utrecht was het Centraal Station (1938-41), gelijk met de Diergaarde Blijdorp in Rotterdam, de realisatie van deze voor Nederland zeer ongewone opvattingen. Wie gaat kijken naar het nog bestaande viadukt aan het Leidse Veer met de beeldengroep van Hekman, vindt nog iets van deze onmiskenbare Van Ravesteijnstijl terug. Op deze plaats stond ook een van zijn opvallendste seinhuizen uit 1938, dat na de oorlog afgebroken is.

Na het Centraal Station wordt er door Van Ravesteijn in Utrecht niet veel meer gebouwd.

Bij de moderne architecten uit de gratie vanwege zijn bouwstijl en ideeën, ontwerpt hij na de oorlog toch nog een groot aantal stations. De reden daarvoor is dat Van Ravesteijn vanaf 1912 werkzaam is bij de Spoorwegen, vanaf 1921 als architect voor het zuidelijk sporenrayon. Zo bouwt hij bijvoorbeeld in 1949 het station van Gouda in een Italianiserende neo-klasieke stijl.

In 1952 bouwt hij het station van Den Bosch. Bij dit station hanteert hij de baksteenstijl die we in Utrecht terugvinden in de werkplaatsen van het Centrale Autoherstel Bedrijf aan de Cartesiusweg.

Met de bouw van het station C.S. Rotterdam in 1957 slaat de architect tenslotte weer een modernere richting in. Ook zijn laatste werk is in deze stijl opgetrok-

ken: een benzinstation dat in 1963 gebouwd wordt op de Aquamarijnlaan 61 in Utrecht.

Door deze veelheid van stijlen noemde een criticus hem onlangs „een kameleon uit overtuiging“.

Behalve het werk dat Van Ravesteyn in Utrecht tot stand bracht, en dat een goede doorsnede van zijn ontwikkeling als architect en interieurontwerper te zien geeft, ontstonden tal van werken buiten de Domstad: een overzicht van het gehele oeuvre is te zien op een tentoonstelling die van 19 november 1977 tot 8 januari 1978 in het Centraal Museum gehouden wordt. Door foto's, tekeningen, meubels en maquettes wordt getracht iets van de verscheidenheid van deze omstreden bouwmeester weer te geven.

Ook is er een diaprogramma in kleur, met onder andere dia's van de nog in Utrecht aanwezige ontwerpen. Voor wie dieper op de zaken wil ingaan is er een catalogus te koop à f 15,—, en een begeleidend vouwblad à f 1,50.

Tevens zullen er gedurende de tentoonstelling een aantal lezingen worden gehouden: 1. een inleiding op het werk van Van Ravesteyn. 2. De Gemeenschap, 3. de Nieuwzakelijke architectuur.

Voor deze serie kan men zich inschrijven bij het Centraal Museum. Nadere aankondigingen op het maandaffiche van het museum.

Erik de Jong

Het eerste jaar van de Bell Telephone Compagnie te Utrecht

In 1880 was het Amsterdam dat als eerste stad in ons land aan de International Belltelephone Compagny te New York, een concessie voor de aanleg en exploitatie van een plaatselijk telefoonnet verleende. De concessie werd al spoedig overgedragen aan de Nederlandsche Bell Telephoon Maatschappij. Een jaar later waren er reeds 382 aanvragen in de hoofdstad, waarvan in dat jaar niet meer dan 49 aansluitingen tot stand kwamen.

Nadat Rotterdam, Arnhem en Groningen in 1882 waren gevolgd, kwamen Den Haag, Haarlem en Zaandam in 1883 en eindelijk Utrecht en Dordrecht in 1884. Bedroeg het aantal aanvragen te Utrecht aanvankelijk 76 (waarvan 44 op 1 februari waren aangesloten), op het einde van het jaar waren deze aantallen resp. 97 en 93.

De maatschappij had het aantal aansluitingen voor de verschillende steden getaxeerd: voor Amsterdam was dit 2500, voor Rotterdam 1050 en voor Utrecht 300. Het was te verwachten dat te Amsterdam een grote belangstelling zou bestaan, maar het risico moest gedekt worden. Vandaar dat het tarief per wooneenheid werd gesteld op f 118,—. Voor de aangrenzende gemeenten Nieuwer Amstel en Ouder Amstel, die op het Amsterdamse net waren aangesloten, werd in 1882 en 1883 resp. f 150,— en f 250,— gevraagd. Ook Rotterdam en Den Haag vielen onder een hoog tarief nl. resp. f 118,— en f 115,—. De andere aansluitingen in Nederland, met uitzondering van Kralingen (f 150,—) en Zwijndrecht (f 100,—) kostten f 60,—.

Welke mogelijkheden bood een telefoon in die beginjaren.

In de eerste plaats waren het de plaatselijke gesprekken. Deze konden door een abonnee thuis gevoerd

worden, terwijl het voor niet-aangeslotenen mogelijk was vanuit een publiek telefoonstation op te bellen. In Utrecht waren drie van die stations: een in het kantoor van de maatschappij op de Neude (3e huis vanaf de Schoutenstraat richting Vinkenburgerstraat), een tweede op het station der Staatsspoorwegen 3e peron (voor doorgaande reizigers), en een derde in de vestibule van het station Maliebaan van de Hollandse IJzeren Spoorwegmaatschappij. Voor plaatselijk verkeer waren abonnementskaartjes voor het gebruik in deze publieke stations verkrijgbaar à raison van f 2,— voor tien kaartjes.

Het gebruik van een toestel was in die beginjaren wel heel wat anders dan nu bijna een eeuw later. Wilde men toen een gesprek voeren, dan moest eerst de kruk aan het toestel een paar malen rondgedraaid worden, zonder de hoorn van de haak te nemen. Daarna pas nam men de hoorn en moest er gewacht worden op een vraag van het Centraal Bureau. Was het gewenste nummer opgegeven, dan moest er gewacht worden op het woord „voorwaarts“, dat door de telefoniste werd gegeven als zij de verbinding tot stand had gebracht. Dan moest de hoorn aan de haak worden gehangen en na de kruk te hebben gedraaid en de hoorn opgenomen, kon men het gesprek voeren. Wanneer een gesprek geëindigd was, moest de hoorn weer aan de haak worden gehangen en de kruk éénmaal worden gedraaid. Deed men dit laatste niet, dan bleef de verbinding bestaan. Voorts kon van de telefoon gebruik worden gemaakt voor het verzenden van telegrammen. Van de aangeslotenen, die van deze telegramservice gebruik wensden te maken werd een vaste jaarlijkse bijdrage van f 5,— gevraagd. Boven de seinkosten moest f 0,05

per telegram betaald worden, zowel door de verzender als de ontvanger.

Eerst in 1887 werd het mogelijk intercommunale gesprekken te voeren. In genoemd jaar verleende het Rijk hiervoor concessie. Wie zulke gesprekken wilde voeren, moest jaarlijks een bedrag van f 10,- storten. Daarnaast werd een depot gevraagd om gesprekskosten te dekken. Voor elke verbinding moest f 0,50 voor een gesprek van 3 minuten betaald worden. De duur van zulk een gesprek was hoogstens 6 minuten. Daarna werd het afgebroken en moest een hernieuwde aanvraag op zijn beurt wachten. Was binnen één minuut na oproep geen antwoord ontvangen, dan was f 0,25 verschuldigd. Dringende gesprekken hadden voorrang tegen dubbel tarief.

Gedurende het jaar 1884 werden in Utrecht 26633 telefoonverbindingen tot stand gebracht. Wanneer we het gemiddeld aantal aangeslotenen (tussen 1 februari 1884 en 1 januari 1885) nemen, dan werden per abonnee gemiddeld 392 gesprekken gevoerd. Hiervan waren 1260 telegramopdrachten (gemiddeld 18 per aangeslotene).

Zoals gezegd bedroeg het aantal aansluitingen op 1 januari 1885 93. De nummers waren niet aansluitend doch lagen verspreid tussen 1 en 300. Uit de volgorde der nummers is niet op te maken of er van een wijkverdeling sprake is geweest.

Wanneer we de aangeslotenen in groepen verdelen, zien we dat er 11 waren, die betrekking hadden op het openbaar vervoer, d.w.z. op kantoren en functionarissen van de Staatsspoorwegen, de H.Y.S.M. en de tram. Dan waren er 6 stalhouderijen en 9 ten behoeve van stedelijke instellingen. Daarnaast vormden de hotels en confiserieën een groep van 7 nummers. De vrije beroepen waren vertegenwoordigd door 2 advocaten en een arts.

De telefoonmaatschappij belastte zich ook met het aanleggen van particuliere leidingen, dus buiten het telefoonnet om. In een fabriek, kantoor of hotel konden ten hoogste 20 lijnen worden aangelegd, met onderlinge communicatiemogelijkheid. Deze voorziening kon worden gekocht of gehuurd.

Curiositeitshalve moge nog worden vermeld, dat in 1891 de aanleg van een 180 kilometer lange telefoonlijn met 2 draden tussen Amsterdam en Groningen gereed kwam. De lijn tussen Amsterdam en Rotterdam was toen reeds enige tijd in gebruik.

De Bilt

W. A. G. Perks

Zie over de telefoon ook: M. W. Derks-Verhagen en P. H. Kijlstra. „Majestueuse langzaamheid. De Utrechtse „Telefoonkwesitie“ 75 jaar geleden“. In: Mbl. OU. 45 (1972), 82-86 (Red.).

Nogmaals het Utrechtse Jodenrijtje

In het Maanblad Oud-Utrecht van juli i.l. publiceerden H. W. Versteeg en A. Graafhuis een bijdrage onder de titel „Het Utrechtse Jodenrijtje, een middeleeuws Jodenhofje“. Dat artikel werd geschreven naar aanleiding van een verzoek van de stadsarcheoloog drs. T. J. Hoekstra om alle bijzonderheden over het Jodenrijtje te rangschikken.

Versteeg en Graafhuis zullen zeer zeker niet de pretentie hebben om te beweren dat in hun artikel alle gegevens over het Utrechtse Jodenrijtje te vinden zijn. Ik vermoed dat hier slechts sprake is van de eerste resultaten van hun onderzoek. Ongetwijfeld zal verder spoorwerk nog meer aanvullende gegevens opleveren, die een beter inzicht kunnen geven in de tot op heden nauwelijks bekende geschiedenis van de Joden in Utrecht. Temeer is dit van belang omdat in de publicaties van Gans, Soetendorp, Zwarts en anderen niet zeer veel te vinden is voor wat betreft Utrecht.

Men dient zich op de eerste plaats af te vragen of de Joden in Utrecht wel een relatief belangrijke rol gespeeld hebben. Met een hoge graad van zekerheid

kan hierop negatief worden geantwoord. De vele verbodsbepalingen dwongen de Joden er toe zich praktisch uitsluitend toe te leggen op handel. Utrecht was hiervoor minder interessant dan bijvoorbeeld Amsterdam, waar bovendien een toleranter houding werd aangenomen.

In ieder geval was er te Utrecht een klein groepje Joden gevestigd. Men hoeft er het „Placaatboek“ van Johan van de Water maar op na te slaan om iets meer te weten te komen over de houding die men in de afgelopen eeuwen te Utrecht aannam ten opzichte van Joden.

Het artikel van Versteeg en Graafhuis licht ons vooral in over de localisatie van de Joden in Utrecht. Er blijft echter, ook op dat gebied, nog heel wat in het duister. Twee vragen - met enkele kanttekeningen - zou ik naar aanleiding van bovenvermeld artikel aan de orde willen stellen: waarom hebben de Joden zich op die specifieke plaats in Utrecht gevestigd? En, op de tweede plaats, wat is de betekenis van de term „Jodenrijtje“?

De vraag naar de reden(en) waarom de Joden zich uitgerekend in de buurt van de hoek Oude Gracht-Bakkerbrug gingen vestigen, is complexer dan het op het eerste gezicht lijkt. Van primair belang voor Joden was de nabijheid van commercieel en financieel belangrijke punten in de stad. Joden dreven handel en waren niet zelden lommerdhouders. De buurt waar ze zich in Utrecht vestigden, lag wat dat betreft, zeer gunstig. Bovendien had het Utrechtse ghetto het voordeel dat het (on)opvallend veilig verscholen lag. Slechts één plaats in Nederland is vergelijkbaar met de Utrechtse situatie: de Groningse Joderije aan het Gedempte Boterdiep. Ik geloof niet, zoals Versteeg en Graafhuis suggereren, dat de nabijheid van het „raedhuis“ als politiek en juridisch centrum meespeelde.

Hoe ideaal de plaats ook was, toch blijft nog de vraag hoe het praktisch gezien mogelijk was om zich daar te vestigen. Hebben de Joden daar huisjes laten bouwen of gekocht? Hadden ze protectie? De vraag blijft open. Misschien is de oplossing te vinden in de archiefstukken van het H. Geesthuis. Op de gronden van het HEMA-complex aan de Oude Gracht bevond zich vroeger Groot Schorenburg of Scorrenburgh, dat in 1307 eigendom was van het H. Geesthuis. Mogelijk in opdracht van het H. Geesthuis werden in de Boegaertstraat of -poort huisjes - *cameren* - gebouwd.

Kort na de bouw is er sprake van de *Joderije die Boegaertpoort te heeten plach*. Al vroeg na de bouw van de huisjes waren er dus blijkbaar Joden gevestigd. De gegevens zijn echter voorlopig te schaars om verdere conclusies te trekken. Mogelijk zal verder onderzoek nadere gegevens opleveren.

Tenslotte het probleem van de term *Joderye*. Men is onmiddellijk geneigd te denken aan Joden-rij, een reeks huisjes bestemd voor Joden. Ik vraag mij af of deze interpretatie correct is. Moet men bij de term *Joderye* niet veeleer denken aan één zelfstandig woord als weverij, wasserij etc.? Zou het woord *Joderye* dan niet veel dichter staan bij het franse *Juiverie* dat Jodenwijk betekent (maar ook de negatieve betekenis heeft van woekerhandel)? Verdam geeft in het „Middel-nederlandsch Woordenboek“ voor „Joderye“ ook de uitleg: Jodenbuurt; de Joden. Dat zou betekenen dat Jodenrijtje een (latere) verbastering is. Het verschil in betekenis is in het kader van historisch onderzoek niet zonder belang. Filologische interpretatie zou, in deze context zeker, wenselijk zijn. De geschiedenis van de *Utrechtse Jodēye* wacht op verder onderzoek.

Vianen

J. A. L. de Meyere

Het afscheids-concert van de Mozart's te Utrecht

Leopold Mozart gaf op zijn terugreis uit Holland over Haarlem en Amsterdam in april 1766 nog een afscheidsconcert te Utrecht. Deze muzikale gebeurtenis van de eerste rang heeft reeds meermalen de aandacht van historici getrokken. Op de meest karakteristieke wijze heeft zich hierover uitgelaten W. Lievens in diens geschrift getiteld „De Familie Mozart op bezoek in Nederland; een reisverslag“¹⁾. Een citaat daaruit, betrekking hebbende op het genoemde afscheidsconcert moge ik hier thans laten volgen:

Leopold meldde slechts de volgende personen: M(onsieur) le Baron et Baronesse d'Hammerstein, M(onsieur) Johnson Le Fils, M(onsieur) Kirchner Violinist, M(onsieur) Winter en M(onsieur) Gorge. Wie baron en baronesse van Hammerstein waren is niet bekend. De naam Johnson komt in de ledenlijst van het Collegium Musicum pas in 1767 voor. Mr. Winter en Mr. Gorge waren respectievelijk hoornist en violist bij het Collegium. Zij hadden de functie van „meester“, wat Leopold echter niet verhinderde om bij hun namen „capitale Esel“ te plaatsen, een qualificatie, die aan duidelijkheid niets te wensen overlaat...

Dat nu de baron en barones d'Hammerstein ongeïdentificeerd zouden moeten blijven komt mij bepaald niet noodzakelijk voor. De Van Hammerstein's namelijk hadden in de 18de eeuw belangrijke relaties met Utrecht. Immers, Anna Juliana barones van Diest, de oudste dochter van Frederik Wilhelm ridder, baron van Hamb, heer van Tiessinga, die aldaar in 1686 tot Domproost was aangesteld en van Anna van Goor, trouwde als ervrouw van de Utrechtse ridderhofstad Doorn in het Overkwartier met Arnold Carl baron von Hammerstein-Hammerstein, heer op Ōge en Honrath, geboren in 1662, overste in de Friese lijfgarde en opperjagermeester van de prins van Oranje, zoon van Johann Ludwig, majoor in dienst der Verenigde Nederlanden²⁾ en Mechteld van T(h)ienen tot Berlicum (overl. 1702). Hij stierf kinderloos in augustus 1755 en zijn vrouw volgde hem vijf jaar nadien in de dood³⁾.

Van Arnold Carl von Hammerstein vererfde alle bezit op zijn broeder Moritz Hektor Casimir, die op 4 november eveneens kinderloos overleed, hetgeen zijn nalatenschap deed vererven op de kinderen van Christoph Ludwig von Hammerstein, ook wel ge-

noemd Christoph Ludolf en zelfs Christoph Rudolf⁴). Eén van de kinderen van de laatstaangehaalde nu was Christoph Albrecht van Hammerstein, geboren 3 mei 1707, overleden 24 april 1785 en begraven te Düsseldorf; generaal-majoor in dienst der Verenigde Nederlanden, die een eerste huwelijk aanging in 1754 met Johanna van der Beer weduwe Cuilenburg, geboren 1693 en overleden 7 december 1762. Hij trouwde opnieuw te Voorburg 22 oktober 1765, blijkens de in de kerk gemaakte notitie: „Christoffle Aelbr. baron de Hammersteyn et Jeanne Henriette Constantia Comtesse de Manteuffol, douairière de Golze attestation d'Utrecht et de la Haye"⁵).

Deze tweede vrouw nu moet geweest zijn Sophia Henriette Johanna Constantia Rijksgravin von Manteuffel zu Kerstin, geboren 1717, douairière van Balthasar Friedrich von der Goltz, die op 20 april 1785 overleed. Zij was de dochter van Ernst Christoph, Poolse en keurvorstelijk Saxise geheimraad en staatsminister en van Gottliebe Blodewsky⁶).

Het kan daarom bezwaarlijk anders zijn dan dat deze generaal Christoph Albrecht met zijn tweede vrouw Henriette gravin von Manteuffel degenen waren, die als eersten genoemd zijn door Leopold Mozart toen hij zijn afscheidconcert te Utrecht in 1766 gegeven heeft, getuige vooral ook de maatschappelijke positie van die bezoekers.

Alkmaar

J. Belonje

¹) *Hilversum* 1965, 39.

²) *Blijkens een acte, verleden voor de Alkmaarse notaris Arent van der Goes (deel 359 notarieel archief Alkmaar, no. 101) dd. 7 mei 1688 was hij „Capiteijn Luitenant van een Compagnie paerden van de Vorst van Vrieslant” en in mei 1703 was hij reeds majoor; geboren 1650; overl. Roermond 1714. Hij trouwde 2. in 1703 Judith Wilhelmina Pieck tot Enspick, die als zijn weduwe overleed 9 jan. 1739. Vgl. „De Wapenheraut” 13 (1909) 239 en „Genealogische en Heraldische Bladen” 9 (1914) 223.*

³) Vgl. bldz. 323/4 „Geneal. en Herald. Bladen” (1913); A. Fahne „Geschichte der Westphälischen Geschlechter”, Cöln 1858, 198/9; „Register Leenactenboeken Gelre Kwartier v. Nijmegen”, 302, 603; F. J. L. Krämer, *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek, I*, Amsterdam 1901, 70, 118 en 267 en J. H. Hora *Siccama, Aanteekeningen op de Journalen van Constantijn Huygens den Zoon, Amsterdam* 1915, 304.

⁴) Fahne t.a.p. 199 en „Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser”, II, 1849, 182.

⁵) „Maandblad Oud-Utrecht” 49 (1976), 92; jaartal, plaats én naam zijn hier onjuist; vgl. *De Wapenheraut* VII (1903), 417.

⁶) „Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Adeligen Häuser” III, 1902, 596.

Boekenschouw

De afdeling Public Relations, Voorlichting en Documentatie van de Rijksuniversiteit Utrecht heeft onlangs een boekje uitgegeven, dat een korte geschiedenis bevat van het huis *Kromme Nieuwegracht 29*. Deze publicatie, samengesteld door J. W. C. van Schaik, is - zolang de voorraad strekt - gratis verkrijgbaar op het adres Boothstraat 6.

G. J. R.

FOLDER

In het Maanblad van oktober introduceerde de Propagandacommissie de nieuwe ledenwerfingsfolder van de vereniging Oud-Utrecht. Deze folder zou in dat maandblad bijgesloten worden. Echter, u zult het ongetwijfeld gemerkt hebben, het bijsluiten heeft helaas niet plaatsgevonden.

Graag wil de redactie deze fout herstellen en u deze maand de nieuwe folder aanbieden, waarbij wij u voor een toelichting verwijzen naar het Maandblad van oktober, pag. 117.

Temidden van Deense donjons, Engelse en Franse kastelen, een Duitse waterburcht en een fortkerk in Zwitserland de 30 kastelen van de Utrechtse bisschoppen ten tonele voeren: dat was de bijdrage van een Utrechtse mediëvist-archeoloog op het 8ste internationale colloquium voor de bestudering van het middeleeuwse kasteel. Het was een première. Want ook al zijn sommige van die bisschoppelijke kastelen in Utrecht, Overijssel en Drenthe wel min of meer bestudeerd, nog nooit hebben ze gezamenlijk het onderwerp van een studie gevormd. Op dit punt heeft de Nederlandse wetenschap nog een achterstand in te lopen ten opzichte van het buitenland. Vorstelijke kastelen waren namelijk niet alleen vanuit militair oogpunt belangrijk. Ook in bestuurlijk opzicht - het aspect dat de auteur in zijn bijdrage behandelt - dienden ze om het territorium van een vorst te helpen vormen en consolideren. „Die Burgenpolitik des Mittelalters”, schreef een andere burchtonderzoeker onlangs, „war gutenteils Burgenpolitik”. En omdat de bisschoppen van Utrecht in die tijd immers óók wereldlijk vorst waren, is het de moeite waard om na te gaan of hun burchtenpolitiek in dat Europese kader paste.

De conclusie van deze studie luidt, dat zij met het

bouwen van kastelen *niet* de vorming van hun wereldlijk territorium voorbereiden; wèl probeerden zij op deze manier het reeds gevormde gebied naar buiten te verdedigen en vervolgens naar binnen te beheersen en te besturen. Vergeleken met territoria van wereldlijke vorsten kregen de burchten van de Utrechtse bisschoppen de functie van bestuurscentrum pas laat, in de 14de en 15de eeuw, waarbij de hulp van de grote steden, die voor hun economie belang hadden bij een rustig, goed bestuurd land, een opvallend facet is.

De beknopte maar duidelijke schets van deze ontwikkeling doet ons uitzien naar de uitvoerige behandeling van deze kastelengroep, die de schrijver in petto heeft!

L. v. T.

H. L. Janssen, „The castles of the bishop of Utrecht and their function in the political and administrative development of the bishopric“, in: *Chateau Gaillard, Etudes de castellologie médiévale 8 (1977), 135 - 157 (uitg. door het Centre de recherches archéologiques médiévales de l'Université de Caen).*

Vorig jaar hebben we in deze rubriek kennis gemaakt met het eerste deel „Eemlandse klappers“. Dat was een ontsluiting van een Amersfoorts lidmatenboek uit de 17de eeuw. Dit jaar heeft de particuliere initiatiefnemer en uitgever van deze serie zelf een deel verzorgd. Hiermee worden de twee 18de-eeuwse doopboeken van de parochie Hamersveld toegankelijk gemaakt, dat wil zeggen een gebied dat óók mensen uit Amersfoort, Hoevelaken, Woudenberg en Scherpenzeel omvat. Mijn indruk is dat dit weer zorgvuldig gedaan is. Een vooruitgang ten opzichte van het eerste deel vind ik het, dat in dit deel ook indices op de verschillende naamsaanduidingen van personen en een index op geografische namen zijn opgenomen. Beroepen zijn jammer genoeg indertijd weinig genoteerd, al valt er soms wel iets op te maken uit de omschrijving van de woning. Een verklarend woordenlijstje is natuurlijk handig voor die gebruikers die het Latijn niet machtig zijn. Maar in de samenstelling daarvan zijn wel wat steken gevallen, waarvan ik er enkele nu probeer op te halen:

Cubilo = kamertje; gemini = tweelingen; haeretici = van (een) ketter (het kan ook kettters betekenen, maar in dit verband is, ook bij volgende voorbeelden, steeds de tweede naamval bedoeld); Infantium = van (de) kinderen; mendicantium = van bedelaars; mendici = van (een) bedelaar; de afkorting inf. staat voor infans; onderaan p. 10 moet *venit* mijns inziens met „zij“ (Joanna) vertaald worden, terwijl *novus* (eerste naamval mannelijk enkelvoud) *rustici* (denkelijk weer tweede naamval mannelijk enkelvoud i.p.v. eerste naamval mannelijk meervoud) ook bij mij broddelwerk blijft.

L. v. T.

Dopen r.k. parochie Hamersveld 1695-1811, bewerkt door J. H. M. Putman, Bussum 1977, 89 blz. (verkrijgbaar door storting van f 15,- op 64.42.35.438 bij Slavenburg's Bank te Bussum t.n.v. J. H. M. Putman).

Het bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht in bewaring gegeven archief van de *Verenigde Gods- en Gasthuizen* is onlangs toegankelijk geworden dank zij een inventaris, samengesteld door mej. J. N. van der Meulen.

In 1817 zijn de verschillende gasthuizen, die aan het begin van de 19e eeuw nog bestonden, samengevoegd. Financiële problemen waren hiervoor hoofdzakelijk de reden. Na deze samenvoeging bleven nog slechts twee gasthuizen bestaan, nl. het Bartholomeïgasthuis aan de Lange Smeestraat en het Apostelgasthuis aan de Lange Jufferstraat, resp. als bejaardentehuis en als (academisch) ziekenhuis. In 1872 werd het ziekenhuis verplaatst naar de Catharijnesingel, waar het tot 1925 onderdeel bleef uitmaken van de *Verenigde Gods- en Gasthuizen*. Het Bartholomeïgasthuis aan de Lange Smeestraat is nog steeds als bejaardentehuis in gebruik en in de aloude regentenzaal vinden nog regelmatig vergaderingen plaats van het *College van regenten der Verenigde Gods- en Gasthuizen*.

De inventaris, die onontbeerlijk is als leidraad bij de bestudering van het bijna 40 meter lange archief, is voor f 10,- verkrijgbaar bij de Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199 te Utrecht.

G. J. R.

J. N. van der Meulen, *Inventaris van het archief der Verenigde Gods- en Gasthuizen, 1817-1925. Uitgave van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, 1977; 56 pag. m. ill. f 10,-.*

MAANDBLAD

oud-utrecht

50e jaargang - nummer 11 - november 1977

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoop, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmaaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28.

Mej. L. van Tongerloo, Couwenhoven 62-45, Zeist, tel. (03404) 5 14 78

Redactieadres:

Alex. Numankade 199, Utrecht.

De Utrechtse afdeling van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging bestaat 75 jaar

---

Het afgelopen jaar, precies 11 maart, vierde de afdeling Utrecht van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging (K.N.N.V.) haar 75-jarig jubileum.

Dat is geen eeuwfeest. Maar wanneer in het Jaarboek Oud-Utrecht 1977 een artikel is opgenomen over het Natuurkundig Gezelschap, dat dit jaar zijn tweede eeuwfeest gedenkt, dan is het alleszins interessant ook aan een jongere vereniging, die vooral op het vlak van de biologie haar activiteiten ontplooit, eens aandacht te schenken.

De afdeling Utrecht van de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging - het predicaat Koninklijk werd in 1951 verleend - is opgericht kort nadat de landelijke vereniging het levenslicht zag.

Wie waren toen lid van de Utrechtse N.N.V.-afdeling? Het Utrecht van zo'n 75 jaar geleden telde nog geen 105.000 inwoners. De bevolking bestond uit arbeiders, ambtenaren en wat zakenlieden. De arbeiders werkten in de industrie als Warkspoor, de zakenlieden hadden hun nering in de stad. En de ambtenaren zaten bij de spoorwegen, het garnizoen, de gemeente, de provincie en niet te vergeten bij de universiteit en het onderwijs van de stad.

Uit de oude stukken blijkt, dat juist uit dat onderwijzers- en lerarengilde de oude gangmakers voortkwamen. Latere hoofdbestuurleden, waaronder dr. Joh. van Burkom, dr. C. van Steenis, dr. de Munnik, de latere directeur van de H.B.S., dr. Carel van Rijsinge en nog meer prominenten waren in hun jonge jaren de leidende figuren in de afdeling.

Een bekende persoonlijkheid in de twintiger jaren was de leraar Natuurlijke Historie, de natte his zoals de biologie toen heette, de heer Stakman. Op de vergaderingen was hij altijd degene die iets uit de natuur meebracht om aan de leden te laten zien en er wat van te vertellen. Een gewoonte die dr. Van Burkom ons in verscheidene brieven heeft aangeprezen om het behoud van de belangstelling en de zelfwerkzaamheid van de leden te bevorderen.

De oude jaarverslagen maken melding van legendarische personen, die oudere leden zich nog zullen herinneren, zoals de hortulanus van de botanische tuin aan de Nieuwegracht, de heer Budde. Het was een man

die zijn lezingen voor de afdeling altijd met grappen doorspekte.

Hij was van mening dat je de Utrechters met de natuur vertrouwd moest maken. Daarom organiseerde hij avondlijke wandelingen in de bossen van Rhijnauwen. Toen kon je daar nog de nachtegalen horen zingen. Deze excursies trokken een groot publiek.

In het voorjaar trok hij er om 2 uur 's nachts per fiets op uit om de zon te zien opkomen boven de Leusderhei. Wel honderd liefhebbers volgden hem. Achterin de colonne reed een fietsemaker; om de lekker banden te plakken.

Waar ging de afdeling zoal op excursie?

Zo ongeveer een halve eeuw geleden zag de omgeving van het oude Utrecht er wel een beetje anders uit dan thans. Er waren toen drie denkbeeldige militaire zônes, waarbinnen niet in steen en in beperkte mate slechts in hout gebouwd mocht worden. Die zogenaamde verboden kringen maakten deel uit van de Utrechtse waterlinie. Hierin bevond zich in een krans om de stad een aantal forten, waarvan het fort bij Rhijnauwen het grootst en het belangrijkste was. Dit fort is in de loop der jaren natuurhistorisch van groot belang geworden.

De stad kon zich vanwege die knellende militaire koppelembanden niet uitbreiden. De stedelijke bebouwing ging vlak achter de linie in zuidelijke, westelijke en noordelijke richting over in een schitterend landelijk weidegebied en in oostelijke richting in een prachtig overgangsgedebied naar de Utrechtse heuvelrug. Zuid-oostelijk van de stad lag het Kromme-Rijngedebied met zijn iepen-essenbossen op de oude landgoederen. Oude ridderhofsteden met prachtige parkbossen met een bijzonder rijke ondergroei van struiken en hogere plantensoorten. Het landgoed Rhijnauwen werd in 1928 als eerste buitenplaats door de gemeente voor het publiek opengesteld.

In al deze gebieden gingen de vroegere N.N.V.-ers op excursie en verrijkten zij hun kennis van de levende natuur. Er was soms zoveel te zien dat men op zo'n excursiedag de tijd vergat. Zo blijkt uit een verslag van een tocht in de omgeving van Scherpenzeel dat men *met twee rijtuigen van het hotel De Holevoet naar het station gebracht moest worden om den laatsten trein te halen.*

Na de tweede wereldoorlog kwamen vooral bij de steden de omliggende excursieterreinen door de enorme uitbreidingsdrang in gevaar. Niet het minst door de uitbreiding van de bevolking, die nu door nieuwe mogelijkheden als auto's, autobussen, motoren en bromfietsen meer in de gelegenheid kwam de vrije tijd in de natuur door te brengen.

Voormannen als dr. Jac. P. Thijsse, hebben in de begintijd van de N.N.V. begrepen, dat deze naar buiten trekkende massa zou moeten gaan letten op alles wat de natuur aan schoons te zien geeft.

Niet altijd is het onze afdeling naar den vleze gegaan. In de jaren 1920, de zogenaamde Roaring Twenties, is het tot een ernstige crisis gekomen, waarbij het bestuur het niet meer zag zitten en er sprake is geweest van het opheffen van de afdeling. De toenmalige voorzitter mevr. Rutten-Pekelharing vooral, had geen lust om de liefhebbers er bij te blijven slepen.

Uit de daarvan overgebleven stukken maak ik op, dat het vooral dr. C. van Steenis en mej. Van Dunnewold en later professor De Graaff de doorzetters waren, die de afdeling uit het opheffingsravijn gesleept hebben. Mej. Van Dunnewold heeft het zeer lang volgehouden als bestuurslid en secretaresse, want het werd tenslotte een 40-jarig jubileum, waarbij haar het erelidmaatschap werd verleend.

Deze periode van opbloei duurde tot omstreeks 1940, waarna tot 1945 door de oorlogsomstandigheden de werkzaamheden van de afdeling op een laag pitje bleven staan. Maar na de oorlog was het weer mej. Van Dunnewold die met hernieuwde ijver voortging met het vele werk dat het secretariaat met zich mee bracht.

In de naoorlogse dagen tot heden is de landelijke vereniging gestaag gegroeid en ook de afdeling Utrecht zag het ledental verdubbelen. In deze periode was de heer Nieuwenhuizen 20 jaar lang voorzitter, waarmee hij bij zijn aftreden in 1967 het erelidmaatschap van de afdeling verwierf.

Naast de N.N.V. bestonden er jongerenorganisaties voor natuurstudie. Het contact met deze organisaties heeft zijn ups en downs gekend. Voor de oorlog van '40-'45 stimuleerde het landelijk bestuur van de N.N.V. het oprichten van z.g.n. jongerengroepen. Deze groepen onderscheidden zich van de andere N.N.V.-ers door het houden van ruigere excursies en door er in de weekenden met een tent op uit te trekken.

Tot 1947 was de Utrechtse jongerengroep actief. In dat jaar werd de groep tijdens de laatste vergadering in „Ons Honk“ te Lage Vuursche opgeheven. Het werk werd door gewestelijke besturen overgenomen.

We komen nu aan de laatst afgelopen jaren. Een periode die gekenmerkt wordt door een gestadige groei van het aantal leden in de afdeling. Maar een groei die niet blijkt in te houden, dat het vormen van werkgroepen daardoor in gunstige zin wordt beïnvloed, on-

(vervolg op pagina 154)

Korte inleiding en verklaring bij de archeologische kroniek 1972-1973

Vorig jaar verscheen in het augustusnummer van het Maandblad een archeologische kroniek over 1970-1971. Daarbij werd ook een „stedelijke“ kroniek aangekondigd. Bij nadere beschouwing leek het toch zinniger de „stedelijke“ kroniek in de „provinciale“ te incorporeren; immers de stad Utrecht hoort toch echt wel in de provincie thuis.

Nu doet zich evenwel een complicerend verschijnsel voor: u zult deze aflevering van de kroniek zien beginnen met Utrecht en eindigen met Zeist, de nummering van de afbeeldingen begint bij 21. Door omstandigheden bleek het niet mogelijk de plaatsen van A tot U op tijd archeologisch te beschrijven. U houdt dat dus te goed in een van de volgende maandbladen. De hierbij gaande lijst van afkortingen is voorlopig. Hij zal in zijn definitieve vorm met het deel A-U verschijnen, evenals de algemene inleiding, waarin o.a. de gulle subsidiënten bedankt zullen worden.

T. J. Hoekstra en W. J. van Tent

Voorlopige afkortingenlijst bij de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht 1972-1973

AIU	Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
BAI	Biologisch-Archeologisch Instituut
CMU	Centraal Museum Utrecht
DEP	Deponering vondsten
DOW	Dienst Openbare Werken, Utrecht
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht
IPP	Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae-en Protohistorie, Amsterdam
KAROL	Karolingisch (ca 750-900 n.C.)
KNOB	Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
LIT	Literatuur
MBOU	Maandblad Oud-Utrecht
ME	(latere) Middeleeuwen (ca 1000-1500 n.C.)
NEOL	Neolithisch (ca 4000-1700 v. C.)
n.F.	neue Folge
PALEOL	Paleolithisch (?-8000 v.C.)
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
ROM	Romeins (ca 0-400 n.C.)

Afb. 21. Overzichtskaart van de Utrechtse binnenstad. De cijfers verwijzen naar de genummerde beschrijvingen van het op die plaats verrichte onderzoek.

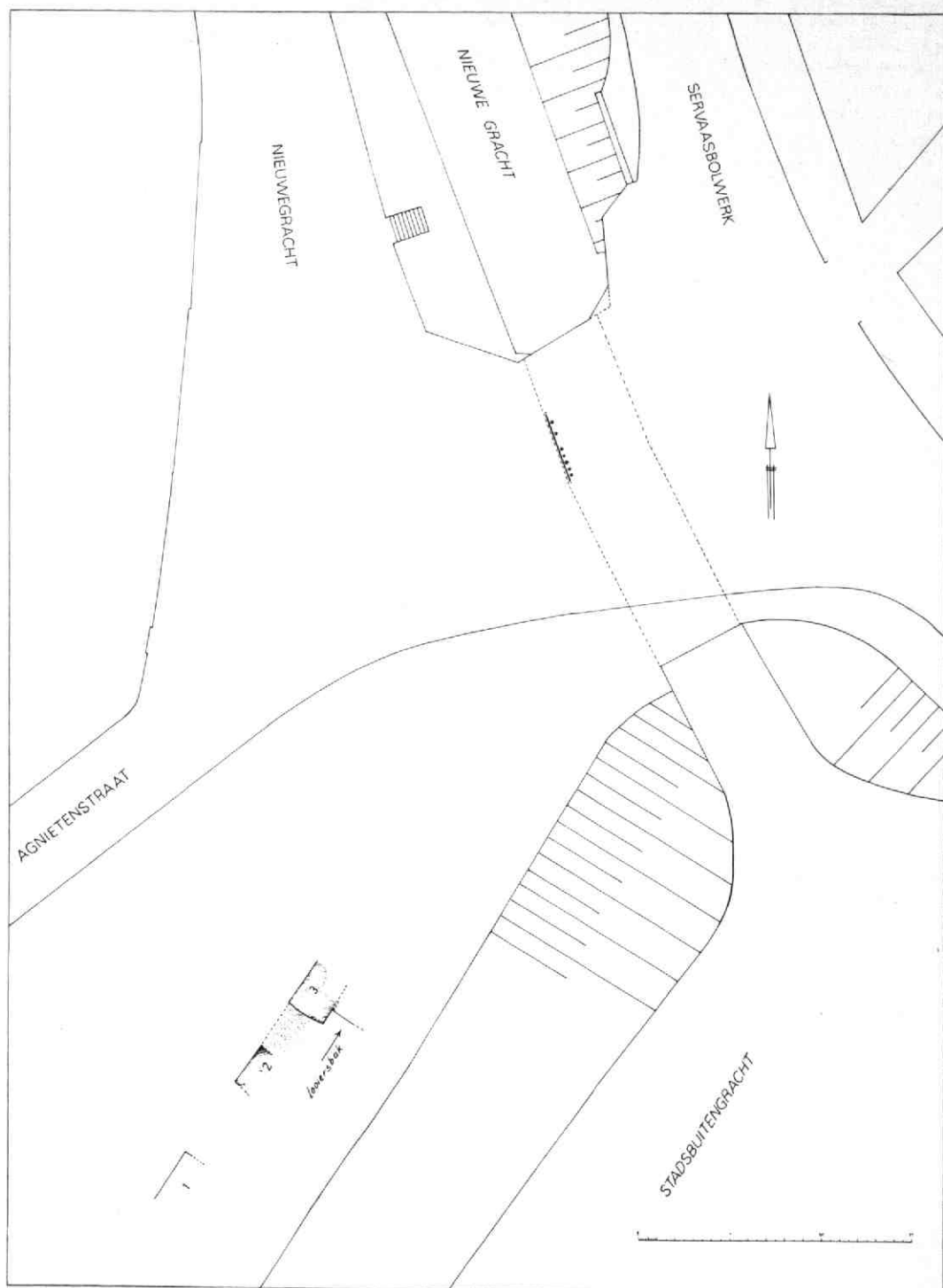
puin kwamen fragmenten van grotere bakstenen voor (breed: 15 à 16, dik: 7,5 à 8 cm).

Poer 3 is vermoedelijk voor ongeveer de helft in zicht geweest n.l. over een lengte van 1,20 m (afb. 23). Ditmaal kon de volledige doorsnede haaks op de stadsbuitengracht worden vastgesteld: 2,40 m; de aanlegdiepte was minus 0,44 m NAP, de bewaarde hoogte ca. 1,50 m. Het steenformaat bedroeg 22 à 23 x 11 à 12 x 4,5; 10 lagen: 54 cm. De onderste dertien lagen waren gestapeld, gedeeltelijk door de tas stenen ongewijzigd neer te zetten.

Aan de oostzijde van poer 3 werd over een lengte van

1,50 m een deel van een eikehouten bak op drie liggers waargenomen en ingemeten; de onderkant van de liggers bevond zich op minus 0,40 m NAP.

Aanvankelijk kon voor deze bak geen verklaring gevonden worden en al evenmin voor het kleine (late) formaat van de bakstenen waaruit de poeren waren opgetrokken. Uit archiefonderzoek bleek echter dat de stadsmuur ter plaatse aan het einde van de 17e eeuw sterk in verval was, zodat de Vroedschap op 6 juni 1692 besloot „om de bouw-vallige muyr van deser stads wallen bij St. Servaas heck metten eersten (=

Afb. 22. Zuideinde van de Nieuwe Gracht met de plaats van de poeren aan de Agnietenstraat (1, 2 en 3) en de palen onder de Servaasbrug.

Afb. 23. *Agnietenstraat. Poer 3.*

onmiddellijk te doen ondersteunen met steene pilaren . . ." (Vroedschapsresoluties A^o 1692, in GAU). In 1717 is het echter weer mis: „De heer Cameraar van Muyden heeft . . . kennisse gegeven dat de muur van de stads wal bij 't Servaes heck zeer was gescheurt, van zijn pylaren afgeweken en dreygde voorover te storten" (Vr. res. 11-1-1717). De Vroedschap besluit het herstel „tot beter seizoen te laten berusten". Op 28 juni 1717 brengt de cameraar verslag uit over de stand van de werkzaamheden en dan wordt ook medegedeeld wie de veroorzakers zijn van de verzakkingen: „ . . . is veroorzaakt door de loykuypen daar kort onder leggende" (Vr. res. 28-6-1717). Men draagt de Heren Gecommitteerden tot de Bermen op, na te gaan of ook elders langs de stadswal looierskuipen dichter dan 10 à 12 voet bij de muur liggen. De looiersbakken die gevaarlijk zijn voor de stadsmuur zullen verwijderd moeten worden.

De aan het licht gekomen poeren zullen zeker de „pilaren" zijn, waarvan in 1692 en 1717 sprake is, terwijl de houten bak overeenkomst vertoont met de houten looiersbak die aan de Twijnstraat aan de Werf gevonden is (zie aldaar).

3. *Van Asch van Wijckskade*

Bij rioleringswerkzaamheden tussen de Van Asch van Wijckstraat en de oostzijde van het Begijne Bolwerk, die begonnen in oktober 1973, bleek de te graven sleuf precies de buitenkant van de bakstenen stadsmuur te volgen. Daar de interessantste ontdekkingen zich in 1974 presenteerden, zal op dit onderzoek in de kroniek van dat jaar nader worden ingegaan. Wel kan de vondst - ter hoogte van de Van Asch van Wijckstraat - vermeld worden van een hardstenen kogel (Ø 45 cm, gewicht ca. 90 kg) die aan de buitenkant van de muur lag. Nu siert hij de historische afdeling van het Centraal Museum Utrecht.

LIT: T. J. Hoekstra, iets over de middeleeuwse stadsmuren van Utrecht, in: De Timmerwerf, 1974-1, p. 2-5, en in: Gemeentewerken, 1974-4, p. 88-89.

4. *Catharijnesingel*

Bij de aanleg van de Catharijnebaan in de voormalige

stadsbuitengracht werden in maart 1972 op twee plaatsen fragmenten van ca. 60 meter lengte van de zgn. singelmuur waargenomen (dat is de grondkerende muur of schoeiing aan de buitenzijde van de gracht). Het verloop van de stukken is ingemeten door DOW, afd. Landmeten en Karteren.

Op één plaats was het mogelijk nauwkeuriger onderzoek te verrichten (afb. 21, 4a en afb. 24). Daarbij bleek dat de muur tot ca. 0,55 m in het zand gefundeerd was op minus 0,19 m NAP. Het steenformaat van de oorspronkelijke muur bedroeg 29 à 30 x 14 à 15 x 6,5 à 7 cm; 10 lagen: 80 cm. De bewaarde hoogte reikte tot + 267 NAP. In de 18e eeuw heeft een grondige herstelling van de waterkant van de muur plaats gehad d.m.v. een klamp die in dikte varieerde van 48 cm in het noorden tot 22 cm in het zuiden. Het steenformaat van de klamp was 23 x 11 x 4 cm; 10 lagen: 50 cm. De beklamping begon onderaan op +0,87 m NAP.

Een waarneming meer naar het noorden (afb. 21, 4b en afb. 25) gaf als onderkant van de singelmuur daar een diepte van minus 1,15 m NAP. De reden van deze diepere fundering was het feit dat ter plaatse geen zand was, maar een dikke veenlaag, afgedekt door een kleilaag van 50 à 60 cm dikte, waarin veel zoetwaterslakken. De bovenkant van het veen bevond zich op minus 0,65 m NAP.

Het is (nog) niet duidelijk wanneer dit deel van de stadsbuitengracht zijn singelmuur gekregen heeft. Gezien het steenformaat komen de 14e en 15e eeuw in aanmerking. Bestudering van de schutmeestersrekeningen kan wellicht uitkomst brengen. De oudste

Afb. 24. *Catharijnesingel. Singelmuur; links de 18e eeuwse herstelling.*

Afb. 25. Catharijnesingel. Singelmuur op de hoek van de Singel en het Leidse Veer.

vermelding van een singelmuur in Utrecht is van 1348 (GAU, Arch. Stad I,328).

LIT: zie onder Van Asch van Wijckskade.

5. Hogelanden O.Z.

In samenwerking met de ROB (A. Bruijn en H. F. Wijnman) en de Stichting „Het Nederlandse Gebruiksvoorwerp werd van 11 t/m 15 september 1972 een onderzoek ingesteld naar de restanten van een middeleeuws pottebakkersbedrijf aan de Hogelanden O.Z., vlak bij de Vecht, op de plaats van de voormalige loodwitfabriek.

De resultaten waren boven verwachting. Weliswaar was bij een onderzoek in 1971 al veel materiaal tevoorschijn gekomen uit de kuilen, waarin de pottebakkers hun misbaksels gooiden, maar behalve nog meer van dergelijke afvalgaten (afb. 26), werd ook de oven zelf gevonden (afb. 27), al waren daar slechts de onderste twee lagen van één helft met de stookkuil van over gebleven.

O.a. aan de hand van in Amsterdam gevonden materiaal (zie: J. Baart e.a. p. 54-55 en 241-256.) werden oven en misbaksels gedateerd in het eerste kwart van de 15e eeuw. De publicatie over de pottebakkersindustrie en haar producten is in een vergevorderde staat van voorbereiding.

Nadat nog in de eerste week van januari 1973, voorafgaand aan de bouw van de dr. Henri van der Hoevenkliniek, een hoeveelheid misbaksels geborgen was, werd van 19 maart t/m 30 april 1973 een selectie uit de producten van de oven in het Centraal Museum Utrecht tentoongesteld onder de titel „Utrechtse Misbaksels uit 1400“.

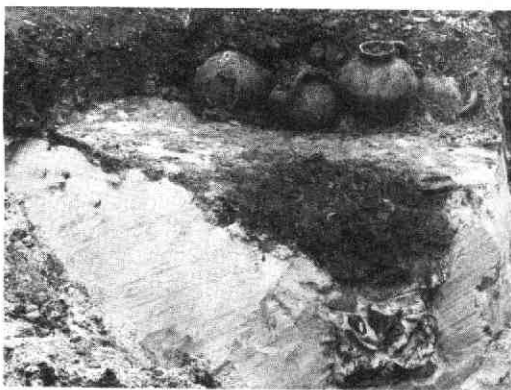
LIT: T. J. Hoekstra: Industrie in Utrecht, in: De Timmerwerf, 1972-6 p. 7-10. A. Bruijn en T. J. Hoekstra, Utrechtse Misbaksels uit 1400, in: MBOU 1973-3, p. 19-22. A. Bruijn en T. J. Hoekstra, Utrechtse Misbaksels uit 1400, in: Spiegel Historiaal, 1973-4, p. 246-249. H. J. E. van Beuningen, A. Bruijn en T. J. Hoekstra, Pottersvuren langs de Vecht (in voorbereiding). J. Baart e.a., Opgravingen in Amsterdam, Amsterdam 1977.

DEP: ROB en Stichting „Het Nederlandse Gebruiksvoorwerp“.

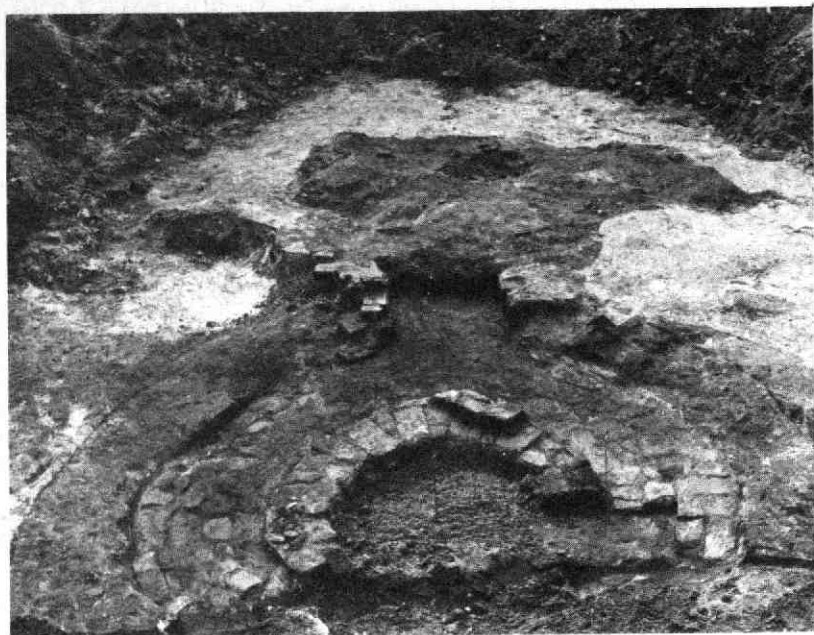
6. Jacobikerkhof (Jacobikerkerk)

Tijdens de restauratie van de Jacobikerk werd - in december 1973 - aan de noord-westhoek van de (in pandige) toren met hulp van de AWN afd. Utrecht en andere vrijwilligers een onderzoek op beperkte schaal ingesteld. Gevonden werden de funderingen van een smallere zijbeuk dan de huidige. Het muurwerk was tot op grote diepte weggehakt om plaats te maken voor graven. De aanlegdiepte bevond zich op +1,10 m NAP. De onderkant van de torenfundering, waarmee die van het smalle zijschip één geheel vormde, kon niet vastgesteld worden; die fundering liep in ieder geval een halve meter dieper met een flinke versnijding naar het westen. De ongestoorde grond kwam tot +1,50 m NAP.

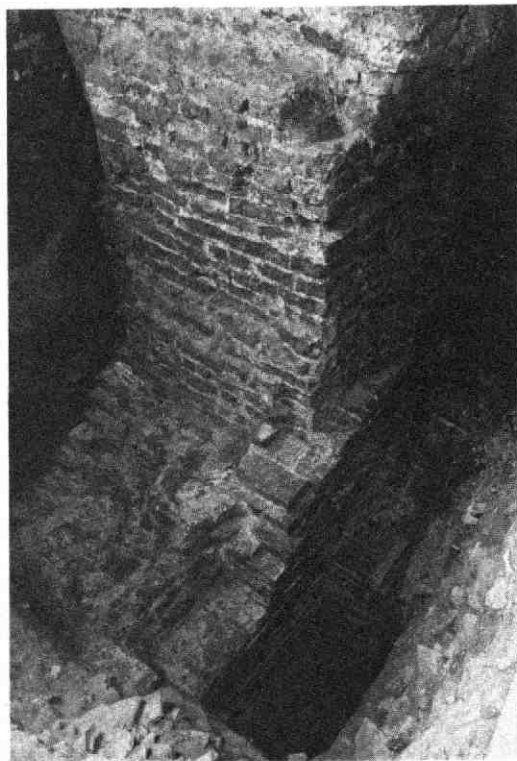
De onderkant van de zijschipmuur rustte direct op het schone rivierzand, dat van boven afgesloten werd door alternerende klei- en zandbaantjes. De aanleg-

Afb. 26. Hogelanden O.Z. Kuil met misbaksels, bevroord door vier grote blauw-grijze waterkannen (foto: T. J. Hoekstra).

Afb. 27. Hogelanden O.Z. Restanten van de ronde pottebakkersoven; bovenaan de stookgang en de stookkuil.

Afb. 28. Jacobikerk. Aanzet van de fundering van het smalle zijschip (links onder) en de torenfundering met versnijdingen (rechts).

breedte van het fundament bedroeg 1,50 m; het was vervaardigd in een soort kistwerk (afb. 28).

Belangrijk is de vaststelling dat de toren van het begin af aan inpandig geweest is. Op grond van het metselverband - een gedegeneerd Vlaams verband - en het steenformaat (32 x 16 x 8 cm) kan de bouw van de toren en van het smalle zijschip op „rond 1300” gesteld worden.

Als „losse vondst” mag nog vermeld worden een grafsteen (afb. 29) met de symbolen van dezelfde heiligen als die op een baggervondst uit de Oude Gracht staan (zie aldaar).

LIT: Th. Haakma Wagenaar, Verslag Bouwhistorische Begeleiding Restauratie Binnenstadskerken, in: Jaarverslag 1973/1974 Restauratie vijf Hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht, Utrecht (1976), p. 43 en 48. NB. Het lijkt mij niet waarschijnlijk - zoals Haakma Wagenaar stelt - dat het smalle zijschip eerder gefundeerd is dan de toren.

7. Jansveld c.a.

In rioolsleuven die in september en oktober 1973 in het Jansveld, de Korte Slachtstraat en de Boothstraat gegraven werden, werd gekeken naar mogelijke gegevens omtrent de Rijnloop in dat deel van de stad. De vraag die daarbij centraal stond, was of de Voorstraat een herkenbare en dateerbare waterloop geweest is.

In het Jansveld werd op ca +0,70 m NAP rivierzand met een kleidekje gevonden, maar de bovenkant daarvan was vergraven en afgedekt door een laatmiddeleeuws ophogingspakket. In de klei en in het zand zijn geen voorwerpen gevonden, zodat de tijd van afzetting volkomen onzeker blijft.

In de Boothstraat werd het zand al op +2,00 m NAP aangetroffen. Deze straat heeft dus de laat-middel-eeuwse vergraving niet meegemaakt, wat te verklaren is uit het feit dat hij pas in 1658 aangelegd is als doorbraak vanuit de St. Jans-immuniteit.

Uit een sloot met venige vulling op de hoek van het Jansveld en de Kleine Slachstraat kwam een leren messchede tevoorschijn samen met midden-14e eeuwse steengoed en aardewerk. De schede (afb. 30) is 16,5 cm lang en versierd zowel d.m.v. stempel- als snijtechniek. Gedeelten van het riempje voor bevestiging aan de gordel zijn nog aanwezig. De sloot, die in de richting van het Jansveld lag, is niet de bekende immuniteitsloot, die nl. dichter naar het Janskerkhof toe gelegen heeft. Daar er geen jonger materiaal dan het bovenvermelde in de sloot gevonden is, zal hij dus nog in de 14e eeuw in onbruik geraakt zijn.

8. Kromme Nieuwe Gracht 39

Onder leiding van drs. W. J. van Tent, provinciaal archeoloog van Utrecht, werd in april 1973 door leden van de AWN afd. Utrecht een onderzoek ingesteld in de kelder van het bovenvermelde huis. Doel van het onderzoek was na te gaan in hoeverre de Kromme Nieuwe Gracht al van Romeinse oorsprong is. Weliswaar werden in oeverwalachtige afzettingen Romeinse scherven gevonden, maar die waren vermengd met materiaal uit de 11e en 12e eeuw na Chr.

In de oever waren vele paaltjes geslagen, maar gezien de geringe oppervlakte waarover het onderzoek zich uitstrekte, kon daaruit geen herkenbare structuur gedistilleerd worden. De AWN heeft een rapport van het onderzoek gemaakt.

9. Lange Nieuwstraat (Catharijne Convent)

Gedurende de beide jaren die deze kroniek beslaat werd door de AWN afd. Utrecht onderzoek gedaan in de pandhof van het Catharijne Convent. Twee vragen stonden daarbij centraal: liep er een Romeinse weg van het castellum (Domplein) naar het zuiden door de pandhof, en: heeft de pandhof een vierde (noordelijke) arm gehad en hoe zag die er in fundament uit?

Sporen van een Romeinse weg zijn niet gevonden, maar wel een tonput met twee „pingsdorf“ tuitpotten en een „andenne“ kan, alles uit de late 12e eeuw (afb. 31).

De resultaten met betrekking tot de vierde arm zijn

Afb. 29. Jacobikerk. Groot fragment van een grafsteen met de symbolen van Maria (lelie), Jacobus de Meerdere (staf en schelp) en Catharina (zwaard). Vermoedelijk is het rad van Catharina op het afgebroken deel te zien geweest.

pas in 1974/1975 tevoorschijn gekomen en zullen in de volgende kroniek ter sprake komen.

LIT: Th. G. van Dijk, Het tweede Catharijne Convent te Utrecht, in: Jaarverslag van de AWN afd. Utrecht, 1974, gestencild, ongepagineerd. T. J. Hoekstra, Het Catharijne Convent te Utrecht, aspecten van een onderzoek, in: Het Catharijne Convent, Monument met Toekomst, Utrecht 1975, p. 39-48.

10. Lange Nieuwstraat (terrein Willem Arntsz Stichting.)

Eind april 1972 werden bij grondwerkzaamheden voor de nieuwbouw van de Willem Arntsz Stichting 302 munten gevonden, 7 gouden en 295 zilveren. Deze schat is tijdens de belegering van Utrecht door bisschop David van Bourgondië in 1483 in de grond geraakt. Van de eventuele verpakking is niets teruggevonden. Zeer bijzonder is het in de schat aanwezige geld dat tijdens de belegering in de stad Utrecht geslagen is.

(Op 21 januari 1975 zijn de munten, die alle door de Willem Arntsz Stichting verworven konden worden, in langdurig bruikleen aan het Centraal Museum Utrecht afgestaan. Ter gelegenheid van de overdracht zijn ze tentoongesteld geweest in de hal van het museum onder de titel „Een verborgen schat geborgen“).

LIT: Dr. H. Enno van Gelder, Utrecht, in: Nieuwsbulle-

Afb. 30. Jansveld. Leren messchede met gestempelde en gesneden versiering (lengte: 16,5 cm).

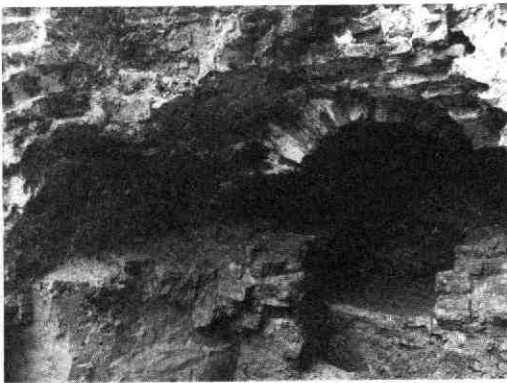
Afb. 31. Lange Nieuwstraat. Catharijne Convent. De -gerestaureerde - inhoud van de tonput, gevonden in de pandhof.

tin KNOB, 1972-10 p. 122*. Dez., Muntvondst in Bouwput, in: MBOU 1972-10, p. 73-74. Dez., Muntvondsten, Utrecht 1972, in: Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 1971/1972, p. 174-182 (Tevens als overdruk als tentoonstellingscatalogus bij de bovenvermelde tentoonstelling in het CMU.). Dez., in: De Geuzenpenning, 1972-4, p. 53-54.
DEP: CMU.

11. Lepelenburg

Bij rioleringswerkzaamheden in het Lepelenburg werd in augustus 1972 de middeleeuwse stadsmuur doorsneden, die daar ongeveer noord-zuid liep. Vóór de aanleg van het Lepelenburg en de andere aarden bolwerken in 1578/1580 had de stadsmuur aan de oostzijde van Utrecht een vrijwel recht verloop, hier en daar onderbroken door een waltoren. Het gevonden gedeelte had een aanlegbreedte van 3 meter en was op +0,80 m NAP direct op het zand ge-

Afb. 32. Lepelenburg. Rioolopening met bakstenen vloer door de stadsmuur.

fundeerd. Door de muur heen liep een vermoedelijk originele, overkluisde rioolopening met een hoogte van 1,05 m (afb. 32). Onmiddellijk ten noorden van de rioolopening werd de muur naar binnen toe 1,20 m dikker. Een verklaring voor deze verdikking is niet zomaar te geven; mogelijkerwijs heeft het iets te maken met een verzwaarde aanleg voor een waltoren. Ca. 7 meter naar het noordwesten werd nog een 85 cm dikke muur doorsneden. In 1933 heeft men die ook reeds gezien, toen met een boogvormige opening (grondboog?); zie GAU, Hist. Atlas M. 003. De functie van de muur is niet duidelijk.
LIT: zie onder Van Asch van Wijckskade.

12. Lunetten (uitbreidingsplan)

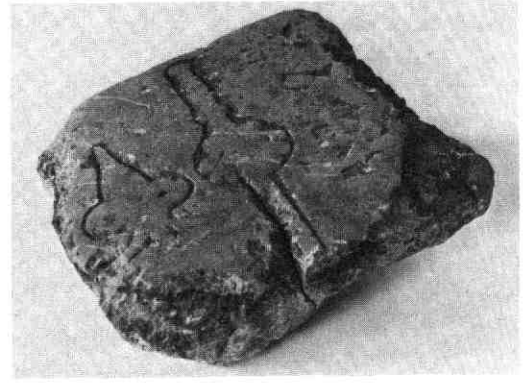
Leden van de AWN afd. Utrecht „beliepen“ het terrein van het uitbreidingsplan „Lunetten“ in de hoop aan oppervlaktevondsten bewoningsconcentraties of andere sporen van menselijke activiteit te ontdekken. Alleen rond de voormalige boerderij De Koppel werd wat -laat-middeleeuws - aardewerk gevonden.

13. Nieuwe Gracht (Servaasbrug)

Bij de aanleg van het verversingsgemaal aan het zuid-einde van de Nieuwe Gracht kwam in het najaar van 1972 de Servaasbrug droog te staan. Het middeleeuwse gedeelte van deze brug (aan de stadszijde, zie afb. 22) vertoonde gedeeltelijk nog origineel werk met een steenformaat van 30 x 15 x 7,5 cm. Uiteraard kwamen ook latere herstellingen voor. Zo staat er in de Vroedschapsresoluties van 23 mei 1740 te lezen dat de „cluijs“ van deze brug „geborsten“ was en dat men besluit - „ter voorkoming van ongelukken“ - „tot het doen herstellen van 't defectueuse aan gezeijde brugge en die weder in goede staat te brengen“.

Opvallend waren de zware palen die langs de westelijke muur van de brug in het zand stonden (afb. 22 en 33). Tussen de palen en de muur bevonden zich zware planken, waartegenaan de muur gemetseld was

Afb. 43. Oude Gracht. Platte kalksteen met de symbolen van Maria, Jacobus de Meerdere en Catharina (zie ook afb. 29).

(zie ook onder Oude Gracht). De brug is gefundeerd op een dicht net van paaltjes.

14. Oude Gracht

Bij de aanleg van een riool in de Oude Gracht in het najaar van 1973 kwam een deel van de gracht tussen Jansbrug en Viebrug langs de oostelijke kademuur droog te liggen. Een aantal baggervondsten werd daarbij gedaan, die gedeeltelijk in het MBOU gepubliceerd zijn. Veel nieuws is daarover dan ook niet te zeggen, behalve dat alle drie symbolen op de platte kalksteen (afb. 34) nu geïdentificeerd zijn aan de hand van een grafsteen uit de Jacobikerk (afb. 29); van links naar rechts zijn het: Maria (lelie), Jacobus de Meerdere (pelgrimsstaf en schelp) en Catharina (resp. zwaard en rad).

Bij het maken van proefsleuven voor de bovengenoemde riolering (in februari 1973) kwam in een haaks over de werf gelegen sleufje tegenover de Drakenburgstraat een 14e eeuwse grachtbeschoeiing tevoorschijn. Deze kademuur had een dikte van 85 cm en was gemaakt uit bakstenen van 32 cm lang. Aan de grachtzijde van deze muur werd een beplanking gevonden die door eiken palen tegen de muur aangehouden werd (afb. 35). 80 cm verderop in de richting van de gracht stonden weer twee - losse - eiken palen.

Daar de schoeiingsmuur 2,10 m uit de huidige grachtwand lag en - met zijn waterkant - slechts 1,05 m uit de tegenwoordige werfkelder muur, moet aangenomen worden dat in de 14e eeuw de gracht meer naar het oosten gelegen heeft en de werf smaller is geweest. Mogelijkerwijs is de gracht in zijn geheel wel breder geweest. (zie voor de houten constructie ook onder Nieuwe Gracht, Servaasbrug).

LIT: T. J. Hoekstra, Een versierde steen uit de Oude Gracht, in: MBOU, 1973-10, p. 91. T. J. Hoekstra, Een tinnen lepel uit de Oude Gracht, in: MBOU, 1974-1, p. 7-8.

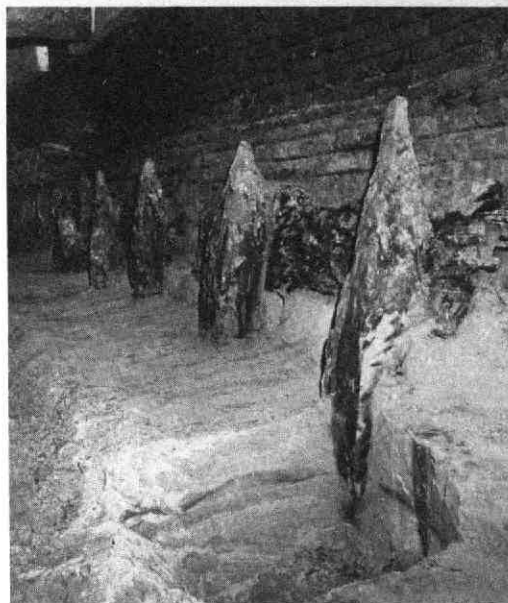
15. Oude Gracht Bijhouwerbrug

Bij werkzaamheden op de overkluizing van de Bijhouwerbrug in mei 1972 werden één tot drie lagen metselwerk in gebogen vorm aangetroffen met een steenformaat van 27 x 13 x 5,7 cm. Het muurfragment zelf had een breedte van 1,23 m en had de vorm van een cirkelsegment met zijn open kant naar het westen. Op grond van het steenformaat zou een 16e eeuwse datering mogelijk zijn. Toch is het voorsnag volstrekt onduidelijk wat de betekenis van deze „fundering” is. Met de oude noch de nieuwe Tolsteegpoort kan het in verband gebracht worden.

LIT: C. L. Temminck Groll, Restauraties in Utrecht, in: MBOU, 1958-1, p. 2-5.

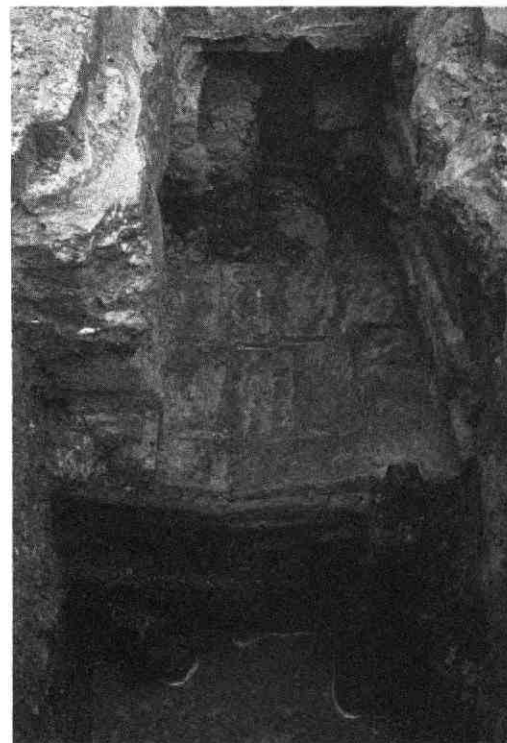
16. Oude Gracht 36

In de zomer van 1972 verrichtte een aantal leden van de AWN afd. Utrecht een klein onderzoek in de achtertuin van het pand Oude Gracht 36. Behalve een 16e eeuwse beerput die al geleegd was kwam er een

Afb. 33. Nieuwe Gracht. Servaasbrug: in het zand geslagen palen die planken tegen de fundering houden.

Afb. 35. Oude Gracht. Schoeiingsmuur met houtconstructie gezien naar de landzijde.

oost-west gericht fundament tevoorschijn bestaande uit twee poeren met een spaarboog daartussen. Steenformaat 30 x 15 x 7 cm. Daar geen connectie met andere muren te vinden was, kan over de betekenis van dit muurfragment weinig gezegd worden.

17. Oude Kamp 5

Tijdens de restauratie van het pand Oude Kamp 5 werd in het najaar van 1972 een onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het huis ingesteld n.a.v. tevoorschijn gekomen fundamenten.

In de eerste helft van de 18e eeuw was in het huis een smederij gevestigd, zoals o.a. bleek uit de in de voorkamer bewaard gebleven resten van een bakstenen smidsvuur.

In oorsprong vormde het pand één geheel met Oude Kamp 7: de achtermuur van de voorkamer liep dóór tot in dat buurpand. In de late middeleeuwen vormde die achtermuur tevens de buitenmuur, zodat van een breed en ondiep huis sprake was, dat slechts één woonlaag en een kap had. Na de opdeling is nr 5 tot twee maal toe naar achteren uitgelegd en verhoogd met een verdieping, waarbij de kap gedeeltelijk mee omhoog gegaan is.

In 1975/1976 is Oude Kamp 7 onderzocht. In de Kroniek(en) van die jaren zal nader op beide panden worden ingegaan.

LIT: T. J. Hoekstra, Industrie in Utrecht, in: De Timmerwerf 1972-6, p. 7-10. T. J. Hoekstra, Oude Kamp 5 en 7, een onderzoek naar de bouwgeschiedenis, in: MBOU, 1973-8, p. 72-76. C. L. Temminck Groll, Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht, 's-Gravenhage 1963, p. 127.

18. Predikherenkerkhof 9

In maart en april 1972 werden enige verkenningen uitgevoerd in de kelder en in de tuin van het pand Predikherenkerkhof 9. Schamele restanten van het Dominicanen- of Predikherenklooster werden waargenomen. In de noordelijke kelder aan de straatzijde be-

vindt zich een noord-zuid lopend fundament van grote bakstenen (31 à 32 x 15 à 16 x 8 cm). Onder de zuidelijke kelder muur maakte het een hoek naar het oosten. In de noordoost hoek van de kelder is een stapelput, die overbouwd is door de kelder muren. Enige samenhang met het fundament kon door verstoring niet aangetoond worden. Wel kwam er uit de put veel grof baksteenpuin (afmetingen van 30 tot 34 x 15 à 16 x 7 à 8,5 cm).

Een waterput die gedeeltelijk onder de zuidelijke muur van de kelder stak, kon niet onderzocht worden, maar zal, gezien zijn plaats, wel tot de kloosterperiode behoren.

De tijdsbepaling van de restanten kan met enige voorzichtigheid op grond van de baksteenformaten gesteld worden op de tweede helft van de 13e eeuw.

Het Dominicanenklooster werd in 1252 gesticht en brandde af met de grote stadsbrand van 1253. In 1583 wordt het - na in 1566 en 1579 zwaar van de beeldenstorm te hebben geleden - afgebroken. Pas in het midden van de 17e eeuw verschijnen er woonhuizen langs het Predikherenkerkhof.

Een klein proefgat in de tuin leverde slechts een puinpakket op, mogelijkkerwijs van een uitbraaksleuf.

Bij de verbouwing van het pand Predikherenkerkhof 7 en bijbehorende gebouwen aan de Breedstraat in 1960 zijn ook resten van het klooster waargenomen en opgetekend. Tekeningen en opmetingen blijken echter onvindbaar.

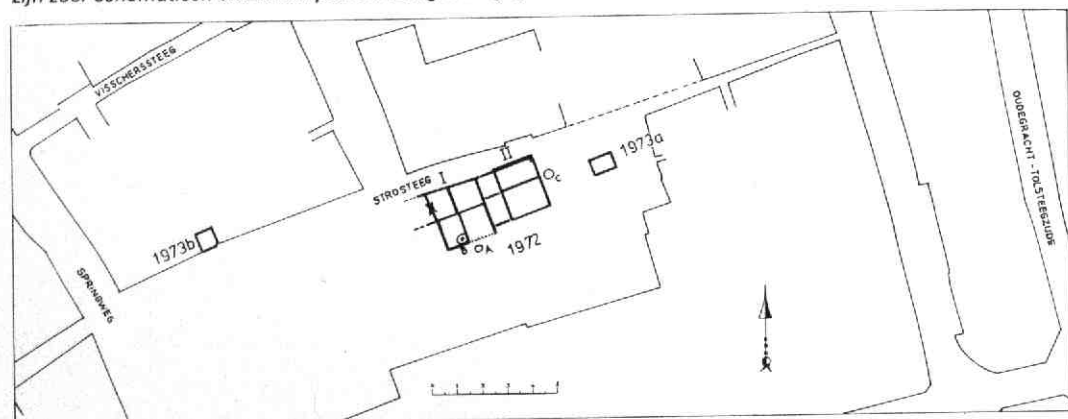
LIT: C. L. Temminck Groll, Vondsten en restauraties in Utrecht, in: MBOU, 1961-2, p. 19.

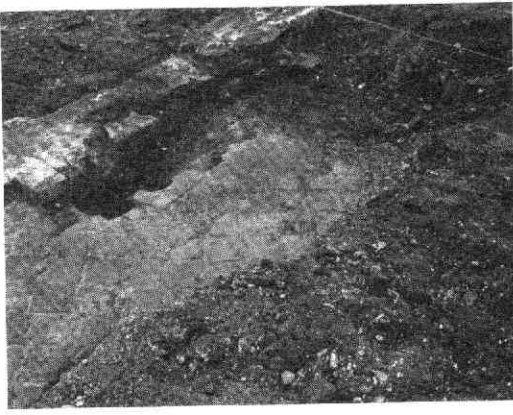
19. Strosteeg, 1972 (parkeergarage)

Van 23 mei t/m 8 juni werd een opgraving gedaan op de plaats waar aan de Strosteeg een parkeergarage moest verrijzen. (afb. 36, 1972). Door onvoorziene omstandigheden werd de onderzoeksduur zeer bekort, zodat helaas alleen zeer globale en onvolledige gegevens verkregen konden worden.

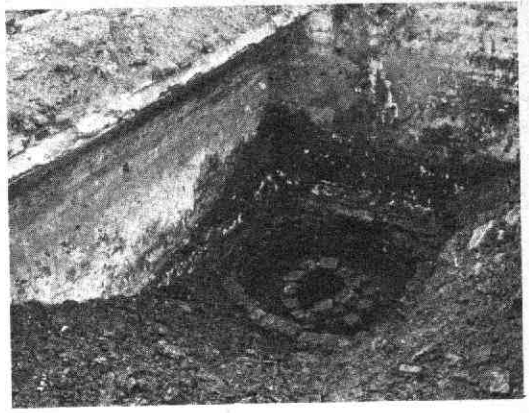
Aan de zuidkant van de Strosteeg hebben twee grote

Afb. 36. Strosteeg. Overzicht van de onderzoeken in 1972 en 1973. De grote middeleeuwse huizen (1972) zijn zeer schematisch en zonder periodisering weergegeven.

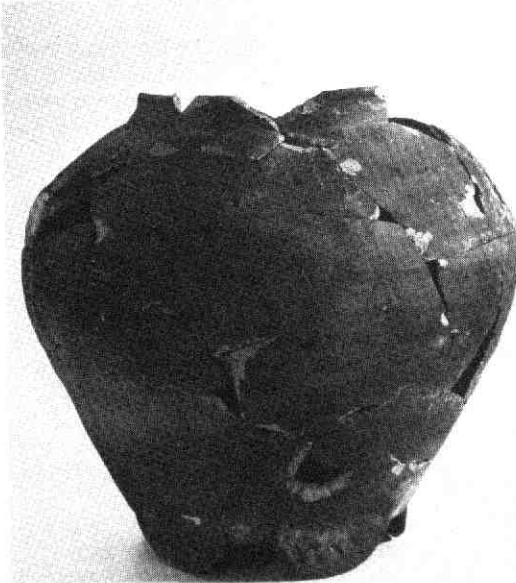
Afb. 37. *Strosteeg (1972). „Rug-aan-rug“ haard met stenen haardpotring (half) en plavuizenvloer.*

Afb. 39. *Strosteeg (1972). Put in de kelder achter huis I met gestapeld „binnenputje“. NB. De kelder-muren lopen over de putrand heen!*

middeleeuwse huizen gestaan, waarbij vooral huis nr II opviel door zijn dikke funderingen van bijna een meter, bestaande uit zware poeren met spaarbogen daartussen. Nr. I lijkt een van oorsprong breed en ondiep huis, dat later (?) is opgedeeld en naar achteren toe uitgelegd (met kelders). Het steenformaat van de frontmuur van huis I bedroeg 30 x 15 x 7 cm. De meest westelijke tussenmuur had een „rug-aan-rug“ haard met blauw-grijze haardpotten onder een natuurstenen ring (afb. 37 en 38), terwijl nog een deel van een keper gelegde plavuizenvloer over was.

Afb. 38. *Strosteeg (1972). Blauw-grijze haardpot uit een van de haarden van afb. 37.*

In de kelder achter dit deel van het huis, die uit de 16e eeuw stamde, bevond zich - gedeeltelijk onder de kelder-muur - een put (afb. 36, B), waarin zich een eigenaardig stapelputje bevond (afb. 39).

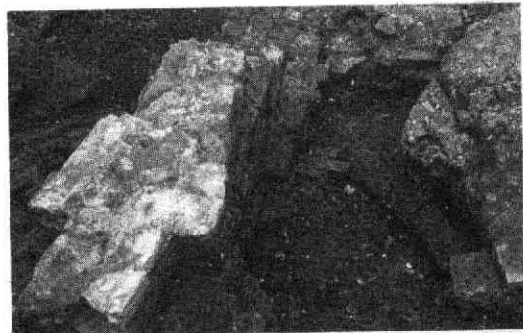
Even ten oosten van huis II lag een grote beerput (afb. 36, C), waarvan de kap in de 18e eeuw hersteld was. Over die kap heen liep een muurfragment van middeleeuwse steen, dat gemetseld was in de vorm van een haard (!) (afb. 40).

Erg onduidelijk is het „tussenstuk“ tussen de huizen I en II. Er waren aanwijzingen dat de muurresten die daar gevonden zijn, ouder zijn dan de huizen I en II zelf. Ook wat 13e eeuws materiaal dat vlakbij gevonden is, duidt op bewoning uit de tijd vóór (of tijdens de voorgangers van) de beide huizen.

Op de allerlaatste dag waarop onderzoek mogelijk was, werd nog een vroeg-15e eeuws beerputje gelegd (afb. 36, A), waaruit o.a. de twee kookkannetjes of grapen van afb. 41 kwamen.

Dr. J. Jansen van het Instituut voor Veterinaire Parasitologie en Parasitaire Ziekten van de RU Utrecht onderzocht de mest uit deze put op parasieteneieren. Uit

Afb. 40. *Strosteeg (1972). Haardfragment (let op „inbochting“) over put C.*

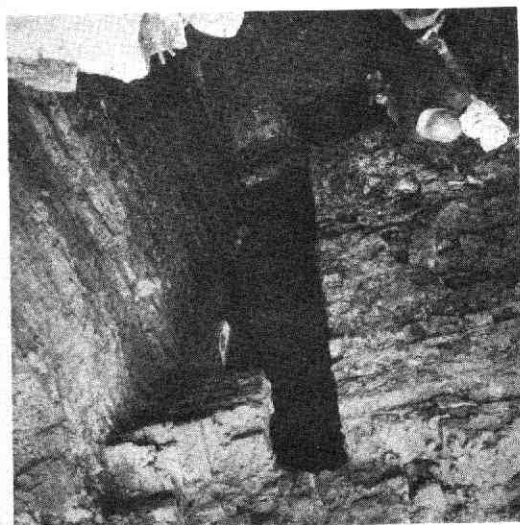
Afb. 41. Strosteeg (1972). Twee kookkannetjes uit put A.

één gram kwamen ca 4300 eieren van *Ascaris lumbricoides* (spolworm van de mens) en ca 8450 eieren van *Trichuris trichura* (zweepworm van de mens).

Strosteeg, 1973a (put achter parkeergarage)

Bij de aanleg van een riool rond de parkeergarage aan de Strosteeg (zie boven) werd op 23 mei 1973 een beerput aangetroffen (afb. 36, 1973 a). Aanvankelijk liet het zich aanzien dat er een 18e of 19e eeuwse beerput in een middeleeuwse kelder gemaakt was. Nadat evenwel de (ronde) put machinaal verwijderd was, bleek dat de „kelder” eveneens een put was met een omvang van 4,00 x 2,25 meter. Op 23, 24 en 25 mei is hij vrijwel geheel uitgegraven, waarbij bleek dat hij doorliep tot ca minus 0,25 m NAP, d.w.z. tot ongeveer 5 meter onder de straat. In de zuidwest hoek be-

Afb. 42. Strosteeg (1973a). Interieur van de grote beerput achter de parkeergarage. Rechts van de stortkoker een restant van het gewelf.

vond zich de in één keer meegemetselde stortkoker, terwijl een oost-west gericht tongewelf het geheel afgedekt had. De put was gemaakt in baksteen van het formaat 30 x 15 x 7,5 cm (afb. 42). De put had een buitengewoon rijke inhoud, beginnend met materiaal uit het tweede kwart van de 14e eeuw en doorlopend tot het eerste kwart van de 15e eeuw. Of de put daarna - en vóór de 18e/19e eeuw - in gebruik is gebleven, kon niet worden vastgesteld omdat de bovenste lagen met de ronde put al machinaal verwijderd waren. Evenmin is het voorsnog duidelijk bij welk perceel de put gehoord heeft: bij een huis aan de Oude Gracht of bij één aan de Strosteeg?

Het is in het kader van deze kroniek niet wel doenlijk de hele inhoud van de put te beschrijven. Daarom een paar grepen. Op afb. 43 staat een verzameling 14e eeuwse aardewerk afgebeeld, die de verhouding in de put goed weerspiegelt: er zat ongeveer evenveel lokaal gemaakt roodbakend aardewerk in als uit Siegburg geïmporteerd steengoed. Het blauw-grijze aardewerk - eveneens lokaal vervaardigd - vormde een veel kleiner deel, nl. 1/3 van ieder van de beide andere groepen. Het hoge percentage importwaar geeft de rijkdom van de put en haar gebruikers goed aan. Ook het voorkomen van veel glas duidt op een bovengemiddelde welvaart van de gebruikers. De glazen voorwerpen zijn inmiddels gepubliceerd door Dr. C. Isings (AIU) en H. F. Wijnman (ROB).

Een bijzonder voorwerp is het tinnen pelgrimsinsigne (afb. 44). Uit welk pelgrimsoord het afkomstig is, is niet bekend. Evenmin is de betekenis van het rand-schrift duidelijk. Vergelijk voor een gelijksoortig exemplaar: J. Baart e.a., p. 389. Het beendermateriaal is - voor zover verzameld - gedetermineerd door drs. L. H. van Wijngaarden-Bakker (IPP). Behalve resten van rund, schaaft, geit, varken (weinig!), kat, vogels en vissen, werden vier hondeschedels gevonden, die uitvoerig beschreven zijn (zie LIT).

Prof. dr. F. P. Jonker (Laboratorium voor Paleobotanie en Palynologie, RU Utrecht) was zo vriendelijk de pitten en zaden te determineren. Interessant was daarbij de enorme hoeveelheid vijgepitten. Verder kwamen veel voor: pitten van de zure kers (en een paar van de zoete kers) en druivepitten. Braam, kroosjespruim en mispel werden in vrij grote aantallen gevonden, evenals wandfragmenten van de walnoot. Van de framboos werd één pitje herkend. Aan onkruidzaden kwamen tevoorschijn die van uitstaande melde, melkganzevoet, kleine klaproos, knopige duizendknoop, schapenzuring, vogelmuur en diverse zeggesoorten.

Dr. J. Jansen (Laboratorium voor Veterinaire Parasitologie en Parasitaire Ziekten, RU Utrecht) onderzocht monsters op het voorkomen van parasieten. Op één gram materiaal kwamen 60 spoolwormeieren (*Ascaris lumbricoides*) en 2730 zweepwormeieren (*Trichuris trichura*) voor.

LIT: L. H. van Wijngaarden-Bakker en G. F. IJzereef, *Mittelalterliche Hunde aus den Niederlande*, in: *Zeitschrift für Säugetierkunde*, Bd. 42 (1977) H. 1, p. 13-36. J. Baart e.a., *Opgravingen in Amsterdam, Amster-*

Afb. 43. *Strosteeg (1973a). Keramiek uit de grote put. Steengoed drinkgerei uit Siegburg, keukengoed van rood aardewerk, verm. uit Utrecht en twee blauw-grijze schalen, die eveneens in de keuken thuishoren en lokaal gefabriceerd zijn.*

dam 1977, p. 389. C. Isings en H. F. Wijnman, in: *Journal of Glass Studies* (1977), ter perse.

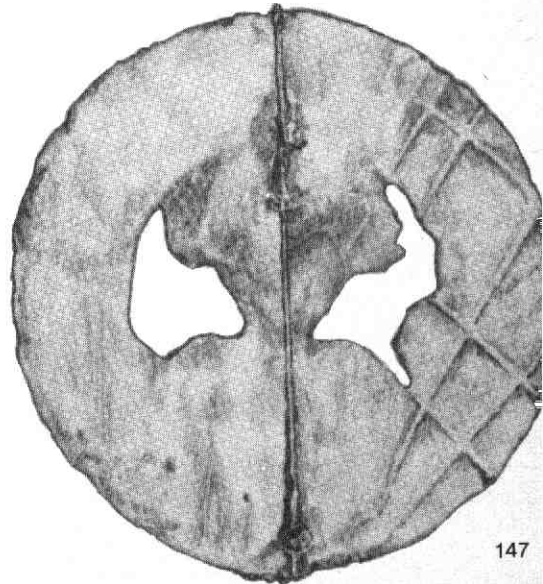
Strosteeg 45, 1973b

In het interieur van het zeer kleine huisje Strosteeg 45 (afb. 36, 1973b) werd een 19e eeuwse put gevonden, benevens een haardplaatsje van oudere datum aan de oostelijke wand. Bij onderzoek bleek dat het huisje ontstaan was door „invulling” van een ruimte tussen twee huizen (waarvan het oostelijke nu afgebroken is). De beide zijmuren van het huisje zijn dan ook ouder dan de voor- en achtergevel en de kap. De documentatie vond plaats in april 1973.

20. Twijnstraat aan de Werf

In de maanden oktober en november 1972 werd een onderzoek ingesteld op een klein terreintje aan de Twijnstraat aan de Werf/hoeke Nauwe Watersteeg. Alleen de noordelijke helft van het perceel werd onderzocht. Doel van het onderzoek was o.a. meer te weten te komen over de daar nog aanwezige originele oever van de Oude Gracht. Immers aan de Twijnstraat zijn geen werfkelders, zodat het oorspronkelijke talud van de gracht - die daar ter plaatse bovendien nog een deel van de rivier is - bewaard is gebleven. Met dat doel voor ogen werden de sleuven haaks op het water gegraven (afb. 45). In de dichtstbijzijnde

Afb. 44. *Strosteeg (1973a). Tinnen pelgrimsinsigne; voor- en achterzijde.*

Afb. 45. Twijnstraat aan de Werf. Overzicht van het opgravingsterrein gezien in de richting van de Oude Gracht.

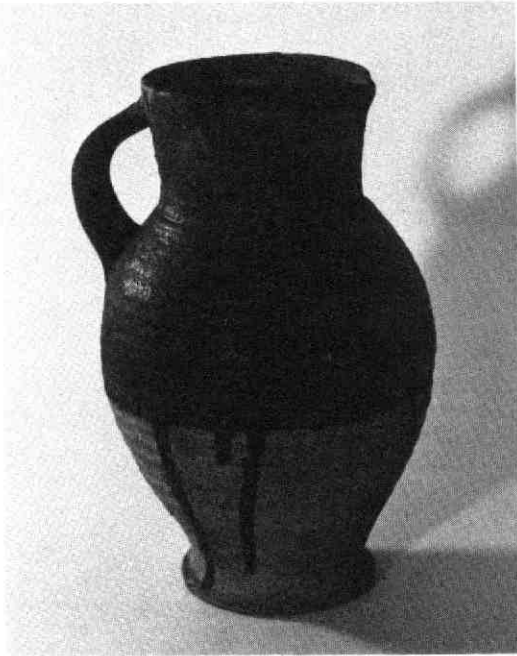
sleuven - dus hoog op de oever aan de oostelijke kant van het terrein - werden flinke zand- en kleiophogingen gevonden met daarin laat 12e eeuws materiaal (haakoor, spinsteentje). De zand- en kleilagen waren duidelijk door water afgezet. Hieruit mag geconcludeerd worden dat het water in die tijd nog veel beweging en niveaueverschil vertoonde.

Verder naar de gracht toe - en vooral in de sleuf evenwijdig aan de straat - werd de grond modderig terwijl er veel laat-13e eeuws materiaal gevonden werd (vroeg-steengoed). M.i. is dat een teken van het tot rust komen van het water in de late 13e eeuw, iets dat samenvalt met de eerste vermelding van de werven. (zie hierover: F. Ketner, Mickelenborch bij de Gaardbrug, in: MBOU, 1948, p. 43-45.)

De eerste bouwactiviteiten op het opgravingsterrein - afgezien van een aantal palen, die geen samenhang te

zien gaven - werden gevormd door wat muurfragmenten en een daarbij behorende latrinekoker met afvoer naar de gracht, vlak bij de straat. Het steenformaat van de koker bedroeg: 30 x 14 à 15 x 6 à 7 cm. Uit de latrine kwam een kannetje van geel aardewerk met op de bovenste helft een bruine ijzerengobe tevoorschijn (afb. 46). Het is afkomstig uit de omgeving van Worms en wordt in de 14e eeuw gedateerd. Vergelijkbare kannetjes zijn in Nederland bekend uit Dordrecht en Nijmegen. Helaas kon geen duidelijk bouwwerk aan de latrine verbonden worden.

Enig houvast komt er pas weer in de 16e eeuw met de constructies aan de noordzijde van het terrein (rechts op afb. 45). Hier liggen drie looiersbakken van baksteen (24 x 12 à 13 x 5,5 cm). Ook de afvoergoot ten zuiden (= links) van de latrine stamt uit die tijd. De functie van de bakken kon worden vastgesteld door het feit dat vnl. in de (half)ronde bak veel haren, een

Afb. 46. *Twijnstraat aan de Werf. Kannetje uit de latrine koker.*

paar stukjes leer, eikenschors en kalk gevonden werden.

Eigenaardig is dat de bakken gedeeltelijk afgebroken zijn toen de op de foto zichtbare muur werd gebouwd; er moet dus een verandering in de perceelsscheiding hebben plaats gevonden. De oostelijke bak heeft geen resten van opstaande wanden meer, omdat hij vervangen geweest is door een eikehouten bak op drie liggers (afb. 47). Uit deze houten bak kwamen veel pijpekoppen tevoorschijn, die gedateerd konden worden tussen 1625 en 1640 (det. P. Smiesing). In het midden van de 17e eeuw moet het bedrijf dus wel beëindigd zijn geweest. Uit de kuil die op afb. 47 onder de bakken zichtbaar is, kwam 15e eeuwse materiaal, o.a. het (Utrechtse) bordfragment op afb. 48.

Na de looierijen wordt het weer anderhalve eeuw onduidelijk wat er met het terrein aan de hand is, totdat in 1807 de winkelier en uitdrager Dirk Serree er drie huisjes op laat bouwen, die in 1962 gesloopt zijn.

LIT: T. J. Hoekstra, *Industrie in Utrecht*, in: *De Timmerwerf*, 1972-6, p. 7-10.

21. *Vredenburg*

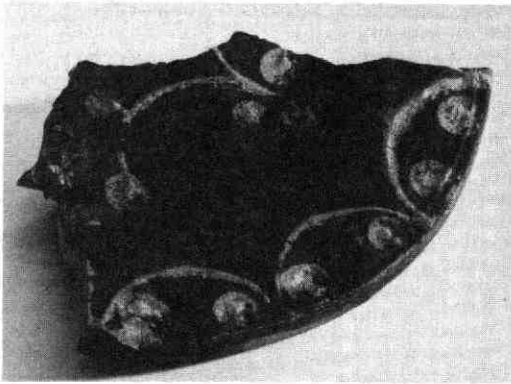
In een eendags onderzoek werd op 9 mei 1973 gezocht naar een stuk van de (buiten)begrenzing van het zuidoostelijk bastion van het kasteel Vredenburg, dat bij de aanleg van een parkeergarage in 1971 grotendeels verdwenen was. Alleen van de zuidzijde van het

Afb. 47. *Twijnstraat aan de Werf. Houten looiersbak. Links de scheidingmuur tussen de twee stenen bakken. Het muurfragment rechts is pas later in de bak gebouwd toen deze al in onbruik was geraakt.*

Op de voorgrond onder de bak de 15e eeuwse kuil, die in de oeverwal is ingegraven. Let op de schuin in de richting van de gracht afhellende zand/kleilagen.

Afb. 48. Twijnstraat aan de Werf. Fragment van een rood aardewerken bord met slijbversiering. Vermoedelijk Utrechts fabrikaat.

bastion is nog een schil overgebleven. Teneinde enigszins nauwkeurig het hele bastion in het plaveisel te kunnen aangeven, werd de buitenrand opgezocht en vastgelegd.

22.3 Westerstraat e.o.

Bij het uitgraven van de bouwput voor het deel van het complex Hoog Catharijne tussen de Stationsstraat en de Westerstraat werd door de heer W. Hak uit een waterput een zonderling voorwerp gehaald in de vorm

Afb. 49. Westerstraat e.o. Haan van aardewerk (17e eeuw?) met „schenktuit“.

van een 19 cm hoge haan van aardewerk. Aan zijn linkerkant heeft hij een grote (schenk?)opening (afb. 49), aan zijn rechterkant een klein (lucht?)gaatje (afb. 50). De kleuren van het dier zijn geel, groen (staart en vleugels) en rood (de opgelegde stukjes). De vondst werd gedaan in februari 1972.

DEP: vinder.

In diezelfde maand werd in de lange oostelijke wand van dezelfde bouwput een oeverwalprofiel gezien en ingemeten door leden van de AWN afd. Utrecht. De zandlagen bevonden zich ten noordwesten van de bouwput van V & D waar in 1971 een riviertak uit de Romeinse tijd en later gevonden werd. Het zand in de Westerstraat reikte tot +1,60 m NAP.

LIT: H. H. van Regteren Altena en H. Sarfatij, De verdwenen Rijnloop, in: MBOU, 1973-8, p. 68-70 en 1973-9, p. 77-80.

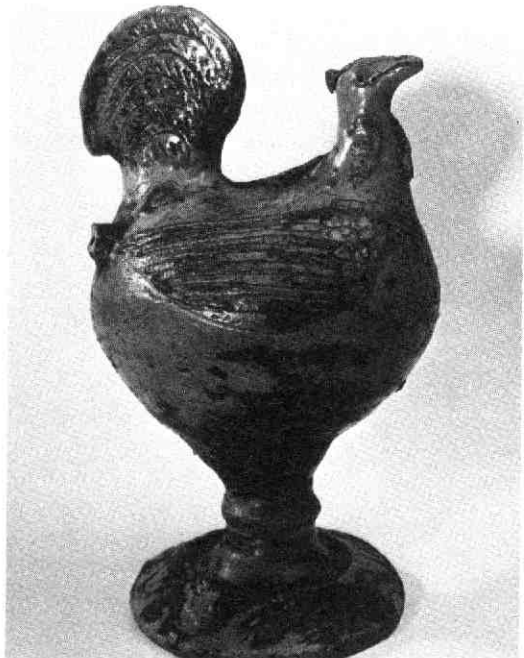

VLEUTEN-DE MEERN

De verbreding van 't Zand en de Castellumlaan in De Meern was aanleiding tot een archeologisch onderzoek op de plaats van het hier vermoede fort uit de ROM tijd. Op verzoek van de provinciaal archeoloog werd dit onderzoek uitgevoerd door het Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht, on-

Afb. 50. Westerstraat e.o. Andere zijde van dezelfde haan met „luchtgaatje“.

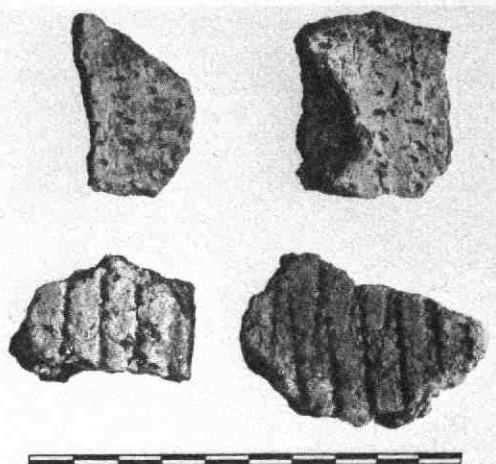

der leiding van Dr. C. Isings en C. A. Kalee. Het vond plaats van 23 oktober t/m 6 december 1977.

Ondanks de barre weersomstandigheden slaagden de opgravers erin resten bloot te leggen van een noord-zuid gericht gebouw uit de ROM tijd, waarschijnlijk een deel van een soldatenbarak. Opmerkelijk waren de vele haardplekken, opgebouwd uit ter plaatse stuk geslagen dakpannen en vloertegels, stukken natuursteen, brokken verbrande huttenleem en zelfs een fragment van een maalsteen. Ook werden enkele standgreppels - greppels waarin palen hebben gestaan - waargenomen: mogelijk sporen van tussenwanden in het gebouw. Zij vormden vertrekjes van ca 3,2-3,6 m.

Alle waargenomen sporen zijn te dateren in de tweede helft van de 1e en het eerste kwart van de 2e eeuw n.C. Sporen van latere ROM bewoning zijn kennelijk op dit deel van het castellumterrein (door latere afgraving?) verdwenen.

(Door de samensteller sterk verkorte weergave van:) LIT: C. Isings en C. A. Kalee, De Meern (gem. Vleuten-De Meern), in: Bulletin KNOB 74, 1975, afl. 1, 53-54.

Afb. 51. Woudenberg-Bergzicht: NEOL scherven met wikkeldraadversiering.

WOUDENBERG

1. Door A. Bruijn, medewerker van de ROB, werd niet ver van zijn huis, aan de Voskuilerdijk, een ronde verhevenheid ontdekt: mogelijk een prehistorische grafheuvel. De heuvel werd gekarteerd, maar nog niet verder onderzocht.

2. In 1972 werd bekend, dat in 1967, bij graafwerkzaamheden ten westen van de uitspanning Bergzicht, aan de Doornse weg, belangwekkende vondsten uit het late NEOL waren gedaan. Vinder was J. C. A. Hulst, te Amersfoort, die de vondsten welwillend ter beschikking stelde voor documentatie.

De vondsten bestaan zowel uit vuursteenmateriaal als aardewerk. Het eerste omvat, behalve enkele afslagen, een fragment van een pijlpunt van het z.g. „barbed and tanged” type, een klein mesje en een krabbertje. Het aardewerk is handgevormd en, met uitzondering van één klokbekerscherfje, dikwandig. Interessant is de wikkeldraadversiering, die op een aantal wandscherven voorkomt (afb. 51).

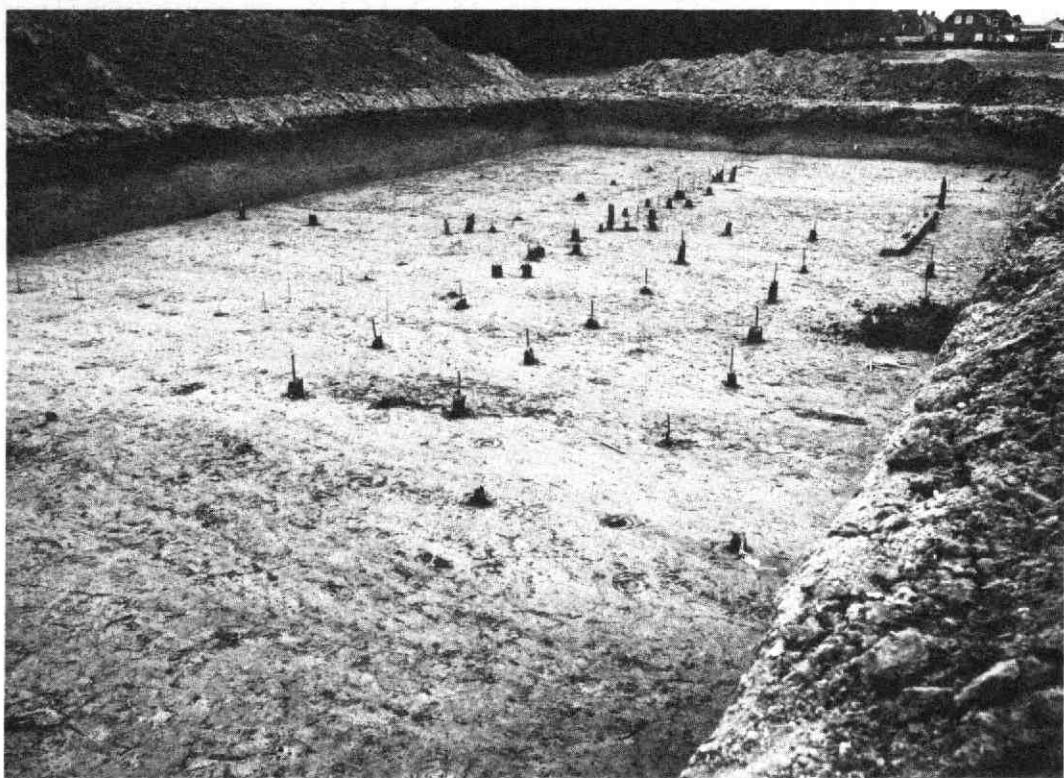
De vondsten werden gedaan binnen een cirkel met een straal van ca 10 m. Het is daarom niet onmogelijk, dat zij afkomstig zijn van een grafheuvel, die bij de graafwerkzaamheden werd vernield. Dit vermoeden wordt nog versterkt door de ontdekking, eveneens door J. C. A. Hulst, van een andere grafheuvel enige tientallen meters verder naar het westen. Deze heuvel is een mooi exemplaar, naar het schijnt bijna geheel onbeschadigd. Hij heeft een diameter van ca 18 m en is ca 1 m hoog. Het is de bedoeling, dat hij door leden van de AWN precies wordt ingemeten en gedocumenteerd.

DEP: bij vinder.

WIJK BIJ DUURSTEDEN

In de verslagperiode heeft het zwaartepunt van het onderzoek, dat hier al sinds 1967 door de ROB wordt uitgevoerd, gelegen in het havengebied van Dorestad, direct ten oosten van de Hoogstraat. In de KAROL tijd lag op deze plaats een brede, ongeveer zuid-noord verlopende rivierbedding, die de hoofdtak vormde van het Rijnsysteem. De situatie was toen dus wezenlijk anders dan nu: toen vond de hoofdafvoer van het Rijnwater plaats naar het noorden en was de Lek betrekkelijk onbelangrijk, nu gaat bijna al het Rijnwater door de Lek naar het westen en is van de noordelijke tak slechts een smal stroompje - de Kromme Rijn - overgebleven.

In 1972 en 1973 werd de KAROL Rijnbedding op een drietal plaatsen aangesneden („Hoogstraat I, II en III”). Daarbij bleek, dat de eigenlijke bedding niet gedurende de gehele KAROL periode op dezelfde plaats heeft gelegen, maar geleidelijk naar het oosten is opgeschoven: er werd een z.g. „meander” gevormd. Door dit proces ontstond aan de westkant, dus aan de kant van de nederzetting, een lage, vochtige oevervlakte, die het steeds moeilijker maakte vanaf de oude hoge oever (de „Hoogstraat”) de schepen te bereiken. Men heeft geprobeerd dit euvel te verhelpen door evenwijdige, west-oost verlopende dammen door het oeverterrein aan te leggen, die met veel paalwerk werden versterkt (afb. 52). Duidelijk was in de verschillende opgravingsvlakken te zien, dat deze dammen telkens moesten worden verlengd om de steeds verder naar het oosten wijkende rivier bij te houden. Op sommige plaatsen werd hierdoor een lengte bereikt van niet minder dan 200 m.

Afb. 52. Wijk bij Duurstede-Dorestad: paalwerk in de KAROL Rijnbedding; in het profiel is duidelijk het damlichaam te zien.

Ook het onderzoek in de nederzetting zelf werd voortgezet. Het leverde belangrijke aanvullende, maar geen fundamenteel nieuwe gegevens op.

Zowel in de nederzetting als in de bedding werden grote hoeveelheden vondsten gedaan. Interessant zijn twee schatvondsten, één van 25 zilveren munten uit de tijd van koning Pippijn de Korte (754-768) en één van 32 eveneens zilveren munten uit de tijd van de keizers Karel de Grote (768-814) en Lodewijk de Vrome (814-840). De vondsten uit de bedding maken duidelijk welke functie de rivier had: zo wijst het betrekkelijk grote aantal ijzeren bootshaken op de scheepvaart, een houten viskaar op de visvangst.

LIT: W. A. van Es en W. J. H. Verwers, Wijk bij Duurstede (Dorestad), in: Bulletin KNOB 74, 1975, afl. 3, 131-134; zie verder: D. Eckstein en W. A. van Es, Dendrochronologische Untersuchungen von Daubenbrunnen aus der frühmittelalterliche Siedlung Dorestad, Holland, in: Die Kunde n.F. 23, 1972, 220-226; W. A. van Es, Die neuen Dorestad-Grabungen 1967-1972, in: H. Jankuhn, W. Schlesinger und H. Steuer (Hrsg.), Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter, Göttingen 1973, 202-217; W. A. van Es, Vis uit Dorestad voor mijnheer Calkoen, in: Westerheem 23, 1974, 89-94 (over de viskaar); W. A. van Es en W. J. H. Verwers, Het beenderdelven te Wijk bij

Duurstede in de winter van 1841/2, in: Archeologie en historie - opgedragen aan H. Brunsting bij zijn zeventigste verjaardag, Bussum 1973, 477-494; H. E. van Gelder, Wijk bij Duurstede, in: Nieuwsbulletin KNOB 1972, afl. 4, *58 en: Muntvondst Wijk-bij-Duurstede, in: Nieuwsbulletin KNOB 1973, afl. 3, *28-*29 (over de schatvondsten).

IJSSELSTEIN

In oktober en november 1972 hebben leden van de AWN een kleine proefgraving ondernomen op het terrein, waar in de ME de nederzetting Eiteren heeft gelegen, enkele honderden meters ten noordwesten van IJsselstein. Het voornaamste doel van deze proefgraving was de al in 1200 genoemde parochiekerk van Eiteren te localiseren.

Inderdaad werden funderingsresten van een rond gesloten koor met steunberen aangetroffen. Zij bestonden uit grote, secundair gebruikte bakstenen, die niet waren gemetseld, maar gestapeld, met zand tussen de stenen. Waarschijnlijk zijn deze resten te dateren

in de 14e-15e eeuw en kunnen zij dus niet tot de oudste kerk behoord hebben. Wel werd een skelet ontdekt, dat gedeeltelijk was vernield bij de aanleg van de gevonden fundamenten, en dat dus ouder moet zijn. Dit vormt een aanwijzing voor een begraafplaats bij een ouder, misschien zelfs het oudste, kerkgebouw, dat dan niet ver uit de buurt gelegen kan hebben.

De naam Eiteren komt voor het eerst ca 900 n.C. voor. Bovendien is van het terrein een randscherf van het KAROL Badorfer aardewerk bekend. Het is daarom aannemelijk, dat de nederzetting al in de 9e eeuw heeft bestaan. Sporen uit deze periode werden tijdens het onderzoek echter niet aangetroffen, hoewel het vlak tot op de vaste grond werd uitgediept.

LIT: R. J. Ooyevaar, Eiteren bij IJsselstein, in: *Westerheem* 21, 1972, 120-124; R. J. Ooyevaar en W. J. van Tent, IJsselstein, in: *Nieuwsbulletin KNOB* 1973, afl. 4, *42; R. J. Ooyevaar en W. J. van Tent, Een proefgraving te Eiteren, gem. IJsselstein, in: *Westerheem* 22, 1973, 104-107.

vaardigd op basis van een natuurlijke afslag en bezit een vlakke retouche (bewerking). Over de datering bestaat enige onzekerheid: R. R. Newell, van het BAI te Groningen, beschouwt het stuk als NEOL, maar A. Bruijn, van de ROB te Amersfoort, sluit de mogelijkheid niet uit, dat het vroeger gedateerd moet worden, en wel in het PALEOL. De borer is zeker NEOL.

2. Niet ver van de in de vorige kroniek (1970-71, p. 74) genoemde grafheuvel op het voormalige landgoed Dijnselburg werd door leden van de AWN een prehistorisch scherfje gevonden, mogelijk van NEOL bekeeraardewerk.

DEP: AWN.

3. Met hulp van de heren Van der Toorn en Arkes, beide te Zeist, werd enig onderzoek verricht naar de juiste plaats van het voormalige ME versterkte huis Oud-Blikkenburg. Aan de hand van oude gegevens kon de situatie van de nog aanwezige fundamenten vrij nauwkeurig worden vastgesteld. Gemeld werd, dat daar zelfs een hele appelboom eens in een onderaards gewelf is verdwenen!

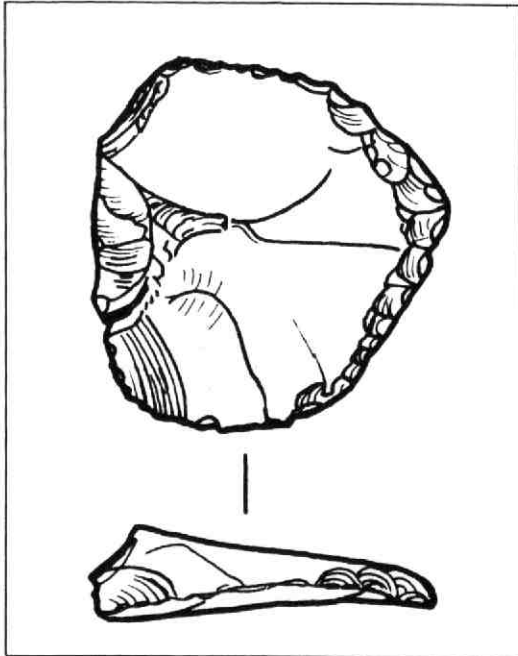

ZEIST

---

1. Den Dolder. In 1972 werd door H. Fokkens, te De Bilt, gemeld, dat bij de aanleg van de S6, een aantal jaren geleden, enig vuursteenmateriaal was gevonden. Het meeste is onbewerkt, maar er zijn twee duidelijke werktuigen bij: een „borer“ en een krabber. Vooral de laatste is interessant (afb. 53). Hij is ver-

Afb. 53. Zeist: vuurstenen krabber. Schaal 1 : 2.

danks enkele lofwaardige pogingen in deze richting gedaan. Het ziet er naar uit, dat veel mensen lid worden om gezellig te wandelen en en-passant wat op te steken, of 's zomers met de K.N.N.V. te gaan kamperen.

In de laatste 10 jaar is de natuurbeschermingsgedachte bij velen gaan leven, toen duidelijk werd dat ons leefmilieu dermate verontreinigd wordt door onze afvalstoffen, dat recreatie in de vrije natuur niet altijd meer verademend op ons gestel werkt. Aan de water-, bodem- en luchtverontreiniging moet een halt wor-

den toegeroepen. Allerlei actiegroepen verheffen hun stem tegen natuurbedreigende bestemmingsplannen. Ook de overheid ziet deze moeilijkheden en de inspraak en de hoorzittingen doen hun intrede in het maatschappelijk leven. Enkele actiegroepen boeken successen tegen natuurbedreigende wegenplannen. Schoolvoorbeelden hiervan zijn de werkgroep „De Leidse Baan” en de „werkgroep Amelisweerd”. Het deelnemen van K.N.N.V.-ers aan deze actiegroepen voor het geven van advies inzake de natuurhistorische aspecten van de betreffende actie is, naar ik meen, een zaak die gestimuleerd dient te worden.

T. Kater

Nog eens Mozart

De bijdrage van de heer Belonje over het concert dat Mozart in april 1766 in Utrecht heeft gegeven, deed mij meteen grijpen naar een van de oudere jaargangen van ons Maandblad, en wel dat van 1956. Daar schreef ik namelijk - naar aanleiding van de 200e geboortedag van de beroemd gebleven musicus - over dezelfde gebeurtenis.

De mededelingen van de heer Belonje beschouw ik als een welkome aanvulling op de personalia, die ik ruim 20 jaar geleden wist te verzamelen. Over Baron van Hammerstein en zijn vrouw kon ik maar weinig vertellen, nu kennen wij hem wat beter.

In het Maandblad van 1956 kunt u de toen voorhanden zijnde bijzonderheden vinden over de Utrechtse amateurs, die samen met de jonge Mozart concerteerden: „Monsieur Johnson Le Fils, Monsieur Kirchner Violonist, Monsieur Winter en Monsieur Gorge.

Slaat u het nog maar eens op. Jammer, dat de heer Belonje dat vóór het schrijven van zijn verhaal ook niet even gedaan heeft. Maar het zij hem vergeven. Fijn, dat zijn aanvulling er nu is.

A. Graafhuis

Boekenschouw

Dit najaar is een boekje verschenen waaraan stadsgeenoot en vreemdeling al lange tijd behoefte hadden: een gids die toerist en Utrechenaar kan begeleiden op wandelingen door de binnenstad van Utrecht. De gemeente-archivaris schreef tien wandelingen. Bruna verzorgde de uitgave en hield daarbij voor ogen dat de uitgave een gids betrof. Het boekje is handzaam van formaat en kan in iedere jaszak. De prijs is billijk in verhouding tot de geboden 200 pagina's tekst en de overvloed aan illustraties. Tegen de goedkope papiersoort die gebruikt werd, heb ik geen enkel bezwaar.

Graag had ik direkt hierop de konklusie „alle lof” willen laten volgen, doch de eerlijkheid gebiedt me enkele opmerkingen te maken. Het lofwaardig initiatief is niet foutloos in de boekhandel gekomen.

Allereerst komen er vreemde onnauwkeurigheden voor. De Jellingsteen op het Domplein (p. 64) heeft niets van doen met de Willibrordherdenking in 1939. De steen is een deens geschenk aan de Universiteit die in 1936 een eeuwfeest vierde.

In de kloostergang (p. 63) zit niet, zoals de auteur vermeldt, een lezende monnik op de fontein die Leo Brom vervaardigde in 1916. Zoals P. H. Damsté in het Maandblad (1968), 32-37 omstandig uiteenzette, zit de schrijvende kanunnik Hugo Wstinc op de fontein, die door Jan Eloy Brom werd vervaardigd ¹⁾.

De Buurkerk (p. 42) zou van de tornado van 1674 geen grote schade ondervonden hebben. Slechts de koepel van de toren kwam naar beneden. Dat ook het grote dak instortte en in zijn val de beide halve topgevels aan het westeinde van de zijbeuken ter weerszij-

de van de toren meesleurde, wordt niet vermeld. De Buurkerk was wel degelijk slachtoffer van de tornado. De biechtstoelen in de Catharinakerk (p. 129) zijn niet van de beeldhouwer Mengelberg. Ze dateren van 1856 en Van Kent was de maker. Mengelbergs bemoeiingen met de neogotische restauratie van de kerk zijn van na de benoeming van Van Heukelum als kapelaan in 1859.

Vervolgens komen er zaken ter sprake die te betwijfelen zijn. Of nieuwe Gracht 63 (p. 140) de woning van de landscommandeur der Johanniters is geweest, is nimmer vastgesteld. Zijn woning kennen we uit een 16e eeuwse visitatierapport; schriftelijk dus. Nummer 63 heet meestal het brouwhuis.

De Boothstraat (p. 83) zou ontstaan zijn door de opofferingsgezindheid van burgemeester Booth. (De straat) is terecht naar hem genoemd, te meer omdat hij zijn eigen huis aan deze doorbraak opofferde. Dat lijkt me niet juist. Door de erven en bebouwing van Mr. Maarten van Seijpesteijn te kopen, kreeg Booth grond in handen waaroverheen het stadsbestuur een verbinding tot stand wenste te brengen tussen Janskerkhof en Voorstraat. De stad had, voordat Booth tot koop overging, beloofd dit op haar kosten te doen. Booth staat een stuk grond af en amoveert de huiskapel en een schuur, niet zijn eigen huis. Hierdoor kwam Booths pas verworven huis aan een straat te liggen en stond het niet langer op een binnenterrein.

Tenslotte vinden we in de gids een serie privémeningen. Over esthetische opvattingen in menig passage zou breedvoerig te discussiëren zijn. Dat doen we hier niet. Ieder heeft zo zijn eigen mening. Dat is ieders goed recht.

Diskutabel echter vind ik dergelijke meningen als ze de historie geen recht doen. Over het oksaal van de Catharinakerk bijvoorbeeld. Het heeft geen pas, vind ik, dat je het beter wil weten dan de 16e eeuwse bouwers van de kerk. Zij brachten in de kerk een oksaal aan; Buchelius beschrijft het. In 1636 timmert Adriaen Andriessen van Lobbrecht een preekstoel en dooptuin ter plaatse waar eerder het oksaal stond. Als de restaurateurs in de 19e eeuw op dezelfde plaats weer een oksaal zetten, maar een 20ste eeuwse architect dit bouwswel verwijderd, komt deze architect wel tegemoet aan liturgische en esthetische wensen van de tweede helft van deze eeuw, maar negeert hij de geschiedenis van het interieur. Hij mag het ritme van de kerk dan boeiend vinden, voor mij is het eenzelfde akt als de afbouw van de Roermondse Munsterkerk. Het gaat me te ver als de auteur schrijft dat het pompeuze oksaal gelukkig niet langer een koorafsluiting vormt.

Zelfs als een pagina verder de vraag wordt geoffreerd: *Of moet men de verwijdering van de neogotiek ten gunste van het herstel van de oorspronkelijke (!) toestand betreuren, zoals vele vereerders van de bijna overal verdwenen neogotische interieurs doen?*

Dit waren in grote lijnen mijn opmerkingen bij dit boekje. Ik ging exemplarisch te werk. Ik vind het jammer dat ik ze moet maken. Iedere auteur maakt, als hij

zoveel materiaal verwerkt in een zo beknopt bestek, wel eens een slippertje. Maar een auteur die een zo groot gezag geniet, had dit niet mogen overkomen. Een gids die - lijkt me - op ruime schaal gebruikt zal worden, geeft fouten, onnauwkeurigheden en meningen een autoriteit. Die gaan dan een eigen leven leiden en zullen onuitroeibaar blijken, als onkruid in de moestuin.

Overigens - dat mag ik na deze kanttekeningen zeker niet verhehlen - heb ik me geamuseerd over en gesteund gevoeld in sommige kritische opmerkingen over de huidige stad. De auteur weet ze kwistig in zijn wandelingen in te vlechten. Dit impliciete tijdsbeeld van Utrecht Anno 1977 geeft dit boek een dimensie meer dan de gemiddelde wandelgids.

J. E. A. L. Struick. *Wandelgids van Utrecht. Utrecht/Antwerpen, 1977. Prijs f 7,50.*

C.S.

'1) Overigens bevindt de auteur zich in goed gezelschap als hij deze fout maakt. De nieuwste editie van het Kunstreisboek (1977) heeft het over: „een bronzen monnikfiguur door Jan Brom, 1913”. (p. 322).

Publikaties over de Utrechtse kapittels zijn niet dik gezaid, over de individuele leden ervan evenmin, en nu komen in 1977 opeens twee kanunniken voor het voetlicht! De 15de-eeuwse Evert Zoudenbalch, in ons nieuwe jaarboek beschreven, is overigens geen vergeten figuur. Philippus Morus daarentegen zal veruit de meesten van ons totaal onbekend zijn, en toch heeft hij zelfs een boek aan zich gewijd gekregen. Als ik zijn vader noem, Antonie Mor van Dashorst, die zulke knappe portretten geschilderd heeft van bijvoorbeeld Alva en Willem van Oranje, zullen velen echter wel begrijpen dat we met die zoon Filips in de tweede helft van de 16de eeuw zitten. Hij dankt zijn levensbeschrijving aan P. M. M. Geurts, die sinds zijn promotie in 1941 tot in 1975 verbonden is geweest aan de Universiteitsbibliotheek te Utrecht; in 1962, het jaar waarin hij conservator van de handschriftenafdeling werd, publiceerde het jaarboekje van Oud-Utrecht een artikel van hem over de Utrechtse epigrammen van Constantijn Huygens. Dat hem sindsdien Filips Mor is gaan bezighouden komt omdat er van die kanunnik, van wie wel bekend was dat hij humanist geweest was, een band onuitgegeven gedichten en toneelstukken in de collectie handschriften van de Universiteitsbibliotheek berust.

Het ambt van kanunnik was in de familie Mor geen nieuwigheid: een halfbroer van Antonie was kanunnik in het kapittel van St. Marie. Voor zijn zoon Filips wist Antonie door zijn goede hofrelaties een kanonikaat in het kapittel van Oudmunster te verwerven, terwijl de jongeman nog in Leuven studeerde. Of hij daar of later in Spanje werkelijk het magistratsexamen in de

artes afgelegd heeft, moet Geurts onbeslist laten. Eveneens moet het een open mogelijkheid blijven dat deze zoon van een beroemde vader ook zelf geschilderd heeft; lid van het schildersgilde is hij blijkens één archiefvermelding wel geweest. De beschrijving van zijn lotgevallen gaat verder, in nauwe aansluiting op de gegevens uit het kapittelarchief, in op zijn gecompliceerde relatie tot Gerarda Stell en strafmaatregelen van het kapittel wegens zijn verkwistend dronkemansbestaan. En passant krijgen we bij dergelijke punten een indruk hoe zo'n kapittel functioneerde.

Tenslotte vond dit onrustige leven zijn vroege einde in Portugal of onderweg naar Noord-Afrika, waar de Portugese koning in 1578 een kruistocht probeerde te houden waarvoor Filips Mor zich als mathematicus en/of als historiograaf - de auteur is daarin wat onduidelijk - aangemeld moet hebben. Om zijn schuldeisers te ontlopen, of om elders katholiek terrein te herwinnen dat Spanje in de Nederlanden aan de ketters verloren moest laten gaan? Het is in elk geval wel een ander einde dan dat van een gezapig rentenier, zoals Muller het kanunniksbestaan zag!

Het terrein waarop positief over deze Mor gesproken kan worden beslaat een groter deel van dit boek: dat van de schrijver en dichter, die bevriend was met andere Latijn schrijvende dichters zoals Jan van Hout en Janus Dousa sr. In de gedichten van deze laatste komen we het dichtste bij de mens Filips Mor. Het is plezierig dat de schrijver juist die vertaald heeft, want de zeer technische bespreking van de wijze waarop de Utrechtse codex is samengesteld, is, hoe noodzakelijk ook in een werk van deze aard, toch kost die de „gewone“ lezer moet laten staan.

Terwille van de beoordeling welke gedeelten van de Utrechtse codex door Mor zelf geschreven zijn, is het hele handschrift in facsimile opgenomen. Overigens met de eigenaardigheid dat deze bladzijden, evenals enkele bijlagen, onpagineerd zijn. Een ander vreemd trekje van deze uitgave stip ik hier tegelijk maar aan: de fraaie band van een internationale serie doet niet verwachten dat de tekst met doodgewone schrijfmachineletters op weliswaar mooi papier terecht is gekomen.

Maar op deze toon wil ik de laatste bespreking die ik als redactielid schrijf niet eindigen. Een ander oordeel van Muller was immers, dat de kapitels de belangrijkste en minst bekende zijn onder de geestelijke stichtingen. Daarom verwelkom ik elke bijdrage hiertoe maar al te graag, en hoop ik daarvoor later zelf ook gegevens te kunnen aandragen.

L. v. T.

P. M. M. Geurts, „De Utrechtse kanunnik Philippus Morus, neolatijns dichter. Met aanhangsel Werken van Philippus Morus“, Bibliotheca Humanistica et Reformatorica 21, Nieuwkoop, B. de Graaf, 1977. 151 blz., 95 fol. en 12 ongenummerde pagina's f 75,-.

Petite Histoire

Uit: Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant dd. 22 september 1860

Als een bewijs met welk een kracht de photographie voorwaarts streeft, vermelden wij de bijzonderheid, dat in Engeland thans eene camera obscura wordt gebruikt, die men *pistool camera* heeft genoemd, omdat men haar gedurende de verlichting, even als een zakpistool, in de hand kan houden en losdrukken. De geheele donkere kamer is slechts 3 rijnl. duim lang en 1½ duim breed.

Zoodra men heeft losgedrukt springt het voorwerp-glas bloot, maar het is op hetzelfde tijdstip als het ware weder bedekt. Er is dan 1/10 seconde verlopen, en het portret of het beeld van het landschap is gereed. Op eene uitgebreidheid van 3/8 bij 1/2 duim werd de eerste bladzijde van de *Times* alzo overgenomen. De portretten worden naderhand 100 maal vergroot. Men kan met dien toestel uit de vrije hand werken zonder voetstuk. Het is te vreeze dat dit berigt de schoone sekse met schrik zal vervullen, en dat men weldra enkel gesluijverde dames zien zal.

MAANDBLAD

oud-utrecht

50e jaargang - nummer 12 - december 1977

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1 Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt, tel. (030) 76 06 45, girorekening 57 55 20.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14.

C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht, tel. (030) 31 53 28

Mej. L. van Tongerloo, Couwenhoven 62-45, Zeist, tel. (03404) 5 14 78

Redactieadres:

Alex. Numankade 199, Utrecht.